

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ**

Т.В. Поспєлова

**МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ В УКРАЇНІ**

Монографія

Донецьк Норд-Прес 2011

УДК 351.82:331.101.262
ББК У240+Х400

П61 **Поспелова Т.В.**

Механізми державного управління людським розвитком в Україні:
монографія / Т.В. Поспелова. – Донецьк: Норд-Прес, 2011. – 350 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Національної академії державного управління при Президентіві України (протокол №187/10-4.1 від 30.11.2011 р.).

Рецензенти:

Кендюхов О.В. – д.е.н., професор, завідувач кафедри стратегічного управління економічним розвитком Донецького національного технічного університету;

Пономаренко Є.В. – д.держ.упр., професор, завідувач кафедри інноваційного менеджменту та управління проектами Донецького державного університету управління;

Саламатов В.О. – д.держ.упр., старший науковий співробітник, професор кафедри філософії та методології державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

Монографія присвячена дослідженню теоретичних і практичних проблем державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства. Розглянуті ключові елементи в системі державного управління людським розвитком: людський потенціал, соціальний характер, самоактуалізація особистості, державна політика та державне управління. Проаналізовано інституційне середовище людського розвитку, яке представлено трьома складовими: формальні правила, неформальні правила, самоорганізаційні атрактивні структури. Досліджені передумови і сучасний стан державного управління людським розвитком в Україні. Запропоновано та обґрунтовано концепцію державного управління людським розвитком, що фокусує увагу на ціннісно-мотиваційному підґрунті людського розвитку. Розроблено науково-практичні рекомендації з удосконалення механізмів державного управління людським розвитком в Україні.

Видання призначене фахівцям у галузі державного управління, науковцям, викладачам, студентам економічних спеціальностей, політикам, управлінцям, буде корисним для усіх, хто цікавиться актуальними проблемами державного управління людським розвитком.

© Поспелова Т.В., 2011.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ЯК ОБ’ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	10
1.1. Людський розвиток як першопричина трансформаційних процесів у суспільстві	10
1.2. Еволюція наукових підходів до теорії та практики державного управління людським розвитком	32
1.3. Особливості понятійного визначення та концептуальне обґрунтування державного управління людським розвитком.....	52
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	72
2.1. Інституційні засади людського розвитку в контексті державного управління..	72
2.2. Нормативно-правове забезпечення людського розвитку в Україні.....	99
2.3. Методологія оцінки людського розвитку	119
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ І СУЧАСНОГО СТАНУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ В УКРАЇНІ	139
3.1. Соціально-демографічні передумови людського розвитку	139
3.2. Матеріальний добробут населення як базова умова людського розвитку..	146
3.3. Ринок праці як чинник розвитку та реалізації людського потенціалу.....	153
3.4. Освіта в Україні в контексті людського розвитку	161
3.5. Соціальне середовище в Україні як чинник впливу на людський розвиток та результат державного управління	174
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ	189
4.1. Реформування системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства	189
4.2. Формування державної ідеології людського розвитку	207
4.3. Ідентифікація стратегічних складових концепції державного управління людським розвитком	228

РОЗДІЛ 5. ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ	249
5.1. Комунікаційний механізм взаємодії органів державної влади і громадськості.....	249
5.2. Вдосконалення організаційного механізму розвитку та реалізації людського потенціалу	268
ВИСНОВКИ	287
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	298
ДОДАТКИ.....	333

ВСТУП

Ідеологія людського виміру набула характеру доктрини у суспільній діяльності передових країн світу. Соціальну спрямованість національної економіки закріплено у Конституції України, де людину проголошено найвищою цінністю. Розвиток України як незалежної, демократичної держави з ринковою економікою зумовлює зосередження уваги суспільства на проблемах збереження і поступового нарощування її людського потенціалу. Трансформаційні процеси, що відбуваються у суспільстві пов'язані із переглядом парадигми світового розвитку, впливають на зміну пріоритетів державної політики, головну мету якої визначають як створення державою умов для сталого людського розвитку.

Аналіз літературних джерел дозволяє дійти висновку, що питання розвитку теорії та методології державного управління як наукової галузі, оцінки ефективності державної соціально-економічної політики розглядаються у працях В. Авер'янова, О. Амосова, В. Бабаєва, В. Бакуменка, М. Білинської, Н. Гончарук, А. Дегтяра, В. Дзюндзюка, Н. Діденко, О. Долгалевої, О. Іваницької, Д. Карамішева, В. Князева, М. Корецького, В. Корженка, О. Крюкова, Ю. Куца, О. Лазора, Н. Латиніна, Н. Ліповської, В. Малиновського, Н. Мартиненко, С. Майбороди, В. Мамонової, О. Мордвінова, П. Надолішнього, Н. Нижник, Г. Одінцової, Т. Пахомової, О. Поважного, Є. Пономаренко, Я. Радиша, А. Радченко, В. Ребкала, Ю. Сурміна, Т. Сенюшкіної, В. Тертички, В. Токовенко, В. Токаревої, В. Троня, Ю. Шарова, А. Халецької, О. Черниш та інших.

Економічним та соціальним питанням людського розвитку приділяється увага як у доповідях та звітах міжнародних організацій (Програма розвитку ООН, Організація економічного співробітництва та розвитку, Світовий банк), так і в роботах окремих вітчизняних фахівців (М. Ажажа, В. Антонюк, Д. Богиня,

І. Бондар, Н. Верхоглядова, Н. Власенко, О. Власюк, С. Вовканич, В. Геєць, Н. Голікова, О. Грішнова, І. Джаїн, І. Дунаєв, С. Задорожна, Т. Заяць, М. Кизим, М. Кім, О. Кендюхов, Н. Корабльова, Л. Костровець, А. Колот, І. Кочума, І. Куценко, Н. Лакіза-Сачук, В. Лич, Е. Лібанова, Л. Михайлова, О. Новікова, В. Онікієнко, Л. Пашко, Й. Радецький, Л. Семів, В. Семиноженко, О. Стефанишин, Н. Томчук, В. Трощинський, А. Чухно, Л. Шаульська, К. Якуба та ін.). Завдяки їх науковим розробкам можна стверджувати, що сьогодні наука державного управління має чимало здобутків, зокрема щодо виявлення особливостей державного управління в умовах переходу до постіндустріального інформаційного суспільства, формування соціально орієнтованої ринкової економіки та розбудови соціальної держави і ефективної системи соціального захисту населення.

Серед сучасних українських вчених істотний внесок у дослідження соціально-ціннісного підґрунтя державного управління зробили В. Андрущенко, В. Бакуменко, В. Бурега, Т. Бутирська, М. Пірен, В. Козаков, В. Кремень, В. Лозовой, В. Саламатов, С. Сьомін, Л. Сохань, В. Тертичка, В. Цветков та інші.

Дослідженням особливостей трансформаційних процесів українського суспільства та їх впливу на державне управління займалися Е. Афонін, О. Бандурка, О. Донченко, О. Крюков, М. Лашкіна, А. Мартинов, М. Пірен.

Осмилення досягнень світової та сучасної пострадянської державно-управлінської науки, аналіз стану і тенденцій людського розвитку в Україні, особливостей трансформаційних процесів в українському суспільстві дають автору підстави запропонувати власне бачення концептуальних основ механізмів державного управління людським розвитком.

Метою дослідження, результати якого викладені у цій монографії є обґрунтування методологічних і прикладних засад удосконалення системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації

українського суспільства. Для досягнення поставленої мети виконувалися наступні дослідницькі завдання:

- розглянуто людський розвиток як першопричину трансформаційних процесів у суспільстві;
- прослідковано еволюцію наукових підходів до теорії та практики державного управління людським розвитком;
- досліджені особливості понятійного визначення та концептуальне обґрунтування державного управління людським розвитком;
- проаналізовані інституційні засади людського розвитку в контексті державного управління;
- розглянуто нормативно-правове забезпечення людського розвитку в Україні;
- вивчено методологію оцінки людського розвитку;
- проаналізовано стан людського розвитку в Україні, його регіональні особливості;
- обґрунтовано, що першочерговим завданням держави при реформуванні системи державного управління людським розвитком є розробка державної ідеології;
- розроблено науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення механізмів державного управління людським розвитком в Україні.

Об'єкт дослідження – теорія і практика державного управління людським розвитком. Предмет дослідження – вдосконалення механізмів державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що в умовах трансформації українського суспільства ключовим об'єктом впливу державного управління мають бути самоорганізаційні аттрактивні структури, які формуються в межах

певних ціннісно-нормативних комплексів й змінюються під впливом державної ідеології людського розвитку.

Для реалізації мети й задач дослідження використовувалася сучасна наукова методологія, заснована на принципах: сходження від абстрактного до конкретного, єдності початку дослідження й початку розвитку об'єкта, збігу логічного й історичного, збіжності законів розвитку об'єкта і його пізнання тощо. Автором використано такі методи: загальнонаукові – діалектичний, абстрактно-логічний, індукції та дедукції, наукових узагальнень при проведенні аналізу наукової літератури, уточненні сутності поняття «державне управління людським розвитком», його складових та кореспондуючих понять; комплексного економічного і статистичного аналізу, порівняння, системного аналізу, використання яких дозволило всебічно підійти до аналізу стану та тенденцій людського розвитку в Україні, дати оцінку виявленим процесам. Крім того, застосовано методи економіко-статистичного та математичного аналізу, логічного аналізу процесів людського розвитку, метод теоретичної оцінки емпіричних даних, на підставі яких розкрито особливості регіонального людського розвитку й визначена політика державного вирівнювання; схарактеризовано основні методи й інструменти підвищення ефективності державного управління людським розвитком; розроблено науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення механізмів державного управління людським розвитком в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані широким загалом фахівців і науковців, які в галузі державного управління розв'язують комплексну проблему управління людським розвитком.

Автор висловлює щире подяку колективу Національної академії державного управління при Президентові України за створення атмосфери наукового пошуку і вимогливості, колегам з кафедри державної політики та

управління політичними процесами, її керівнику – професору В.А. Ребкалу, науковому консультанту – професору В.В. Тертичко за слушні поради і пропозиції щодо вдосконалення змісту та характеру роботи; рецензентам-професорам: О.В. Кендюхову, Є.В. Пономаренко та В.О. Саламатову за уважне ознайомлення з роботою та змістовні зауваження; особисто О.О. Котенєву за технічну допомогу при підготовці монографії.

РОЗДІЛ 1. ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

1.1. Людський розвиток як першопричина трансформаційних процесів у суспільстві

Сьогодення характеризується масштабними суспільними трансформаціями про що свідчать три головних параметри: швидкість змін (те, що здавалося непорушним, складалося роками, десятиріччями, а інколи і століттями, раптом радикально змінюється протягом декількох місяців, а то й днів); їхня глибина (зрушення спостерігаються у всіх верствах і прошарках суспільства); географічні масштаби (важко назвати країну, яка не була б залучена до виру змін). Незважаючи на те, що діяльність людини та суспільства багато в чому визначена природними законами та циклами, історичною спадщиною, навколишнім природним і соціальним середовищем, суспільні трансформаційні процеси мають закономірний, циклічно повторюваний у схожих ситуаціях характер. «При всій гаданій унікальності подій, що відбуваються нині, у них завжди можна виявити чималу подібність з тим, що вже переживали в минулому народи...» [1, с. 4]. Виявлення й облік першопричин, закономірностей та тенденцій суспільних трансформаційних процесів є важливим для державного управління, оскільки дозволяє більш ефективно виконувати його головне завдання – створювати та підтримувати соціоекономічну рівновагу у суспільстві.

Початок досліджень трансформаційних процесів у суспільстві було покладено ще у Давній Греції у працях перших професійних істориків – Геродота (481-425 рр. до н. е.), Фукидіда (460-390 рр. до н. е.); у Давньому Римі – Тита Лівія, Тацита, Плутарха та інших. У багатотомних історичних дослідженнях («Всесвітня історія» Політія) робилися спроби не тільки описати історичні події, але й пояснити їх, виявити внутрішню логіку, закономірності, зробити

історію повчальною та корисною для сучасників. Була висунута ідея циклічних круговоротів в історії народів.

Наступний крок у формуванні наукового підходу до розвитку суспільства відбувся наприкінці 1-початку 2 тис. н. е. У цей період переважали релігійні погляди на розвиток суспільства як на здійснення божественної волі. Найбільш цікаві дослідження цього часу – це ідея великих історичних циклів арабського історика аль-Біруні (973-1050 рр.), та «Книга повчальних прикладів» видатного арабського вченого Ібн Халдуна з Тунісу (1332-1406 рр.) присвячена філософії історії та історичним циклам.

Пізніше в епоху Просвіти ідея історичного кругообігу розвивалась французьким істориком Віко. Періоди Відродження та Просвіти відзначені дослідженнями Болена, Макіавеллі, Бруні, Грація, Вольтера, Руссо, Монтеск'є, Кондорсу, Карамзіна, Погодіна, які намагалися пояснити суспільний розвиток не релігійними догматами, а об'єктивними законами історичного розвитку [1].

Наприкінці XVIII століття були висунуті ідеї генетичного підходу до розвитку суспільства. Німецький філософ-просвітителі І. Герде (1744-1803 рр.) у роботі «Ідеї до філософії історії людства» зазначав: «Виховання людського роду це процес і генетичний і органічний; процес генетичний – завдяки передачі традицій; процес органічний – завдяки засвоєнню та використанню переданого» [2, с. 51-52].

Справжній переворот у дослідженні закономірностей суспільних трансформацій відбувся у середині XIX століття. Формування нового погляду на закономірності історії стало результатом наукової діяльності Г. Гегеля, К. Маркса, Л. Моргана, Ф. Енгельса, О. Т'єрі, Ф. Гізо, О. Конта, Г. Спенсера, С. Соловйова та Н. Чернишевського. При всьому розходженні в концепціях і підходах названих дослідників можна сказати, що головним змістом їх робіт стало виявлення закономірностей історичного прогресу, розширення рамок

предмета цієї науки, тісне переплетення з філософією, політичною економією, археологією [3].

Л. Морган і слідом за ним Ф. Енгельс виділяли в історії три великих етапи: дикість (присвоєння готових продуктів природи), варварство (розвиток скотарства й землеробства), цивілізація (розвиток промисловості). При цьому вони виходили із сукупності сімейних та суспільно-економічних відносин. Історія класового суспільства ділилася на рабовласницький лад, феодалізм і капіталізм [1].

К. Маркс і слідом за ним величезна плеяда істориків-марксистів за основу класифікації історії прийняли форми власності, пов'язані з розвитком класів і держави. Саме ця ознака покладена в основу концепції зміни суспільно-економічних формацій. Продуктивні сили – робоча сила людини та засоби виробництва, що приводяться нею до руху – є фундаментом суспільної динаміки. Оскільки виробничі відносини визначають форми власності, духовний світ це тендітна надбудова над цим базисом. У запропонованій концепції «триповерхової» соціодинаміки глибинні пружини переходу від епохи до епохи приховані в продуктивних силах, але головною відмінною ознакою все-таки слугують форми власності на засоби виробництва та робочу силу людини. Марксистка періодизація історії стала переважною й загально визнаною в науці [1, 3].

Внесок К. Маркса у філософію історії визнавав лідер французької історичної школи Ф. Бродель: «Геній Маркса, секрет сили його думки полягає в тому, що він перший сконструював дійсні соціальні моделі, засновані на довгостроковій історичній перспективі» [4, с. 139]. Однак ці моделі, як показав сучасний досвід, відсували на задній план духовні чинники трансформаційних процесів у суспільстві та перебільшували роль класових антагонізмів.

Поступово набув поширення інший підхід до суспільної еволюції як до зміни циклів історичного розвитку, у якому провідну роль відіграли зміни в людині, культурі, науці. Повсюдно поширилась ідея про культурно-історичні типи локальних цивілізацій, які переживали схожі фази у своєму розвитку. Ця ідея, мабуть, уперше була висунута в книзі Н.Я. Данилевського «Росія і Європа: погляд на культурні й політичні відносини слов'янського світу до німецько-романського» (1889 р.), де виділені 11 таких типів [5].

Теорія великих циклів кон'юнктури, вперше в розгорнутому виді опублікована Н.Д. Кондратьєвим в 1925 р., характеризувала хвилеподібний характер динаміки капіталістичного господарства [6, с. 47, 55, 156-157, 160]. Довгострокові коливання економічної кон'юнктури пов'язані зі змінами в технічних винаходах і відкриттях, способах виробництва й політичному житті. У періоди підвищувальних хвиль великих циклів значно більше великих соціальних потрясінь й поворотів у житті суспільства (революції, війни), ніж у періоди знижувальних хвиль. Отже, мова йде не тільки про економіку, а й про сукупність коливально-хвилеподібних рухів, що виражають хід історичного прогресу. Теорія циклів розглядалася як надійний інструмент соціально-економічного передбачення.

Основні ідеї Н.Д. Кондратьєва були підтвержені, статистично доведені й розвинені великим американським економістом Йозефом Шумпетером, який опублікував в 1939 р. капітальну двотомну працю «Економічні цикли». Розкривши взаємозв'язок у розвитку короткострокових, середньострокових і довгострокових (Кондратьєвських) хвилеподібних коливань в економічній динаміці, Й. Шумпетер побачив підстави коливань у хвилях інновацій, розуміючи їх не тільки як винаходи, технічні вдосконалення, але й зміну потреб, попиту, моди, форм організації, тобто основні чинники історичного прогресу [1].

Фундаментальне дослідження циклічної динаміки суспільства за період більше як два тисячоліття здійснив Пилип Сорокін у чотиритомній праці «Соціальна й культурна динаміка» (1937-1941р.). Найважливішим чинником соціокультурної динаміки П. Сорокін вважав розпад тієї або іншої домінуючої культурної надсистеми. Характеризуючи кризу культури, він пророкував, що «війни й революції не зникнуть, а, навпроти, досягнуть у ХХ столітті безпрецедентного рівня, стануть неминучими й більш грізними, ніж коли-небудь раніше; що демократії занепадають, поступаючись місцем деспотизму у всіх його проявах; що творчі сили культури в'януть і відмирають» [6, с. 427]. На думку П. Сорокіна, криза торкнулась усіх головних інститутів західної культури й суспільства одночасно: це криза мистецтва й науки, філософії й релігії, права й моралі, способу життя і характеру, вдачі, форм соціального, політичного й економічного життя; «криза полягає в розпаді основних форм західної культури й суспільства останніх чотирьох століть» [7, с. 429]. Події ХХ століття: дві світові війни, революції, тоталітарні режими Радянського Союзу та гітлерівської Німеччини свідчать, що прогноз П. Сорокіна більшою мірою виправдався.

Після Другої світової війни, мабуть, найбільш помітним явищем у розвитку філософії історії стала книга відомого німецького історика Карла Яспера (1883-1969) «Джерела історії та її мета», закінчена ним у серпні 1948 р. Ведучи відлік історичного часу з 3 тис. до н. е., К. Ясперс виділяє в ній «осьовий час» – період, коли сформувалася сучасна людина у всій повноті її духовного світу. «Цю вісь світової історії варто віднести, очевидно, близько 500 років до н. е. Тоді відбувся найбільш різкий поворот в історії. З'явилася людина такого типу, який зберігся донині (...). У цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині, закладені засади світових релігій, які і сьогодні визначають життя людей. У всіх напрямках відбувався перехід до універсальності. (...). Всі ці зміни в людському бутті можна назвати натхненням: тверді споконвічні підвалини життя

починають коливатися, спокій полярних речей змінюється занепокоєнням протиріч і антиномій. (...). В осьовий час відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися розумом і особистістю. (...). Осьовий час ніби проливає світло на всю історію людства, причому таким чином, що вимальовується щось, подібне до структури світової історії» [8, с. 21-22]. На підставі цих положень К. Ясперс побудував нову схему й періодизацію доісторії та історії.

Економічні, соціальні, політичні кризи ХХ століття знову підсилили інтерес до закономірностей трансформаційних процесів у суспільстві. Настав період пошуку глибинних причин глобальної економічної й екологічної криз, що розгорнулися на початку 1970-х років. Думка суспільствознавців звернулася до теорії довгострокових циклів Н. Кондратьєва і Й. Шумпетера. Початок цьому повороту поклала книга Г. Менша «Технологічний пат: інновації переборюють депресію» (1975 р.). З'явилися безліч монографій і статей за концепцією «довгих хвиль» в економічному й соціальному розвитку. Жвава дискусія щодо цих проблем відбулася на міжнародних наукових конференціях (в Італії 1984 р., у Веймарі 1985 р., у Монпельє 1987 р., у Новосибірську 1988 р.), організованих Міжнародним інститутом прикладних системних досліджень, а також на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження Н.Д. Кондратьєва (Москва – Санкт-Петербург, 1992 р.). Зокрема на останній були сформульовані основні положення концепції про періодичну зміну цивілізацій у світі та становлення постіндустріальної цивілізації [7, с. 23].

Помітною подією у становленні нового погляду на трансформаційні процеси в суспільстві стала монографія І.М. Д'якова «Шляхи історії. Від найдавнішої людини до наших днів» (1994 р.). Він піддав критиці традиційну теорію соціально-економічних формацій та висунув концепцію зміни фаз історичного процесу, відокремлюваних одна від одної перехідним періодом різної тривалості – фазовим переходом [9, с. 14]. Він виокремив в історії

розвитку суспільства вісім фаз, тривалість яких підпорядкована закономірності експонентного прискорення: первісна фаза (від появи *Homo sapiens* до неоліту – не менше як 30 тис. років); первіснообщинна фаза (близько 7 тис. років); рання стародавність (близько 2 тис. років); стабільно-абсолютисте постсередньовіччя (близько 300 років); капіталістична фаза (не набагато більше як 100 років) і посткапіталістична, за якою піде дев'ята фаза історичного прогресу. При цьому, з точки зору І.М. Д'якова, можливі два сценарії майбутнього: або людство не пізніше ХХІІ століття вимирає і з ним гине більша частина відомої нам біосфери, або вдається досягти значного зниження приросту населення в країнах, що розвиваються, і гармонізувати динаміку суспільства й природи [9, с. 325-354].

Сучасна наукова думка дійшла висновку, що людство з останньої чверті ХХ століття знаходиться у перехідному періоді. Почався процес зміни наддовгострокових (цивілізаційних) циклів. Стають зрозумілими глибина, і тривалість трансформаційних процесів. Самі засади індустріального суспільства: машинний лад виробництва, концентрація й централізація політичної та економічної влади, що наростали протягом індустріальної ери, перетворення людини на частку, гвинтик величезних технічних, економічних і соціально-політичних систем – все це йде в минуле. Зароджуються засади нової постіндустріальної цивілізації [8].

Дослідженню змісту та особливостей постіндустріальної цивілізації присвячені чисельні роботи В.Л. Іноземцева. З його точки зору, необхідною умовою постіндустріального суспільства є розвиток людини: «Варто підкреслити, що становлення суспільства, у якому знання та інформація слугують найважливішим виробничим ресурсом, потребує максимального розвитку кожної особистості, тобто відкриває перед людьми нові обрії, перетворює людину з «гвинтика» індустріальної машини на вільного індивіда, і робить прогрес суспільного цілого похідним від індивідуальних досягнень, що

становлять його громадяни. Виникаюча в результаті соціальна система виявляється найбільш динамічною з усіх, відомих історії» [10, с. 51].

Спираючись на стислий огляд розвитку наукової думки щодо трансформаційних процесів у суспільстві можна сформулювати *загальну тенденцію розвитку людства*. Вона полягає в тому, що в міру видалення людини від джерел утворення виду *Homo sapiens* духовне начало у суспільстві набуває все більшого значення, визначаючи його динаміку.

Зі сказаного вище випливає новий підхід до критеріїв періодизації розвитку суспільства. Насамперед, необхідно значною мірою заперечити повсюдно розповсюджену концепцію згідно з якою першопоштовхом початку переходу до наступної історичної епохи вважається формування чергового щабля в розвитку матеріальних продуктивних сил – засобу виробництва (знарядь і предметів праці, джерел енергії, технологій, залучених у виробництво сил природи), що відбивають рівень знань і навичок людини, її цілеспрямовану волю, продукти трудової діяльності. З нашої точки зору, першопричиною трансформаційних змін у суспільстві є людський розвиток, що виражається у змінах в ціннісно-мотиваційній системі.

Так, незадоволена людська потреба спонукує мобілізувати розум для перетворення навколишнього світу, породжує активну діяльність. Стрибкоподібне зростання потреб кожного наступного покоління слугує потужним імпульсом до пошуку шляхів якомога повного їх задоволення на основі кардинальних перетворень у матеріальному й духовному відтворенні, у формах власності, соціально-політичних і державних відносин, нормах права.

Взаємозв'язок становлення і розвитку ціннісно-мотиваційної системи людини й трансформаційних процесів у суспільстві виявляється в ході його історичного розвитку. Так родовий лад характеризувався архаїчною свідомістю людини. Первісна людина чітко не виділяла себе з навколишнього світу. На

ранніх стадіях індивід не сприймає себе окремо від своїх соціальних ролей, з чим пов'язана і така особливість свідомості, як нездатність до самооцінки. Аналіз своїх власних індивідуальних особливостей нерідко заміняється аналізом групового поведіння. Тому особисте «Я» заміщається загальним «Ми». Ця особливість свідомості проявляється у використанні особистих імен. У неписемних народів особисті імена були родовим, племінним або сімейним надбанням. Їх розподіл становив прерогативу громади та регулювався строгим ритуалом. У багатьох давніх народів люди підлеглого соціального статусу: раби, жінки, маленькі діти – не мали особистих імен [12].

На цій стадії соціального розвитку індивідуальність, не мала самостійного значення й цінності, оскільки людина була інтегрована у громаду не як її автономний член, а як частина органічного цілого, що не здатна існувати без цієї цілісності. Доля людини не уявлялася окремо від долі її родичів. Із цією інтегрованістю у громаду та відсутністю індивідуальної автономності і пов'язана така властивість соціального устрою як первісний колективізм. Основним засобом передачі соціального досвіду було слідування традиціям. Життєвий шлях первісних в основному детально регламентований від народження до смерті. Цей спосіб регуляції відносин людини й суспільства простий та стійкий, але його негативною стороною є консерватизм та варіативна бідність поведіння. Тому в міру підвищення рівня розвитку людини й відповідно з ускладненням соціального життя, цей механізм стає гальмом суспільного розвитку [13].

З розвитком людини в індивідуальність (автономну особистість) традиції доповнюються і частково замінюються механізмом ціннісного управління за типом: моральна норма – виконання, що припускають свободу вибору способів дотримання цієї норми. Необхідна свобода людині надається в рамках обмежень,

що не пропонують детальних дій. Так відбувається перехід до нового типу особистості, що стало першопричиною переходу до нового типу суспільства [12].

Перехід від первіснообщинного ладу до станovo-класового характеризується одночасним розширенням й збагаченням соціального середовища й соціальних відносин. В умовах рабовласництва й феодалізму виникає новий тип відносин людини та суспільства, що пов'язано з новим історичним типом особистості [13]. Багато дослідників стверджують [14], що «відкриття людини» й усвідомлення цінності людської індивідуальності вперше відбулося саме в античній Греції, що пов'язано зі значним підвищенням рівня особистої свободи та активності людини, хоча на неї і накладалися рамки станovo-класових відносин. Досягнення античної цивілізації говорять самі про себе: народження першосистеми абстрактних наук – філософії, астрономії, математики, механіки, медицини, історії, права, економіки; формування системи освіти; виникнення світових релігій; зародження демократії [14]. У той же час необхідно зазначити, що всередині античного суспільства існувало два роди людей: вільні та раби, тому говорити про «відкриття» людської індивідуальності повною мірою – передчасно.

Феодалізм характеризується новим типом особистості та новою системою цінностей. Життя людини в умовах феодалізму жорстко пов'язане з її місцем у системі соціальної ієрархії й відповідно до цього регламентоване. Специфічний тип світогляду та моралі породжує цей станovo-ієрархічний устрій життя та всіх соціальних відносин. Релігія при цьому має визначний вплив. Божественні заповіді іманентно втілені у правилах гуртожитку феодальної держави. Від народження до смерті весь життєвий шлях людини в основному визначений. Вона майже ніколи не залишає свого місця народження. Світ більшості людей обмежений рамками громади й станovoї належності. Саме слово «свобода» означає не незалежність, а привілей належності до якої-небудь частини соціальної системи. Залежність людини від станового світу й божественної волі

обумовили мізерно малу цінність індивідуальності. Вона є лише продуктом станового суспільства відповідно до заздалегідь заданого зразка. Знатній особі приписуються одні риси зовнішності й поведження, незнатній – інші. Таким чином, внутрішній світ середньовічної людини являв собою суперечливу єдність релігійної духовності (всі створені богом і залежні від нього) та ієрархічної становості (кожний належить певному стану). Ця сила підкоряла собі індивідуальність людини, її розум і почуття. Розум потрібний для того, щоб окрема людина могла відповідати перед богом, а не для самостійних рішень. Ніяких «особистих прав» або «прав особистості» у сучасному розумінні середньовіччя не дає [15, 16].

Між тим суспільний поділ праці та товарне виробництво поступово руйнують станові рамки. На місце особистої залежності людей приходять відносини речової (економічної) залежності. Це значно підвищує міру свободи індивіда, можливість вибору життєвого шляху та призводить до двох протилежних тенденцій у формуванні особистості та суспільних відносин.

Перша почала проявлятися у період первісного нагромадження капіталу та індустріалізації, коли головною метою і змістом всієї людської діяльності стає задоволення базових потреб існування. Нагромадження мінімального капіталу витісняє на другий план людську індивідуальність, її можливості, внутрішній духовний потенціал, саму цінність людини. Інтереси капіталу цього періоду часто суперечать іманентним прагненням особистості до самореалізації, викликаючи відчуження людини від тієї діяльності, що могла б задовольняти її особистісні прагнення, спрямовані на реалізацію її сутності. Незалежно від цих прагнень економічна доцільність нав'язує людині працю, що відповідає інтересам зростаючого капіталу. Опір людини цьому нав'язуваному виду праці, викликає поширення відчуження на політичну та духовну сфери життя [11]. Політична влада та суспільне управління перетворюються на силу, що здійснює

примус людини до відчужуваної праці. В управлінні переважають командно-адміністративні методи.

Між тим, прогрес наукового знання, вдосконалення засобів виробництва, впровадження високих технологій намітили нову тенденцію у людському розвитку, яка пов'язана зі звільненням людини від рутинної і механічної праці та наданням їй можливості реалізувати себе, свої творчі здібності та особисті прагнення. Створюються умови, коли інформація і знання стають безпосередньою продуктивною силою. Виникає новий монопольний ресурс, що відрізняється невідомими колись якостями і характеристиками. З одного боку, засвоєння знань та інформації слугують передумовою виробництва нового знання, з іншого – їхнє відчуження не зменшує кількісно цей ресурс. Він виявляється невичерпним, що радикально змінює характер завдань і цілей, які постають перед людиною, формує нову систему мотивів діяльності [10].

У міру підвищення матеріального добробуту потреба в одержанні все більшої кількості матеріальних благ втрачає свою гостроту, а на перший план все частіше виходять такі проблеми, як необхідність сполучити безпеку і свободу, справедливість і відповідальність. Перспективи швидкого кар'єрного росту, що високо цінувалися у 80-ті роки минулого століття, виявляються для багатьох недостатньо привабливими, якщо заради них доводиться жертвувати особистими інтересами. Людина воліє прагнути, головним чином до того, щоб стати чимось більшим порівняно з тим, що вона являє собою в даний момент. Орієнтири самореалізації та самоактуалізації, що визначені А. Маслоу як вищий тип цінностей, висуваються на перший план [18]. Ці процеси все частіше характеризуються науковцями як становлення системи постматеріалістичних мотивів діяльності [10].

У зв'язку з цим варто згадати холістично-динамічну (позитивну) теорію мотивації А. Маслоу згідно з якою: по-перше, всі види поведінки та реакцій

вмотивовані; по-друге, фундаментальні або першопричинні потреби всіх людей суттєво не відрізняються, а різняться, передусім, їх повсякденні бажання, оскільки, різні культури передбачають різні способи задоволення однієї потреби; по-третє, потреби мають певну ієрархію або відносне домінування (фізіологічні – потреби в безпеці – в любові та належності – в повазі – в самоактуалізації). «Коли у людини з'являються інші (вищі) потреби, саме вони скоріше домінують в організмі, ніж фізіологічні прагнення. І коли ці потреби задоволені, знову з'являються нові (ще більш високі) потреби і т. д. Ось що ми маємо на увазі, коли стверджуємо, що базові людські потреби організовані ієрархічно відповідно до відносної переваги (переважання)... Один із головних висновків зі сказаного полягає в тому, що задоволення стає таким самим важливим поняттям у мотиваційній теорії, як і депривація, оскільки воно звільняє організм від панування відносно більших фізіологічних потреб, надаючи, таким чином, можливість появи інших більш соціальних цілей» [18, с. 63].

Сам А. Маслоу назвав ідею ієрархічності потреб особистості «гіпотезою», але з часом вона знайшла своєрідне підтвердження. Згідно з дослідженнями Рональда Інглхарта [19], професора Мічиганського університету, дотепер в історії спостерігалися дві найважливіші фази зміни цінностей: перша була пов'язана з переходом від доіндустріального до індустріального суспільства, з яким пов'язана заміна традиційних релігійних цінностей на світські, раціональні; друга фаза – з переходом від індустріального суспільства до постіндустріального, що зумовило перехід від цінностей виживання до цінностей самовираження. З його точки зору, на сьогоднішній день зберігається доволі велика кількість держав, де домінуючими залишаються традиційні (релігійні) цінності і цінності самовиживання. У країнах колишнього пострадянського простору переважають яскраво виражені раціональні цінності. Серед країн з домінуючими цінностями самовираження переважають країни з розвинутою економікою, високим рівнем

життя і демократичною формою правління: Швеція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Швейцарія, Німеччина, Франція тощо.

Постматеріалістична мотивація, з точки зору Р. Інглхарта, формується повільно і не є лінійною функцією добробуту. Постматеріалістами стають частіше за все ті, хто з народження користується всіма матеріальними благами, ніж значною мірою, чим і пояснюється їх прихід до постматеріалізму. Цінності обираються в юності і змінюються дуже рідко. Тому перехід до постматеріалістичної системи цінностей відбувається протягом зміни поколінь [19].

У той же час, як стверджував А. Маслоу: «Задоволення базових потреб саме по собі ще не створює системи цінностей, на які можна спиратися і в які можна вірити. Ми зрозуміли, що можливими наслідками задоволення базових потреб можуть бути нудьга, відсутність мети, моральний розпад... Задоволення як таке, виявляється, зовсім не обов'язковим є безумовною гарантією щастя і задоволеності. Це спірний стан, він не тільки вирішує проблеми, але і викликає їх» [18, с. 24]. Цей висновок став початком розвитку автором «теорії скарг» згідно з якою блага, які отримує людина при задоволенні потреб з часом сприймаються як щось звичайне і перестають цінуватись, тобто задоволення потреби призводить лише до тимчасового щастя, яке поступово змінюється на нове, ще більше, незадоволення. Виняток, з точки зору А. Маслоу, становлять лише люди з домінуючими цінностями самоактуалізації.

Необхідно зазначити, що «теорія скарг» також витримала своєрідну перевірку часом і практикою. На тлі постійного зростання кількості потреб та їх задоволення відбуваються істотні й швидкі зміни в картині психічного здоров'я населення в більшості країн світу, що з точки зору фахівців, набувають характеру кризи. Так, у 15-ти економічно найбільш розвинених країнах показник поширеності психічних хвороб за період у 93 роки (1900-1993) підвищився в 10 разів і становить 303,7 на 1000 населення; спостерігається особливо значне збільшення неврозів (у 61,7

разів), алкоголізму (в 58,2 рази), олігофренії (в 30 разів) [19]. З цієї точки зору, хочеться навести слова Е. Фрома, який ще у минулому столітті зазначив: «... у країнах Європи – найбільш демократичних, мирних і процвітаючих, а так само в Сполучених Штатах – найбагатшій країні світу, проявляються найважчі симптоми психічних відхилень. (...) ці дані підводять нас до питання: чи немає чого-небудь докорінно неправильного у нашому способі життя та в цілях, до яких ми прагнемо?» [20, с. 14-15].

Крім того, останнім часом спостерігається протиріччя між постійно зростаючими потребами та нездатністю біосфери забезпечити їх, не руйнуючись. У результаті соціально-економічний розвиток набув характеру прискореного руху до глобальної екокатастрофи, при цьому ставиться під загрозу не тільки задоволення життєво важливих потреб та інтересів майбутніх поколінь людей, але й сама можливість їх існування.

У відповідь на глобальні проблеми людства на початку 70-х років ХХ століття формується міждисциплінарна наука – глобалістика. Її предметом стають глобальні проблеми сучасності. У рамках цієї науки працюють Римський клуб, Міжнародний інститут глобалістики у м. Києві, Всесвітнє товариство вивчення майбутнього та інші міжнародні, державні й недержавні організації, програми і проекти.

За класифікацією авторів монографії «Глобалізація і безпека розвитку» [21], існує декілька шкіл сучасної глобалістики. Перша з них ґрунтується на моделі розвитку світової динаміки, концепції визначення «лімітів зростання». З точки зору прихильників цієї школи, глибинною причиною глобальних криз є системні ефекти, тому локальними зусиллями їх подолати неможливо. В межах цієї школи А. Печчеї запропонував глобальну програму нового гуманізму, сутність якої полягає в наступному:

1) почутті глобальності, яке пов'язує в єдине ціле людину, людство та всі інші елементи й чинники світової цивілізації;

2) любові до справедливості, яка повинна стати основою всіх соціальних перетворень і подальшого розвитку людського суспільства;

3) боротьбі за свободу людини і відмові від будь-якого насильства.

Вища мета глобальної цивілізації полягає у створенні позанаціональної людини світу, громадянина планети Земля, єдиного людського співтовариства.

Друга школа глобалістики ґрунтується на концепції «сталого розвитку», розробленій Л. Брауном в Інституті всесвітніх спостережень (США). Сутність стійкого розвитку полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного і людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість і безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля і відбувався соціальний прогрес, що враховує потреби кожної людини [22].

Ідеї цієї школи знайшли повсюдне розповсюдження у світі. Термін «стійкий розвиток» був введений до широкого вжитку Міжнародною комісією з довкілля і розвитку у 1987 р. Ідеї та принципи, концепція і стратегія стійкого розвитку викладені в рішеннях конференції ООН з охорони довкілля і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). На цій конференції глави держав ухвалили план дій зі стійкого розвитку, що набув назви «Порядок денний на XXI століття». Питанням реалізації цієї програми була присвячена спеціальна сесія Генеральної асамблеї ООН (23-27 червня 1997 р.). У 2002 р. в Йоганнесбурзі відбулася конференція ООН із проблем стійкого розвитку – Саміт Землі. На конференції були присутні 109 світових лідерів, серед них глави урядів Великої Британії, Росії, президенти Франції, України. Свої програми переходу до стійкого розвитку мають багато країн світу [23].

Третя школа ґрунтується на ідеях універсального еволюціонізму в основу якого покладено вчення В.І. Вернадського [24]. Засновником школи є М.М. Мойсєєв. У

межах школи: 1) запропоновано створити «Глобальні інститути злагоди»; 2) розроблена концепція «екологічного імперативу»; 3) розроблена методологія коеволюції системи «суспільство + природа»; 4) сконструйовані моделі «Гея», «ядерна зима» тощо; 5) висунута ідея навчання екологічних культурних цінностей і передавання їх новим генераціям через глобальну систему «Вчитель» [21].

Четверта школа заснована М. Нельсоном (Міжнародний інститут екотехніки) і ґрунтується на концепції мітозу біосфер. Її можна розглядати як французьку лінію розвитку вчення про ноосферу, до якої в 20-х роках ХХ століття були причетними В. Вернадський разом із Е. Леруа і П. де Шарденем. Суть концепції – гармонійний синтез біосфери і техносфери з метою формування ноосфери. Техносферу засновники школи розуміють як «глобатех» – тип нової культури, експансія якої можлива не тільки в межах земної кулі, а й у Космосі. Саме тому ноосфера в такому розумінні стає важливим чинником еволюції Всесвіту [там само].

П'ята школа ґрунтується на концепції контрольованого глобального розвитку. Засновник школи – Д.М. Гвішані. Ефективність системи моделей альтернативного глобального розвитку обмежена ідеологією класової боротьби та радянським суб'єктивізмом [21].

Шоста школа заснована І. Уоллерстайном (США) і базується на ідеях світ-системного аналізу. Представниками школи розробляються моделі розвитку економіки, історії систем і цивілізацій. Як першу історичну форму глобальної системи розглядають капіталістичну світ-систему, яка безупинно розвивається у взаємодії ядра («золотий мільярд») з напівпериферією і периферією. Парадигма світ-системного аналізу тяжіє до ідей «глобальної соціалізації» [21].

Підсумовуючи можна зазначити, що на сьогоднішній день розроблені три світоглядно-методологічні підходи розв'язання глобальних проблем сучасності. *Перший* передбачає перебудову Світу в системі «Людина – Світ», *другий* –

вдосконалення і самовдосконалення Людини, а *третій* – системні, взаємопов'язані зміни в обох системоутворюючих елементах – і в Людині, і в Світі [там само].

З нашої точки зору, найбільш доцільним є третій підхід, оскільки діяльність людини вже завдала значного руйнівного впливу на навколишнє середовище і тому лише вдосконалення і самовдосконалення людини буде недостатньо. Очевидним є також, що без зміни традиційних загальнолюдських уявлень і цінностей, стереотипів мислення вирішити глобальні проблеми людства неможливо, тому наукові розробки сьогодні необхідно спрямувати на вироблення нових світоглядних підходів, які б відповідали не тільки сучасним реаліям, але і передбачуваним перспективам розвитку у третьому тисячолітті.

За останні десятиріччя у розвинених країнах, виникли масові рухи відомі як альтернативні [25]. Вони спрямовані на пошуки нових форм організації сучасного суспільного життя. Їх носіями виступають об'єднання однодумців, які утворюються на основі прихильності до певних соціальних цінностей. Серед основних можна назвати наступні:

пацифісти (від лат. «*pacificus*» – миротворний) – противники всіляких воєн, прибічники миру на Землі;

феміністи – прихильники утвердження рівноправ'я жінок і підвищення їх ролі в соціальному житті;

екологісти – особи, які виступають на захист навколишнього середовища;

прибічники розвитку альтернативних систем освіти, демістифікації культури та інші.

Каркасом зазначених доктрин є постматеріалістична система цінностей. Виникнення цих рухів, з точки зору науковців [25, 26] зумовлене наступним:

руйнуванням традиційних ціннісних орієнтацій;

відсутністю умов для саморозвитку і самовдосконалення особи;

тотальною загрозою природним підвалинам життя;

поглибленням нерівності між суспільними групами і регіонами.

Альтернативізм є певною мірою породженням гострої ідейно-духовної кризи сучасного суспільства. Альтернативні доктрини дистанціюються від ідеології. Разом з тим ідеологізується все те, що відноситься до сфери цінностей. Цінності, культура та ідеологія розглядаються, з одного боку, як причина кризових явищ сучасного суспільства, а з іншого – як найбільш дієвий засіб його лікування.

Альтернативні соціальні ідеї відбивають прагнення вийти за межі традиційних ідеологічних систем і дати тлумачення новим соціальним проблемам з позицій гуманізму через людиноцентризм. Ці концепції та ідеї зводяться до декількох узагальнених положень.

Вихідним є твердження про безперспективність індустріального суспільства. Е. Шумахер, І. Ілліч, І. Штрассер [25] характеризують сучасне суспільство як «систему» (адміністративно-командну модель суспільного ладу), що є безликою централізованою структурою, яка позбавляє індивіда можливості самореалізуватись і усвідомити власні інтереси. Така «система» перетворює людину не на мету, а на засіб економічного розвитку, тому вона є аморальною і антигуманною. Альтернативою є ідея децентралізації. Децентралізоване суспільство має складатись із дрібних політичних одиниць, що створить умови для прямої участі громадян і контролю в усіх сферах суспільного життя. Проблема рівності як соціальної цінності вважається однією з головних. З цієї позиції розглядається право майбутніх поколінь на користування природними ресурсами а також проблема міжнародної нерівності.

Суть пропонованої альтернативи – суспільство, метою якого є вільний розвиток особистості. Головною задачею, яку необхідно розв'язати для побудови такого суспільства, є подолання відчуження людини в економіці, політиці, культурі, приватному житті. Для цього пропонується стратегія «малих

справ», що передбачає впровадження «малих ніш» альтернативного способу життя в існуючий «великий соціум» [25].

В основу альтернативного соціального руху покладено принцип «базисної демократії», що означає пряму децентралізовану демократію з постійним контролем за посадовими і виборними особами і можливістю їх заміни, тобто, ці соціальні рухи меншою мірою спрямовані на злам соціально-політичних структур, а більше на трансформацію особистості і суспільства [26].

В основі всіх альтернативних доктрин лежить концепція «політичної екології», яка обґрунтовує поєднання зусиль, спрямованих на збереження навколишнього середовища, із задачами демократичного руху в боротьбі проти індустріального суспільства. Передбачається обмеження економічного зростання. Акцент робиться на вдосконаленні людини, її взаємовідносинах з природою.

Вихідним посиленням альтернативних пошуків є критика всього існуючого. Це стосується як економіки, так і політики, моралі, філософії. Змістовною частиною є перегляд концепції прогресу. Йдеться про відмову від парадигм індустріальної епохи, де природа і людина розглядаються лише як джерела доходів, а матеріальні блага є головною метою. Наголошується на небезпеці поглиблення науково-технічної революції. Нова картина світу й уявлення про людську природу мають базуватися на ініціативі, психологізмі, релігійному досвіді та відході від західного матеріалізму. Відповідно заперечується необхідність раціоналізації наукових знань. Знімається питання про експлуатацію та класову боротьбу. Підкреслюється, що екологічне суспільство неможливе без радикального перерозподілу багатств землі і засобів виробництва на засадах децентралізації [25].

У деяких моделях, які орієнтують на самозабезпечення, заперечується як ринкова система, так і державне регулювання економіки. І. Ілліч висловлює думку, що врятувати людину може лише поступове розширення самообслуговування і

відмова від вартісних відносин у господарській діяльності. Поряд з цим проголошується необхідність сполучення альтернативної економіки з великомасштабним сучасним виробництвом – «плюралістичний компроміс». Основа перебудови економічних і політичних відносин – «демократія прямої участі». Вона невіддільна від таких політичних принципів, як подолання дискримінації, гарантія прав меншості [там само].

Універсальним засобом оздоровлення суспільства вважається утвердження нових цінностей. Першою з них є особиста автентичність, тобто життя – це благо лише за умови, що його зміст і стиль відповідають схильностям та покликанням людини. Другою цінністю вважається самовизнання. Це означає право вибору, яке б диктувалося винятково свідомим прагненням свободи і справедливості. Свобода проголошується принципом соціальної організації, який здійснюється на всіх рівнях. Третя цінність – первинна колективність, яка забезпечує повернення до примату територіальних зв'язків над соціально-економічними [25].

Незважаючи на певний утопізм, та заперечення ролі держави в процесі перетворення суспільства, альтернативні доктрини мають чималий гуманістичний потенціал, тому не виключається посилення їхньої ролі у майбутньому [26].

Таким чином, вивчення наукових підходів до закономірностей та причин трансформаційних процесів у суспільстві протягом історичного розвитку, дозволило висунути наступну гіпотезу: першопричиною трансформаційних процесів у суспільстві є людський розвиток, що відображається перш за все у зміні домінуючих цінностей у суспільстві. (рис. 1.1). Більшу частину історії людства домінуючими були матеріалістичні цінності та мотиви діяльності. Постматеріалістична система почала формуватись не так давно і характеризує здебільшого економічно розвинені суспільства. Між іншим, сам по собі економічний розвиток не гарантує постматеріалістичної мотивації. Відомо багато прикладів, коли людина у міру збільшення свого доходу, продовжує

задовольняти базові потреби все більш коштовними речами. Не останню роль у цьому процесі відіграють і засоби масової інформації. Завдяки рекламі – двигуну торгівлі, формується суспільство споживачів зі споживацьким ставленням до навколишнього світу. Відбувається штучне «гальмування» людського розвитку, пропагування здебільшого матеріальних цінностей.

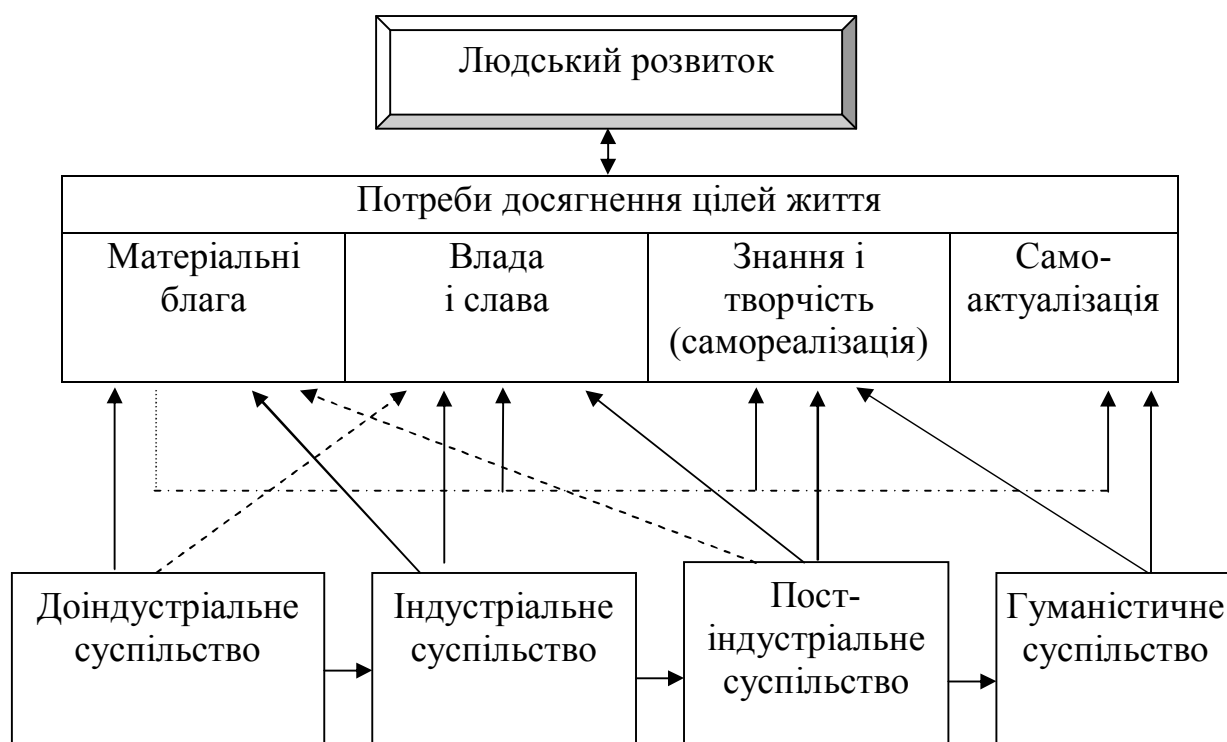

Рис. 1.1. Взаємозв'язок між людським розвитком, домінуючими цінностями і трансформаційними процесами у суспільстві

Проте, сучасні глобальні проблеми та тенденції, що спостерігаються протягом еволюційного розвитку суспільства підводять до висновку, що стійкий розвиток можливий лише за умови, якщо наступною фазою розвитку буде перехід від постіндустріального суспільства до гуманістичного, де домінуючими цінностями стануть самоактуалізація особистості і повний розвиток її потенціалу. Дослідженню ролі державного управління в процесі людського розвитку будуть присвячені наступні підрозділи.

1.2. Еволюція наукових підходів до теорії та практики державного управління людським розвитком

Тривалий час у суспільній свідомості, науковій думці і практиці державного управління людина та її розвиток розглядались лише як засіб накопичення матеріального багатства нації або держави. Увага провідних науковців була привернута до пошуку шляхів максимізації нагромадження капіталу та розподілу виробленого продукту [27]. Внаслідок цього, ХХ століття ознаменувалось для індустріально розвинених країн, з одного боку, економічним зростанням, з іншого – загостренням соціально-економічних суперечностей та глибокими кризами. Вчені всього світу почали пошук принципово нових орієнтирів суспільно-економічного прогресу. В результаті, Т. Шульцом і Г. Беккером була сформульована концепція людського капіталу.

Американський вчений Т. Шульц в 50-60 роки ХХ століття при дослідженні джерел економічного зростання, виділив як самостійний чинник невідомий параметр, який спочатку був названий «залишковим чинником» [28]. Надалі його було ідентифіковано як продуктивні здібності, що набуваються і розвиваються людиною. В 1979 р. Т. Шульцу було присуджено Нобелівську премію в галузі економіки. Г. Беккер, ще один лауреат Нобелівської премії, визначив знання й компетенцію як принципово важливе джерело економічного зростання, яке набуло назви «людський капітал». Це дозволило визначити економічну роль освіти, науки, охорони здоров'я та інших нематеріальних галузей людської діяльності як продуктивних чинників [29].

Згодом основні положення теорії людського капіталу були розвинені такими відомими західними теоретиками як: Б. Вейсброд, Дж. Мінцер, Чи Хансен. Пізніше великий внесок у її розробку внесли М. Блауг, С. Боулс, Й. Бен-Порет, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Г. Псахаропулос, Ф. Уелч, Б. Чизвик та

інші. Класичною працею, яка багато в чому визначила подальший напрямок досліджень у цій галузі, вважається книга Г. Беккера «Людський капітал» (перше видання – 1964 р., друге – 1975 р.) [30, с. 19].

Розповсюдження цих ідей привело до розширення державних й недержавних інвестицій в людський розвиток. З 50-х років ХХ століття в розвинених країнах вкладення в людину, її розвиток: освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, мобільність, соціальний захист, дедалі суттєвіше перевищують розміри матеріального нагромадження. «Результатом став безпрецедентний технологічний відрив постіндустріального світу від всіх інших країн і народів. Наприкінці ХХ століття на частку США припадало 44% світових витрат на наукові розробки, у той час як на частку країн Латинської Америки й Африки – усього 1%; чисельність науково-технічних працівників на 1 млн населення становила у США 126, 2 тис., тоді як середньосвітовий показник не перевищує 23,4 тис.» [10, с. 56]. Найважливіші зміни у відтворювальному процесі цих країн відбувалися поза сферою матеріального виробництва підсилювалась роль державного управління.

Значення теорії людського капіталу в суспільно-економічному розвитку та практиці державного управління полягає в тому, що вона поєднала домінуючий у ХХ столітті прагматизм, «доходоцентризм» з традиційно привабливими для цивілізованих країн ідеями демократії, «людиноцентризму» [28]. Одночасно, концепція людського капіталу на початку 1970-х років піддалася критиці з боку радикальних економістів: Т. Балогі, Дж. Везі, П. Стрітена, що послужило початком для зародження теорії «фільтра». В роботах А. Берга, К. Ероу, М. Спенса, Дж. Стигліца, П. Тобмена, Т. Уелса вона досягає зрілості. Основна розбіжність між концепціями людського капіталу та теорією «фільтра» полягає у визначенні ролі освіти в житті суспільства. З позиції першого напряму освіта є процесом, у ході якого людина підвищує знання і навички, тобто свій

продуктивний потенціал. Згідно з теорією «фільтра» освіта – це засіб відбору, селекційний механізм, що розподіляє учнів за ступенем їх здібностей. Хоча, сама по собі освіта нічого не додає до продуктивності [31].

Подальші дослідження М. Блауга, Х. Боуена, Е. Денісона, Р. Нельсона, Д. Псахаропулоса, П. Ромера, Л. Туроу, Ф. Махлупа, Я. Мінсера, Е. Фелпса та інших [30-34] присвячені впливу нагромадження людського капіталу, його якості та рівнів інвестицій в освіту на економічне зростання, дали змогу Світовому банку у широковідомій праці «Освітня секторна політика» дійти висновку, що економічна віддача інвестицій в освіту, перевищує окупність альтернативних видів капіталовкладень, і країни, що розвиваються, мають вищі коефіцієнти окупності, ніж розвинені [28]. «Тільки вдосконалення вищої освіти забезпечило чверть усього приросту американського валового національного продукту в ХХ столітті... Інвестування в наукомісткі галузі з 1960 по 1999 рр. принесли в середньому 45% за рік, тоді як вкладення в акції забезпечували в середньому лише 13,34% річних)» [10, с. 55].

Теорія людського капіталу стала тим підґрунтям, яке створило надійну економічну основу для швидкого поширення в світі ідей людського розвитку. Між тим, вона має суттєвий недолік, оскільки орієнтується на підтримку й розвиток передусім тих здібностей людей, які використовуються в процесі праці та позитивно впливають на її продуктивність і, відповідно, приводять до зростання доходу працівника, прибутку підприємства на якому він працює й валового національного продукту, тобто розглядаючи людину як найважливіший чинник виробництва і об'єкт найефективніших інвестицій, ця концепція концентрує увагу лише на реально або потенційно економічно активному населенні, тому виявляється недостатньою для забезпечення прогресивного руху соціальної системи в цілому [28].

До вищеназваного недоліку в країнах, які розвиваються, додається ще й те, що при визначенні людського капіталу як важливого чинника виробництва, акцент робиться не стільки на підвищенні інтелектуального рівня робітників та формуванні умов для творчого розвитку особистості, скільки на можливостях його термінового використання з метою отримання прибутку, тобто, людський капітал асоціюється не з тим, що треба розвивати, а з тим, на чому наробляється прибуток. Це ставить під сумнів по-перше, можливості прогресивного розвитку суспільства; по-друге доступність можливостей інтелектуального та професійного розвитку для широких верств населення; по-третє, актуалізує необхідність державного контролю у сфері людського розвитку [10].

Із середини 70-х років ХХ століття основна увага науковців стала зміщуватися у бік вивчення розподілу доходів державою. Була розроблена концепція «базових потреб», орієнтована на забезпечення добробуту бідних людей [37]. До «базових потреб» було віднесено товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, в деяких країнах – житло), а також продукти, що зазвичай купуються за власний рахунок (їжа та одяг) [28].

На цій концепції базувалась програмна доповідь Міжнародної організації праці «Зайнятість, зростання і базові потреби» (1976 р.). Дана концепція мала на меті забезпечити отримання помітної частини вигод групами населення з низькими доходами від зростання виробництва. В її основу було покладено три основні елементи:

- 1) розширення трудомістких виробництв, особливо в країнах з надлишком трудових ресурсів, які навіть при порівняно низькій продуктивності праці можуть забезпечити зростання валового внутрішнього продукту, підвищення заробітної плати і доходів населення;

2) підтримка державою масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї;

3) розробка, планування і здійснення соціальних програм із активним залученням найширших верств населення, що в країнах які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів і неможливістю виплачувати їм високу заробітну плату.

З перелічених елементів найбільшу практичну реалізацію отримав лише другий. Варто зазначити, що концепція «базових потреб» мала більше схематичний характер, оскільки не враховувала особливості країн у яких використовувалась та ігнорувала зворотний зв'язок. Її реалізація цілком залежала від двох основних чинників: обсягу ресурсів, які надходили переважно з джерел міжнародної допомоги; пріоритетів фінансування, які не завжди обґрунтовано, визначалися урядами країн. Тому, навіть за умов успішної реалізації, програми покращували добробут населення лише в межах основних потреб і не впливали на інші аспекти життєдіяльності людей. Розширення економічної активності не відносилось до сфери «інтересів» концепції «базових потреб», що призвело до обмеження ресурсної бази державних програм [31].

Кінець 70-х – початок 80-х років ХХ століття у більшості розвинених країн ознаменувались уповільненням темпів економічного зростання і структурною кризою, що було пов'язано зі значним підвищенням цін на ресурси. Так, з 1965 по 1970 рр. нафта подорожчала на 15%, вугілля на 20%, срібло на 40%, нікель на 60%, а мідь більше як на 70%. Після 1970 р. постачальники нафти на основі картельних домовленостей підвищили ціну у декілька разів. Наприклад, сумарна вартість нафти, що надходила на американський ринок збільшилась з 5 млрд дол. у 1972 р. до 48 млрд дол. у 1975 р. при деякому скороченні об'єму поставок [10]. Це унеможливило подальшу реалізацію концепції «базових

потреб». На перший план були висунуті нові пріоритети: зменшення державного боргу, подолання економічного спаду, обмеження державних витрат.

Подолати кризу розвиненим країнам вдалося за допомогою найбільш радикальної структурної перебудови у ХХ столітті, лібералізації економіки в поєднанні з новою техніко-економічною парадигмою. З 1973 по 1978 рр. споживання нафти в розрахунку на одиницю вартості промислової продукції скорочувалось за рік у США на 2,7%, Італії на 3,8%, Канаді на 3,5%, Німеччині й Великій Британії – на 4,8%, а в Японії на 5,7%. У цей же період ефективність використання енергоресурсів підвищилась у США більше як на 40%. За 20 років, з 1976 по 1996 рр., федеральним урядом США було виділено 60 млрд дол. субсидій на розробку найбільш досконалих технологій використання енергетичних ресурсів, що в результаті призвело до прискорення розвитку нематеріаломістких галузей та скорочення неефективних виробництв. Повсюдного розповсюдження набули досягнення науково-технічного прогресу: персональних комп'ютерів, мікроелектроніки, телекомунікацій, робототехніки, біотехнології та інших [10]. Це стало передумовою для виникнення теорії інтелектуального капіталу.

У витоків теорії інтелектуального капіталу знаходяться праці таких відомих вчених, як Д. Белл, М. Кастельс, Ч. Хенді та інших [38-40]. Цих вчених об'єднує визнання знань та інформації як стратегічних ресурсів і першопричин трансформації постіндустріального суспільства. Ці ідеї отримують підтвердження на практиці. «На 20% населення планети, яке проживає в розвинених державах, припадає 86% світового валового продукту; ще в середині 1990-х років сім постіндустріальних держав володіли 80,4% світової комп'ютерної техніки, забезпечували 90,5% високотехнологічного виробництва й контролювали 97% зареєстрованих у світі патентів (відзначимо, що 80%

патентів, виданих у країнах, що розвиваються, також належать громадянам постіндустріального світу)» [10, с. 54].

Вплив людського капіталу і перш за все підвищення рівня освіченості працівників на економічне зростання розглядається тепер не лише за рахунок підвищення продуктивності праці більш освічених людей, але й опосередковано, через підвищення ефективності й прискорення темпів науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок з їх подальшим масовим впровадженням у всі сфери життєдіяльності, що також потребує певного рівня освіченості широких верств населення.

Крім того, автори теорії інтелектуального капіталу вважали, що розвиток комп'ютерних технологій забезпечить особистості свободу вибору [38-40].

Подальший розвиток ця ідея набула в дослідженнях Амартьї Сена. Ним була розроблена концепція розширення можливостей вибору людини. Основна ідея цієї концепції полягає в пропозиції оцінювати добробут за можливостями людей вести спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками [41], тобто дохід розглядається не як кінцева мета, а як засіб для розширення можливостей вибору в таких галузях життєдіяльності, як зміцнення здоров'я, здобуття освіти, професійний розвиток, економічна та громадська діяльність. Розвиток, з точки зору А. Сена, – це процес розширення можливостей людей, який передбачає більшу свободу і більше різноманіття для вибору тієї мети і того способу життя, яким людина надає перевагу. Таким чином, головна мета розвитку полягає не в розширенні виробництва, а в наданні можливості людям розширювати свій вибір.

У роботі «Розвиток як свобода» А. Сен робить однозначний висновок, що розвиток – це питання свободи [42]. Проте, необхідно зазначити, що свобода обирати не завжди призводить до суспільно корисного вибору. Наприклад,

серед безлічі можливостей отримати задоволення: спорт, музика, театр. Людина може обрати суспільно небезпечний – наркотики або алкоголь. Тому, на наш погляд, про прогресивний розвиток суспільства можна говорити у тому випадку, коли при підвищенні міри свободи та різноманітні вибору людина робить суспільно корисний. Тому однією з цілей державного управління людським розвитком повинно стати не лише надання можливості людям розширювати свій вибір, а прагнення до підвищення вірогідності суспільно корисного, відповідального вибору. За таких умов, про наближення до означеної мети можна буде судити за тенденціями підвищення або зниження кількості «соціальних хвороб» таких як: алкоголізм, наркоманія, тютюнокуріння, суїцид і т. д.

Треба зазначити, що видатні українські та російські вчені також зробили свій вклад в еволюцію наукових поглядів на проблеми державного управління людським розвитком. Так, російський економіст В. Лешков стверджував, що широкий і оригінальний погляд на народне багатство і добробут є характерною рисою давньої російської науки, зазначаючи, що, багатство – це плід праці людини. Між тим, лише цілісна праця, тобто, використання як фізичних, так і розумових зусиль людини-виробника, а також засобів виробництва в умовах конкретних господарських відносин створює народне багатство. Крім того, з точки зору В. Лешкова, багатство має бути засобом для всіх типів людських здібностей і потреб – як матеріальних, так і духовних, «тому воно не може складатися лише з речового майна, з ринкових цінностей, а повинно охоплювати всі умови, необхідні для повного людського життя: і здоров'я, і безпеку, і освіту, і правосуддя, і моральність, одним словом, повний народний добробут» [43, с. 218].

Українські вчені-економісти активно досліджували проблеми розвитку природних здібностей людини, роль продуктивних навичок у соціально-

економічній системі та їх формування. Ще в епоху Відродження український гуманіст С. Оріховський зазначав, що одним з найпотужніших джерел державного добробуту були і є знання та наука. Якою б обдарованою від природи не була людина, якщо вона «знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали». «Ніхто, – зазначає вчений, – не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися» [44, с. 27].

Ключову увагу С. Оріховський приділяв освіченості молоді: наука і освіта є основою для продуктивної праці, а також береже молодь від поганих вчинків. Вчений акцентував, що особиста свобода є необхідною умовою та джерелом мотивацій активної поведінки молоді. Прагнення до свободи є потужним мотивом як людської діяльності взагалі, так і господарської зокрема.

Г. Сковорода, визнавав велике значення науки в житті людини. На думку філософа, ефективність функціонування людини і суспільства, визначається економією часу і праці, що відповідає людським здібностям. Щастя людини полягає в тому, щоб, пізнавши власне покликання, відповідно застосовувати себе в житті. Гармонія людського буття залежить від додержання кожним принципу «сродної» праці: «Отнять от души сродное дѣланіе – значит ее лишити жизненности своєї», – стверджував мислитель [45, с. 348].

Відомий український дослідник М.Х. Бунге (1823-1895) пов'язував розвиток як окремих індивідуумів, так і цілих суспільств з розвитком потреб. Тому, на думку цього вченого, «в ученні про потреби можна назвати найбільш правдоподібними такі три положення: 1) розвиток як окремих осіб, так і цілих суспільств, без розвитку потреб не можливий; 2) розвиток індивіда залежить від гармонійного розвитку притаманних йому потреб; 3) розвиток суспільства передбачає відповідність між потребами приватних осіб, з яких складається суспільний союз» [46, с. 428].

Видатний український вчений М. Туган-Барановський зазначав: «Щоб стати дійсно науковою, економічна політика повинна вступити у тісний зв'язок з етикою. Тільки етика може дати політиці її керівні ідеї; зокрема, центральною ідеєю політики повинна стати етична ідея верховної цінності людської особи» [47, с. 218]. Подальший розвиток цієї ідеї призвів до ствердження про необхідність використання в аналізі економічних явищ норм загальнолюдської моралі, яка підноситься над класовою мораллю і проголошує людську особу найвищою цінністю. В роботі «Основи політичної економії» М. Туган-Барановський зазначав: «Будь-яка людська особа є верховною метою в собі, тому всі люди рівні як носії святині людської особи. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста чи землевласника, а людини взагалі, незалежно від класової належності» [там само].

Видатний економіст і статистик Д.П. Журавський присвячує свої наукові праці тяжкому економічному стану селянства. Головною проблемою в розвитку суспільства він називає марнотратство праці і підкреслює, що лише заміна праці кріпаків вільнонайманою ліквідує це зло. Д. Журавський пропонує навчати селян ремеслам, пристосовувати їхню працю в поміщицькому господарстві до вільнонайманої тощо [47].

Після ліквідації феодално-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин відбувається активізація суспільно-політичного життя всіх верств населення. У громадсько-політичному та науковому житті України цього періоду посідає визначне місце М.П. Драгоманов, який пропонує такі заходи для поліпшення тяжкого стану робітничого класу в умовах капіталізму, як: освіта; спільність між бідними людьми, робітниками; підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо [48].

Бурхливий розвиток продуктивних сил у післяреформений період супроводжувався значними соціальними потрясіннями, поглибленням класових суперечностей, похваленням суспільної думки. І. Франко рушієм розвитку суспільства, посиляючись на Гете, називає голод і любов. Де голод – це відсутність реалізації матеріальних і духовних потреб людини, а любов – єднання з іншими людьми [49, с. 31-32].

Крім того, І. Франко зазначав, що «сама природа майже нічого не дає чоловікові готового до вжитку, все він мусить приготувати собі своєю працею» [49, с. 527]. Тому він вважав, що «поки ми не будемо мати в краю громад розумних, освічених і добре впорядкованих, доти нам ані думати нема що про врятування себе і своїх потомків з нужди» [49, с. 165].

М. Вольський, про предмет політичної економії писав: «Указавши на загальні засади для заснування правильної, розумної і могутньої системи суспільного життя, наука ця із незаперечним успіхом намагалася підготувати й створити все, що могло підтримати народи й суспільства на шляху загального добробуту, фізичного, морального й розумового прогресу» [50, с. 5].

«Важливий внесок у розвиток теорії соціальності (причин і чинників її творення) зробив М. Грушевський у праці «Початок громадянства». Він писав, що дія економічних, біологічних і психологічних чинників у соціальному житті визначає соціальний ритм його розвитку» [48, с. 98].

Представник інституціоналізму в українській економічній думці, І. Левитський, стверджував, що «всі завоювання соціального прогресу, по суті, здобуті не стільки економічними чинниками, скільки силами моральними і ... перемагав зрештою не той, хто був сильніший економічно, а той, хто був сильніший морально». Вчений підкреслював як «індивідуалізм», так і «незалежну гордість» українського характеру [51, с. 106].

I. Вернадський розкрив зміст поняття «праця» у дусі класичної економічної школи. Праця, на його думку, – джерело багатства і завжди продуктивне. До заробітної платні він відносив і ту частину, що йде на розвиток сім'ї, її духовність [24]. Важливою умовою процвітання будь-якої галузі промисловості вчений вважав неречовий (духовний) капітал [52, с. 30].

Необхідно зазначити, що В.І. Вернадський відкриттями набагато випередив свою епоху. Перш за все це стосується ідеї про геологічну роль людини і людства щодо переходу біосфери в стадію ноосфери. Ця його думка знайшла підтвердження тільки в наш час у зв'язку з виникненням екологічних проблем і спробами розв'язати їх у планетарних масштабах. Крім того, це стосується ідеї посилення ролі науки в розбудові ноосфери. Саме наука розглядається вченим як інтегратор культури, універсальна база освіти і виховання, морального вдосконалення людини і як основна сила ноосферогенезу. Безмежні можливості науки, на думку В.І. Вернадського, можуть служити або на радість людям, або примножувати їхнє горе. Тому перехід біосфери в передбачений В.І. Вернадським стан ноосфери («царство розуму людського») можливий лише за певних зусиль з боку людства [53].

Таким чином, на економічній базі теорії людського капіталу, основна ідея якої полягає у тому, що вирішальною рушійною силою економічного прогресу є людина, концепцій «базових потреб» та «розширення людських можливостей», а також інших розглянутих вище наукових підходів з'явилася й набула поширення у глобальному масштабі концепція людського розвитку [54].

Концепція людського розвитку як особлива теоретична система й методологія орієнтована на практику державного управління виходить з визнання, що суспільний прогрес неможливий ні за яких темпів економічного зростання, якщо не реалізовані три ключові можливості для людини: прожити довге й здорове життя; набути, розширювати й оновлювати знання; мати доступ

до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Ця концепція базується на принципі: економіка для людей, а не люди – для економіки. Людський розвиток визначається як процес зростання можливостей людини, що забезпечується політичною свободою, дотриманням прав, суспільною повагою до особистості. Матеріальне благополуччя розглядається лише як одна з базових можливостей вибору, але воно не є всепоглинаючою метою, тобто головною метою суспільного розвитку є високорозвинена і благополучна людина, а його кінцеве завдання – забезпечення її добробуту [47].

Концепції людського розвитку та людського капіталу мають багато спільного, однак вони не є тотожними. Поняття «людський капітал», не виходить за межі підходу до людини як до об'єкту капіталовкладень. Людина визнається хоч і важливою, але інструментальною цінністю. Виробництво як матеріальне, так і духовне, зведено до самоцілі, хоча й історично, і логічно воно є інструментом для забезпечення розвитку людини. Між тим, у концепції людського розвитку центральним елементом є людський потенціал, який розглядається не як засіб досягнення добробуту, а як невід'ємний його компонент [28, 30-31, 48].

Матеріальне багатство, на збільшення якого орієнтувалися й орієнтуються більшість наукових підходів, і яке й досі розглядається як найважливіша цінність багатьма людьми – справді має велике значення. Проте це значення не є вирішальним, його не можна перебільшувати й ідеалізувати. О.А. Грішнова пояснює це наступним: «По-перше, багатство не є неодмінною умовою демократії, рівноправності у суспільстві, збереження й розвитку культурної спадщини. По-друге, багатство саме собою не гарантує правопорядку та соціальної злагоди. По-третє, людські потреби не зводяться до матеріального збагачення: тривале і здорове життя, причетність до культури і науки, творча і суспільна активність, збереження довкілля та життя у гармонії з природою для

багатьох людей були і залишаються або стають значимими цінностями, причому нерідко важливішими, ніж нарощення багатства» [47, с. 93-94]. Крім того, як видно з досвіду розвинених країн [10], не можна гарантувати стабільного доходу та процвітання країні, яка не інвестує достатньою мірою у розвиток людини.

Для забезпечення гідного рівня життя людині не потрібен безмежно високий дохід, оскільки має місце принцип спадної корисності: дохід сприяє розширенню можливості вибору для людського розвитку до певної межі за якою, підвищення доходу суттєво не розширює можливість вибору [28]. Тут також варто пригадати «теорію скарг» А. Маслоу, згідно з якою задоволення потреб має відносний та тимчасовий характер, якщо мова не йде про потребу в самоактуалізації [17]. Це додатково актуалізує концепцію людського розвитку та її невід'ємну складову – розвиток людського потенціалу.

Відповідно до концепції людського розвитку можливі наступні засоби оптимізації зв'язку між економічним зростанням та людським розвитком:

1) нарощення інвестицій в освіту, професійну підготовку та охорону здоров'я, що сприяє розвитку та реалізації здібностей людей, їх активній участі у виробництві та розподілі благ;

2) розподіл доходу та багатства за принципом справедливості, що забезпечує матеріальну основу для розвитку людського потенціалу менше конкурентоспроможних груп населення;

3) збалансування соціальних витрат, що зміцнює економічну основу соціальної сфери суспільства;

4) дотримання та розширення права людини здійснювати вибір у політичній, соціальній і економічній сферах, особливо тих, чиї можливості були обмеженими (наприклад, інваліди, жінки) [47, с. 94-95].

Традиційно серед основних чинників, що впливають на людський розвиток, виділяють наступні:

наявність необхідних ресурсів;

міра доступності наявних ресурсів різним верствам населення;

вмотивованість людини до використання наявних можливостей та ресурсів для власного розвитку;

міра реалізації прав людини на свободу вибору [28, 30-31, 48].

З нашої точки зору, серед чинників, які впливають на людський розвиток необхідно також виокремити вмотивованість людини використовувати власний потенціал на користь суспільству.

Матеріальні ресурси є засобом людського розвитку, тоді як результат використання цих ресурсів, виражений у сформованих людських здібностях, є кінцевою метою, реалізація якої залежить від стану кожного з перелічених чинників. Тому вмотивованість людини до власного розвитку та використання потенціалу на користь суспільству є не менш важливими, ніж наявність необхідних ресурсів. У той же час науковці схильні більше уваги приділяти першим двом з перелічених чинників.

На сьогоднішній день, людський розвиток розглядається [31, 47-48] двоюко: як *процес* розширення людського вибору та як досягнутий *рівень* добробуту людей. Що стосується розширення вибору, то у цьому випадку передбачається, що фактично доводиться обирати серед безмежного кола варіантів, вибір яких впливає на життя людей. Як було показано у попередньому розділі, протягом розвитку людства коло це розширюється, що на сьогоднішній день викликало ряд глобальних проблем, як екологічного, так і психологічного характеру, тобто розширення можливостей людського вибору без якісних змін у ціннісно-мотиваційній системі людини супроводжується значними проблемами. Що стосується досягнутого рівня добробуту, то, з нашої точки зору, він також не

може слугувати надійним показником людського розвитку, оскільки згідно з «теорією скарг» А. Маслоу задоволення матеріальних потреб має відносний і тимчасовий характер і згодом дає відчуття ще більшого незадоволення. Зважаючи на сказане, доцільно було б розглядати рівень людського розвитку за рівнем домінуючих у суспільстві ціннісно-мотиваційних настанов, наприклад за класифікацією Р. Інглхарта: цінностей виживання, традиційних релігійних цінностей, світських раціональних чи цінностей самоактуалізації.

Поштовхом для визнання й поширення ідеї людського розвитку за межі наукових кіл, ближче до впровадження в практику державного управління стала «Доповідь про людський розвиток за 1990 рік» [55] комітету ООН з планування розвитку. Де метою і критерієм суспільного прогресу названо розвиток людського потенціалу. У доповіді 1998 р. розглянуто вплив структурної перебудови на різні аспекти життя людей і вперше державне управління офіційно зорієнтоване на розвиток людського потенціалу. Програмою розвитку ООН були створені організаційні рамки для поширення ідеї і практики людського розвитку в усьому світі. Починаючи з 1990 р., щорічно готуються «Доповіді про людський розвиток» і публікуються багатьма мовами [55-62]. Кожна Доповідь присвячується розгляду конкретної проблеми, яка є важливою для забезпечення людського розвитку. Перші доповіді присвячені загальним питанням вимірювання і фінансування людського розвитку. Далі до фокусу уваги потрапили проблеми безпеки, становища жінок, подолання бідності. Їх поглиблений розгляд супроводжувався розробкою методик оцінювання впливу цих проблем на людський розвиток. Автори доповідей досліджують тенденції розвитку людського потенціалу, працюють над удосконаленням методики розрахунку показників людського розвитку. В детальних статистичних додатках, що надаються наприкінці кожної доповіді, відображені основні й додаткові показники, які характеризують різні аспекти людського розвитку багатьох країн

світу. В той же час, як можна побачити з тем доповідей [55-62] увага науковців здебільшого привернута до двох ключових проблем в контексті людського розвитку: підвищення рівня добробуту людей та розширення можливостей вибору для всіх груп і верств населення глобального світу. На жаль, проблема вмотивованості людини до розвитку й використання власного потенціалу на благо суспільства та роль державного управління у цьому процесі науковцями не розглядались.

В Україні концептуальні ідеї людського потенціалу, людського капіталу й людського розвитку, розглядають: М. Ажажа [86], О. Амоша [63], В. Антонюк [63], Д. Богиня [65], В. Вашкелєвич [70], Н. Власенко [75], О. Власюк [75], С. Вовканич [65], В. Геєць [66], Н. Голікова [88], О. Грішнова [47, 67], І. Дунаєв [87], С. Злупко [69], С. Задорожна [68], І. Калачова [75], О. Кіреєва [89], А. Колот [82], І. Кочума [28], Х. Копистянська [65], Д. Козенков [70], С. Климко [30], І. Куценко [83], О. Кендюхов [71, 72], О. Левченко [80], Е. Лібанова [73, 75], О. Макарова [75], М. Мельник [81], Л. Михайлова [90], О. Новікова [63], В. Онікієнко [84], С. Пирожков [85], Й. Радецький [69], Л. Семів [76], В. Семиноженко [65], О. Стефанишин [48, 77], К. Солошенко [70], Н. Томчук [31], А. Чухно [78], Л. Шаульська [79], Е. Якубова [70].

У дослідженні Е.М. Лібанової, Н.С. Власенко, О.С. Власюка [75] представлені основні елементи концепції людського розвитку. Вони полягають у наступному.

1) *реалізація базових можливостей*. Наділення людини певними правами ще не означає наявності можливості для їх реалізації. Наявний у людей вибір буде обмеженим, якщо немає можливості його здійснити. Наділення правами також має значення для можливості людей брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя. Люди не повинні бути пасивними одержувачами, їхня роль полягає в активній участі у процесі власного розвитку;

2) *співробітництво*. Люди живуть у складному сплетінні соціальних структур – від родини до держави. Людина – це передусім соціальна істота, яка цінує участь у житті суспільства. Це відчуття належності – важливий аспект добробуту, воно породжує почуття наповненості життя змістом. Розвиток людини неминуче пов'язаний з проблемою культури – способами організації громадського життя людей, але почуття соціальної злагоди, заснованої на культурі й загальних цінностях і переконаннях, формує розвиток кожної людини окремо. Якщо люди співпрацюють в інтересах взаємного збагачення, то це призводить до розширення індивідуального вибору. Тому розвиток людини стосується не лише окремих людей, але й того, як вони взаємодіють і співпрацюють у суспільстві;

3) *справедливість*. Розглядається з погляду рівномірності багатства або доходу, але розвиток людини передбачає більш широкий підхід – забезпечення справедливості щодо базового потенціалу і можливостей. У цьому плані кожна людина повинна мати можливість, наприклад, здобути освіту й жити довгим і здоровим життям. Забезпечення справедливості в деяких випадках може призводити до нерівномірного розподілу ресурсів. Бідні, наприклад, потребують більшого обсягу державної допомоги, ніж багаті. Хворі або інваліди потребують більшого обсягу ресурсів для забезпечення однакового потенціалу порівняно з іншими людьми;

4) *сталість*. Сталий людський розвиток дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління без зменшення можливостей майбутніх поколінь задовольняти їхні потреби, тому він пов'язаний з поняттям справедливості відносно різних поколінь людей. Водночас, від покоління до покоління має передаватися не стільки певний обсяг багатства, скільки потенціал для забезпечення належного рівня людського розвитку. Цей рівень передбачає відсутність бідності й збереження можливостей вибору;

5) *безпека*. Мільйони людей у країнах, що розвиваються, живуть під загрозою різного роду небезпек. І навіть у розвинених країнах людям постійно загрожують злочинність, насильство і безробіття. Безробіття є однією з основних причин невпевненості у майбутньому і відсутності можливості для людини реалізувати своє право на дохід та інші блага. Безперечно, базовою потребою людства є наявність засобів до існування, але разом з тим, люди бажають бути вільними від нестатків іншого роду: хвороб, репресій, соціальних вибухів, екологічних катастроф тощо. Людський розвиток потребує забезпечення для кожної людини хоча б мінімального рівня безпеки в усіх сферах життя.

О.А. Грішнова виділяє такі принципові особливості концепції людського розвитку:

- фокусування уваги на активності людей як суб'єктів процесу свого власного розвитку;
- акцентування уваги не лише на реальних або потенційних працівниках, а й на всіх людях загалом, у тому числі непрацездатних та економічно неактивних;
- моніторинг і аналіз (на постійній основі) міри реалізації можливостей людського розвитку, широкий горизонт аналізу;
- підхід до освіти як до самоцінного процесу, яка є важливою складовою загальної культури людства, а не лише умовою покращення продуктивних здібностей людей;
- визнання високої значимості невиробничої активності жінок, підтримка рівноправності жінок у суспільстві та підвищення їх статусу;
- надання пріоритетності тим секторам, які сприяють підвищенню якості життя, не впливаючи, однак, безпосередньо на виробництво доходу (житлове будівництво, охорона навколишнього середовища, санітарія тощо);

– підтримка не лише з боку економічних та фінансових інститутів, але і з боку неурядових, громадських організацій, церкви, закладів культури тощо [47].

Таким чином, у результаті тривалої еволюції уявлень про цілі економічного та суспільного розвитку, його критерії та чинники відбулося усвідомлення ролі людини як кінцевої мети та основної рушійної сили суспільного прогресу. За сучасними уявленнями, у центрі розвитку як процесу має бути найповніша реалізація прав і потреб людей, розвиток та реалізація їхніх здібностей і талантів.

Сьогодні характеризується пошуком шляхів вирішення широкого кола гуманітарних проблем. За даними Дж. Стігліца, кількість бідних у Східній Європі зросла з 4 до 45% [90]. Так, за ініціативою Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), підготовлена доповідь, автори якої, доводять необхідність збереження мінімально обов'язкових соціальних послуг, передусім для найбільш вразливих верств населення. З цією метою пропонується інтегрувати гуманітарні параметри в нову комплексну стратегію розвитку, орієнтовану передусім на потреби людини.

Наведені факти, з нашої точки зору, свідчать про недосконалість наявної концепції розвитку взагалі та людського розвитку зокрема. Такий висновок підтверджується й тим, що еволюційний розвиток з останніх десятиріч ХХ століття набув назви «зростання без майбутнього», оскільки супроводжується серйозними як екологічними, так і гуманітарними проблемами. Згідно з дослідженням, що було проведено Всесвітнім фондом дикої природи (WWF – World Wildlife Fund), людство споживає запаси сировини значно швидше, ніж природа здатна їх відновити. Більше як $\frac{1}{3}$ природних багатств було знищено тільки за останні 30 років ХХ століття: площа лісів на планеті зменшилася на 12%, запаси чистої питної води – на 55%, кількість видів морської фауни скоротилося на $\frac{1}{3}$. Основними проблемами в ХХІ столітті відповідно до

доповіді «Глобальна екологічна перспектива – 2000» (ГЕО-2000), виданої Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), названі: зміна клімату в результаті викиду парникових газів; забруднення прісної води та її нестача; зникнення лісів та спустошування; скорочення біорізноманіття; деградація ґрунтів і екосистем; порушення біогеохімічних циклів; поширення захворювань (у тому числі поява нових) і т. д. Майже кожна із цих екологічних проблем може призвести до загибелі людства й біосфери, за умови стихійного розвитку цивілізації [11]. У пошуках виходу з цієї складної ситуації, як вже було зазначено у попередньому розділі, була розроблена концепція «сталого розвитку». В межах цієї концепції розробляються і впроваджуються нові інструменти та механізми, однак до комплексного, гармонійного, політично прийняттого і практично здійсненого рішення цих питань ще далеко. На сьогоднішній день, не вдалося знайти ні концептуальних, ні прикладних форм реального врахування гуманітарних, соціальних, людських параметрів у концепції стійкого розвитку. З огляду на це, пошук теоретичних підходів і практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства має підвищену актуальність.

1.3. Особливості понятійного визначення та концептуальне обґрунтування державного управління людським розвитком

Дослідження першопричин трансформаційних процесів у суспільстві та еволюції наукових підходів до теорії та практики державного управління людським розвитком дозволяє виокремити ключові елементи в системі державного управління людським розвитком з метою їх подальшого понятійного визначення і концептуального обґрунтування. Так, обґрунтування

нової концепції людського розвитку на міжнародному рівні, як показано в підрозділі 1.2, спричинила потреба у створенні державою умов для формування та реалізації людського потенціалу. Тому людський потенціал є першим ключовим елементом з якого доцільно почати аналіз.

Широке трактування поняття «потенціал» виходить з джерел можливостей, засобів, які можуть бути приведені в дію, використані для розв'язання будь-якої задачі або досягнення певної мети; можливостей окремої особи, суспільства, держави в певному регіоні [95, с. 6]. Потенціал, виступаючи в єдності просторових і часових характеристик, концентрує в собі одночасно три рівні зв'язків і відносин: по-перше, відображає минуле, тобто являє собою сукупність властивостей, накопичених системою в процесі її становлення й можливостей функціонування та розвитку. У цьому плані поняття «потенціал» фактично набуває значення поняття «ресурс»; по-друге, характеризує сьогодення з погляду практичного застосування та використання наявних здатностей; по-третє, орієнтований на розвиток (майбутнє): у процесі трудової діяльності працівник не тільки реалізує свої наявні здатності, але й здобуває нові сили та здатності [95].

Необхідність дослідження сутності й структури людського потенціалу усвідомлена давно, досить згадати матеріали Римського клубу початку 1970-х років [96]. Між тим, як зазначають О. Генисаретський, Н. Носов, Б. Юдін, у сучасній науці термін *людський потенціал* позначає «скоріше програмно заданий об'єкт аналізу й практичних зусиль, ніж об'єкт наукового вивчення й науково обґрунтованих оцінок» [97, с. 2].

А. Вишневський, визначає людський потенціал країни як «*сукупність фізичних і духовних якостей громадян, які можуть бути використані для досягнення індивідуальних і суспільних цілей – як інструментальних, так і*

екзистенціальних, включаючи розширення самих потенцій людини й можливість її самореалізації» [96, с. 13].

З точки зору О. Генисаретського, Н. Носова, Б. Юдіна, уявлення про людський потенціал не може бути застосоване ні до індивіда, ні до малої групи. Воно пов'язане лише з «великими» соціальними системами: країнам, народам, державам, великим регіонам або мегаполісам [97, с. 4]. В цьому полягає одна з найважливіших відмінностей *людського потенціалу* від соціального капіталу, що активно розвивається останнім часом.

Соціальний капітал О. Сидорчук розуміє як «системний продукт соціальних відносин на всіх рівнях суспільної організації, який має суттєвий вплив на розвиток всіх сфер суспільства, і при певних обставинах може створювати або підсилювати синергетичний ефект розвитку соціальних організацій» [98, с. 7], тобто соціальний капітал можуть мати як великі спільноти, так і малі групи, сім'ї, індивіди.

Б. Солнцева і Г. Смолян зауважують, що «поняття людський потенціал концентрує увагу не на досягнутому рівні розвитку суспільства, а в першу чергу, на властивому йому внутрішньому *динамізмі, здатності до саморозвитку*, посиленню своєї ролі у світовому співтоваристві. Тим самим, центр ваги переноситься з оцінки, ситуації, що фактично реалізувалася, на ймовірність її зміни... Людський потенціал – це проблема перспективи, оцінки можливостей людського розвитку й управління» [99, с. 69].

Людський потенціал великої соціальної спільноти не є сумою потенціалів або реальних можливостей окремих особистостей і тому значно менше залежить від психологічних та індивідуально-особистісних чинників. Цей феномен *соціальний* як за походженням, так і за проявами [там само]. Він, на думку В. Келле, нерозривно і двобічно *пов'язаний з діяльністю*, яка, з одного

боку, лежить в основі його *формування*, а з іншого – служить формою його *реалізації*.

Діяльність – це спосіб відтворення соціальних процесів, самореалізації людини, її зв'язків з навколишнім світом» [101, с. 10]. Якісна відмінність людської діяльності від діяльності всіх живих систем полягає: у соціальному характері, у її опосередкованості матеріальній і духовній культурі суспільства, у використанні знарядь як засобів праці, у свідомій цілеспрямованості, у моделюванні майбутнього результату (знаковому або понятійному), що випереджає реальний процес і, нарешті, в опосередкуванні людської діяльності системою світоглядних, моральних та інших цінностей [101, с. 9-10].

На думку В. Келле, у процесі формування людського потенціалу в державі створюються умови, передумови, підстави, на яких «зростає» людина з її здібностями до дії. Тут рух йде від суспільства, його компонентів до людини. Коли ж виникає проблема реалізації людського потенціалу, рух йде у зворотному напрямі – від людини до суспільства. Акцент робиться не на аналізі умов, а на людській активності, самовираженні людини, вияві її здібностей, рівня її знань і умінь, культурі, психології, особистих якостях, тобто самоактуалізації особистості [100].

Термін самоактуалізація був введений Куртом Гольдштейном ще в 1939 р. Самоактуалізацію в сучасній психології розуміють як особливий вид діяльності людини, спрямований на самовдосконалення, розвиток своєї соціальної та індивідуальної компетентності, максимально можливе використання власного потенціалу на благо суспільства і самої себе [102]. Теорія самоактуалізації є ключовим системоутворюючим елементом гуманістичного напрямку в психології і педагогіці. Основоположною для гуманістичного напрямку є ідея про те, що усвідомлене прагнення до максимально можливого розкриття свого потенціалу і його реалізації в практичній життєдіяльності на благо суспільства

шляхом самоактуалізації є необхідним чинником повноцінного розвитку людини. Саме це, з нашої точки зору, робить самоактуалізацію наступним ключовим елементом після людського потенціалу [103].

Необхідно зазначити, що самоактуалізацію та самореалізацію часто ототожнюють. Проте ці поняття є двома нерозривними сторонами одного процесу, розвитку та росту, результатом якого є людина, яка максимально розкрила свій потенціал. Реалізація (realization) – це перш за все усвідомлювання, мислення (тобто когнітивна) діяльність. Актуалізація (actualization) – має значення діяльності як процесу, (від лат. actus – акт, дія), що має речовий результат, тобто людина спочатку усвідомлює, складає в голові певний образ бажаного результату, а потім вже діє. Оскільки, людський потенціал нерозривно пов'язаний з діяльністю, особливо його реалізація, то підвищення ефективності використання людського потенціалу у державі має безпосереднє відношення до теорії самоактуалізації [102].

У філософсько-методологічному й культурологічному аспектах теорія самоактуалізації розвивається в роботах Л.І. Антропової, Л.Г. Брилевої, І.А. Вітіна, Н.Л. Кулік, К.Ч. Мухаметджанова [102] й вважається однією з найбільш вдалих спроб вирішення проблеми особистості в сучасному суспільстві. Ця теорія орієнтує людину на безперервну роботу над собою, розвитком своїх творчих здібностей. На основі теорії самоактуалізації І.А. Вітін [там само] пропонує модель перебудови системи освіти з метою орієнтації особистості на моральні й духовні цінності, ідеали соборності й вселюдності.

У психології й педагогіці теорію самоактуалізації розвивають А.Г. Асмолов, П.І. Підкасістий, В.І. Слободчиков, Л.М. Фрідман та інші. Сутність процесу самоактуалізації в освітньому просторі ці автори бачать у передачі, трансляції від вихователів до учнів засобів, методів і шляхів, за допомогою яких людина може реалізувати свій потенціал [102].

Ідеї теорії самоактуалізації сьогодні широко розвиваються й застосовуються в гуманістичній і екзистенціальній психотерапії, акмеології, педагогіці, логопсихотерапії (А. Бодалєв, Б. Братусь, Д. Б'юдженталь, Н. Карпова, А. Леонтєв, Д. Леонтєв, А. Маслоу, Ю. Некрасова, В. Петровський, К. Роджерс, В. Франкл, В. Чудновський та інші) [103].

Наразі в державному управлінні ідеї теорії самоактуалізації не отримали свого розвитку. А тим часом результатом акту самоактуалізації завжди є комплексна, багатовимірна, сутнісна зміна, що стосується не тільки сфери психіки особистості. Здійснені акти самоактуалізації дозволяють людині виявляти в поведінці, спілкуванні, взаємодії з іншими людьми якості (знання, уміння, компетентності), що відповідають все більш високим стандартам, які пред'являє їй суспільство, орієнтоване на стійкий розвиток [104].

У зв'язку з цим Є. Вахрамов зазначає, що «відмова людини від зусиль по реалізації власного потенціалу загрожує виникненням патології: нервовими або психічними розладами, соматичними хворобами або, в найбільш важкому випадку, розвитком метапатології, «згортанням» окремих умінь, інволюцією, деградацією. Відсутність в тому або іншому регіоні, країні, співтоваристві умов для самоактуалізації людини призводить до явищ застою, соціальної й економічної кризи. Проведення власними елітами політики, спрямованої на перешкоджання процесам самоактуалізації, загрожує антисоціальними проявами екстремізму, тероризму» [103]. Виходячи з цього, варто заперечити повсюдно розповсюджену точку зору, що людський потенціал несуттєво залежить від психологічних та індивідуально-особистісних чинників.

З урахуванням цих міркувань людський потенціал являє собою інтегральну характеристику життєздатності суспільства (країни, держави) як суб'єкта власного відтворення, розвитку й взаємодії з іншими суспільствами. Він визначається як «цілісна характеристика, що відображає найважливіший

чинник життєздатності суспільства, а саме, *готовність і здатність національної спільноти до активного саморозвитку*, своєчасної й адекватної відповіді на численні виклики зовнішнього середовища й успішної конкуренції з іншими суспільствами» [96, с.10].

Отже, при формуванні концепції державного управління людським розвитком необхідно враховувати як ступінь *здатності*, так і *готовності* національної спільноти до активного саморозвитку. Зважаючи на сказане, можна дійти висновку, що людський розвиток залежить від двох груп чинників: суспільних та особистісних. Першу групу чинників умовно можна назвати зовнішніми вони характеризують умови, які створюються у суспільстві для розвитку, збереження та використання людського потенціалу. Друга група – це, умовно кажучи, внутрішні чинники які характеризують ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку. В першу чергу від людини: її цінностей, потреб, бажань та прагнень, залежить чи використає вона повною мірою свою якісну освіту, гарне здоров'я та фінансові можливості. Саме від ціннісно-мотиваційної складової залежить, буде людина використовувати свій потенціал на користь суспільству чи ні. Тому, важливим є врахування як першої групи чинників, так і другої. Між тим, найбільш поширені підходи здебільшого зосереджують увагу на першій [105].

У розумінні різних вчених склад компонентів людського потенціалу різний, хоча його *значеннєве ядро* є подібним. Т.І. Заславська [96] зводить структуру даного феномену до чотирьох взаємозалежних, але відносно самостійних елементів: соціально-демографічного, соціально-економічного, соціокультурного та діяльнісного потенціалу суспільства.

Соціально-демографічний потенціал суспільства визначається структурою населення за поколіннями та гендерами, середньою тривалістю життя, співвідношенням народжень та смертей, якістю національного генофонду.

Важливі елементи цього потенціалу – стан фізичного й психічного здоров'я, рівень і якість освіти громадян.

Соціально-економічний компонент людського потенціалу відбиває якість життя, рівень кваліфікації та професіоналізму економічно активних громадян, затребуваність суспільством їхньої праці, рівень і структуру зайнятості, ступінь реалізації їх трудових, ділових та інтелектуальних ресурсів. Іншою характеристикою цього компонента служить рівень запитів громадян відносно прав і свобод, ступеня соціальної захищеності, шансів на життєвий успіх і т. д., а також їхніх потреб і платоспроможного попиту на матеріальні й соціальні блага.

Соціокультурний аспект людського потенціалу характеризує соціально значимі особливості менталітету громадян, такі як тип нормативно-ціннісної свідомості, особливості переконань і вірувань, повага до закону й права, рівень моралі й моральності, структура мотиваційних комплексів і типів поведінки [106].

Діяльнісний потенціал суспільства виражається в рівні ділових якостей соціальних акторів, їхньої енергії, заповзятливості, ініціативи. Він проявляється у співвідношенні інноваційних і традиційних форм мислення, дії та інших форм активності, а також в об'єктивних можливостях громадян реалізувати свої соціальні й творчі потенції, вести активне, повноцінне життя. Зовнішніми індикаторами цього потенціалу служать масштаби підприємницької та іншої соціально-інноваційної активності населення, розвиненість венчурних виробництв, цивільних структур. З погляду Т. Заславської, діяльнісний компонент відіграє особливу роль у загальній структурі людського потенціалу країни, оскільки служить вирішальним чинником їхньої реалізації [96].

Крім того, Т. Заславська обґрунтовує, що загальний рівень людського потенціалу, визначається не стільки «сумою», скільки «добутком» кожного з

компонентів. Оскільки, помітне відставання будь-якого з компонентів істотно знижує життєздатність суспільства. Тим часом, міжнародний досвід показує, що рівні різних компонентів людського потенціалу можуть істотно різнитися за країнами. Крім того, спостерігаються певні закономірності. Так, «високий демографічний потенціал, пов'язаний з перевагою молодих поколінь і високою народжуваністю часто сполучається з порівняно низьким рівнем соціально-економічного й соціокультурного потенціалів» [96, с. 16]. Між тим, внутрішній зв'язок компонентів людського потенціалу обумовлює тенденцію до поступового вирівнювання, як правило, на вузьку ланку.

Ці закономірності підводять до наступних висновків. По-перше, державна політика людського розвитку повинна орієнтуватися на стратегічні загальнонаціональні цілі, досягнення яких потребує значного часу, більшого, ніж досягнення тактичних, але визначає майбутнє країни. По-друге, державна політика повинна сприяти розвитку не окремих компонентів потенціалу, які з тих, чи інших причин визначаються як ключові, а збалансованому підвищенню всіх.

Зараз у науковій літературі немає чіткого визначення терміна «державне управління людським розвитком». Багато авторів [62-65; 70-90] досліджували окремі складові людського розвитку у тому чи іншому напрямі (освіта, демографія, ринок праці, державне управління розвитком людського капіталу тощо), але при цьому не було надано чіткого визначення цього розгалуженого терміна. Незважаючи на те, що цей термін стає все більш вживаним, на законодавчому рівні сутність його залишається варіативною. Він також застосовується в контексті необхідності формування (реформування) соціальної політики шляхом розвитку науки і освіти, культури та охорони здоров'я [87].

«Державне управління» як поняття використовується як в широкому, так і в вузькому значеннях. У широкому, воно розглядається як цілеспрямований,

організуючий та регулюючий вплив держави, що здійснюється через діяльність державного апарату, всіх гілок влади. «Державне управління – широке й аморфне поєднання теорії і практики, покликане сприяти кращому розумінню уряду та зміцненню його зв'язку з суспільством, яким він править, а також заохочувати державну політику, більш чутливу до соціальних потреб, і запроваджувати таку адміністративну практику державних бюрократій, яка спрямована на ефективність, продуктивність і дедалі більшою мірою на задоволення людських потреб» [107, с. 95].

У вузькому значенні державне управління розглядається як діяльність адміністративних (виконавчих) органів держави. У західноєвропейській науковій літературі це поняття трактується як «діяльність, яка припускає проведення політики та програм урядів (виконавчої влади). Сучасне державне управління передбачає діяльність у визначенні політики уряду, але в основному має справу з плануванням, організацією, спрямуванням, координацією та контролем за урядовими діями» [108, с. 570].

Н. Нижник та О. Машкова, розглядають державне управління як «підзаконну діяльність органів виконавчої влади, спрямовану на практичну організацію нормального життя суспільства і забезпечення особистої безпеки громадян, створення умов їх матеріального, культурного та духовного розвитку» [109, с. 6]. Цей підхід поділяють В. Токовенко та О. Цветков [110, с. 17-37].

У сучасній науковій літературі доволі часто не розрізняють поняття «державне управління» та «державне регулювання». Крім того, існують два різні підходи до трактування їх співвідношення. Згідно з одним, поняття «державне регулювання» є змістовно ширшим, ніж «державне управління». Це пояснюється тим, що для досягнення цілей останнього застосовуються адміністративні методи. Відповідно до іншого підходу, навпаки, – поняття

«державне управління» ширше, ніж державне регулювання. З нашої точки зору, другий підхід є більш доцільним, оскільки згідно з класичною теорією менеджменту, регулювання є однією із функцій управління [111].

Стосовно правильності використання цих термінів, варто погодитися з точкою зору М. Латиніна, який вважає, що «державне регулювання» варто використовувати, коли «йдеться про управління суб'єктами, які не є власністю держави», між тим, «різниця між цими поняттями може нівелюватися, якщо державне управління буде здійснюватися переважно економічними методами» [112, с. 9].

Ряд дослідників зміст державного регулювання пов'язують з процесом. Так, В. Воротін державне регулювання розуміє як регулюючий вплив держави відповідними засобами на економічні процеси з метою орієнтування суб'єктів господарювання і громадян на реалізацію визначених цілей та пріоритетів державної політики [113, с. 17].

Державне регулювання, з точки зору фахівців з права В. Нагребельного та М. Оніщук є: «здійсненням державою комплексних заходів (організаційних, правових, економічних тощо) у сфері соціальних, економічних, політичних, духовних та інших суспільних процесів з метою їх упорядкування, встановлення загальних правил і норм суспільної поведінки, а також запобігання негативним явищам у суспільстві» [114, с. 118-119].

Інший погляд у монографії М. Корецького, де державне регулювання є «системою важелів і стимулів, за допомогою яких держава бере участь у ринкових процесах на правах суб'єкта ринкових відносин, забезпечуючи стійкий розвиток певної сфери чи галузі» [115, с. 140].

Зважаючи на сказане вважаємо за доцільне щодо людського розвитку використовувати саме термін «державне управління», а державне регулювання людським розвитком вважати однією із функцій при управлінні суб'єктами, що

не є власністю держави, але діяльність яких спрямована на забезпечення людського розвитку, наприклад, благодійні фонди, громадські організації та інші.

На сьогоднішній день така галузь науки, як державне управління, має чимало здобутків щодо визначення змісту, цілей, задач і функцій державного управління, формування соціально орієнтованої економічної політики, розбудови соціальної держави й системи соціального захисту населення. У той же час, у зарубіжній і вітчизняній літературі досі відсутнє усталене визначення державного управління людським розвитком; нечітко визначено систему заходів, що вживаються державою з метою забезпечення людського розвитку, в тому числі й незахищених верств населення; не надано всебічної характеристики системи державного управління людським розвитком, інструментарію державного управління людським розвитком, виходячи не з формальних, а з практичних засад. Потреби теорії та практики державного управління людським розвитком також обумовлюють актуальність ґрунтовного наукового дослідження фундаментальних засад та механізмів його трансформації в умовах структурних зрушень.

Із чинних програмних документів, які описують стратегічний людський розвиток, найбільш всеохоплюючим і поширеним є Цілі розвитку тисячоліття Організації Об'єднаних Націй [116]. Представлені ключові цілі були розроблені та погоджені протягом 1990-х років під час проведення багатьох світових самітів і міжнародних конференцій та являють собою урядові зобов'язання розробити довгострокову політику, спрямовану на допомогу найбільш уразливим верствам населення у світі. У цих орієнтирах для України міститься шість цілей, які зумовили 12 задач і 31 конкретний показник [117, с. 8-25]. Так, як основні цілі можна визначити наступні: 1) подолання бідності; 2) забезпечення якісної освіти впродовж життя; 3) сталий розвиток довкілля;

4) поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності; 5) обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу й започаткування тенденції до скорочення їх масштабів; 6) забезпечення гендерної рівності.

Робочою групою Національного інституту стратегічних досліджень розроблено концепцію «Гуманітарного розвитку», де «модель суспільного розвитку, що орієнтована на максимальне розкриття потенціалу людини, створення гідних умов для реалізації її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей» визначається як гуманітарний розвиток.

Метою розроблення концепції є «визначення принципів та пріоритетів, обґрунтування соціально-економічних та соціокультурних засад гуманітарного розвитку України як необхідної передумови формування гармонійно розвиненої людини, що може повністю реалізувати свій потенціал». Авторами визначаються наступні основні принципи гуманітарного розвитку України:

– людиноцентризм як система поглядів, яка визначає людину як найвищу цінність, слугує критерієм оцінки розвитку всіх сфер та інститутів життєдіяльності суспільства, визнає невід'ємне право кожної людини на щастя та свободу, розвиток і прояв своїх здібностей;

– забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина, в тому числі забезпечення гендерної рівності;

– встановлення гарантій рівності громадян перед законом;

– встановлення рівних можливостей для гармонійного розвитку людини, забезпечення справедливості, досягнення матеріального та соціального благополуччя незалежно від статі, віросповідання, етнічної належності, регіону проживання;

– надання можливостей для підвищення соціального статусу особистості, в тому числі шляхом удосконалення її освітнього рівня та професійно-кваліфікаційних характеристик;

– органічне поєднання високих стандартів якості життя з гуманістичним потенціалом української культури як способу формування національної ідентичності людини в процесі соціалізації;

– якнайповніше використання та розвиток культурних надбань нації у багатогранності зв'язків із національними культурами інших народів, відкритість для міжкультурної взаємодії з метою забезпечення належного місця України в глобальному гуманітарному просторі;

– взаємодія між державою та громадянським суспільством, бізнесом та владою з метою створення необхідних соціально-економічних умов для підвищення якості життя населення, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод [118].

Перелічені принципи є доволі складними та різноспрямованими й тому для кожного з них прописані окремі задачі державної політики. Вироблення державної політики, передбачає відповідні механізми з вирішення питань у цій сфері на державному, регіональному та місцевому рівнях, правове, фінансове та організаційне забезпечення, а також розвиток міжнародного співробітництва [87].

Між тим, як було зазначено вище, людський розвиток залежить від двох груп чинників: суспільних та особистісних. Перша група (зовнішні чинники) характеризує умови, створені у суспільстві для розвитку, збереження та використання людського потенціалу. Розроблена концепція зосереджує увагу саме на цій групі чинників. Друга група (внутрішні чинники), що характеризує ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку, тобто, готовність і вмотивованість людини до використання власного потенціалу на користь суспільству, залишилась поза увагою як розробників цієї концепції, так й інших науковців. В той же час у державі можуть бути створені, найкращі умови для людського розвитку, але сформований потенціал буде використовуватись або не

на користь суспільству, або за межами держави. Для вирішення цієї проблеми в державне управління повинно використовувати механізми формування мотиваційної сфери особистості.

Відомий американський психолог Е. Фромм, ще у 1947 р. стверджував: «Якщо ми хочемо зрозуміти, яким чином людська енергія спрямовується в певне рiчище і працює як продуктивна сила при даному суспільному ладі, то головну увагу потрібно приділяти характеру соціальному» [11, с. 25].

Соціальний характер в аналітичній психології розуміють як специфічну форму людської енергії, що виникає у процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя у певному суспільстві. Соціальний характер обумовлює думки, почуття та дії його носіїв. Різні спільноти або групи всередині суспільства – мають специфічний соціальний характер, на основі якого розвиваються та реалізуються ті чи інші ідеї. Яка ідея знайде підтримку у суспільстві залежить від специфічних потреб людей найпоширенішого соціального характеру [11, с. 26-27].

Дослідження проблем соціального характеру не є поширеним серед науковців. Першим вченим, який звернув увагу на проблему соціального характеру вважається А.Ф. Лазурський. Далі вона знайшла продовження у роботах Н.Д. Левітова, А. Кардинера, Д. Хонігмана, Д. Хсю. Першу класифікацію соціальних характерів запропоновано Е. Фроммом. Вона стала класикою у західній психології. Аналіз умов формування соціального характеру на радянському і пострадянському просторі та відповідну класифікацію зробив російський вчений Б. Братусь [там само].

Процес формування соціального характеру представлено на рис. 1.2 і полягає в тому, що державою створюються певні економічні та соціальні умови. Пристосування до цих умов розвиває в людині ті риси характеру, які затребувані у цьому суспільстві. Якщо структура особистості більшості людей (тобто

соціальний характер) у даному суспільстві, пристосована до об'єктивних задач, які вони повинні розв'язувати, то їх психологічна енергія перетворюється на продуктивну силу, необхідну для функціонування суспільства. Іншими словами, замість підпорядкування відкритій владі людина створює свою внутрішню владу – совість або обов'язок, – яка управляє нею так ефективно, як ніколи не змогла б жодна зовнішня влада. Складається ситуація, коли в соціальному характері розвиваються потреби реалізації яких дає одночасно і психологічне задоволення, і практичну користь у плані матеріального успіху. Поки й оскільки держава забезпечує індивідові задоволення в обох цих сферах одночасно, наявна ситуація, у якій психологічні сили цементують соціальну структуру. Соціальний характер у цьому випадку, мобілізує людську енергію на виконання завдань даної соціально-економічної системи.

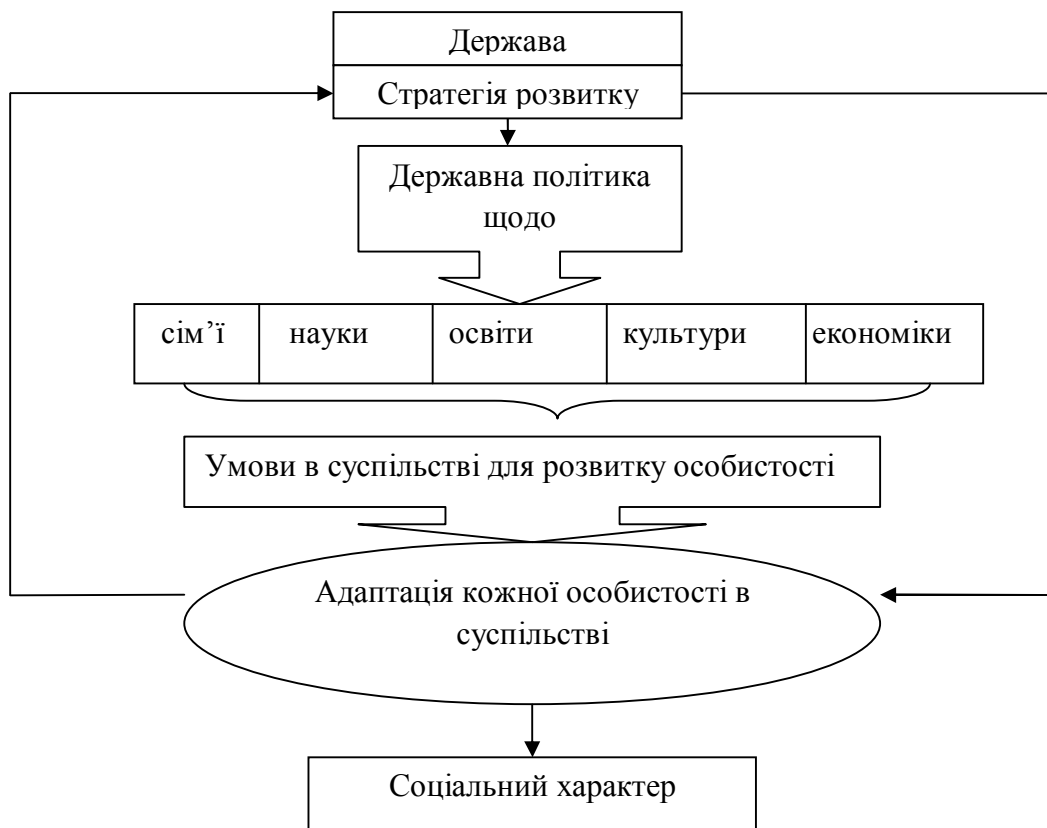

Рис. 1.2. Принципова схема формування соціального характеру

Між тим, можлива інша ситуація. Завдяки послідовній та тривалій державній політиці складається відповідний соціальний характер, наприклад, соціальний характер «радянської людини», що формувався протягом сімдесяти років.

Потім ситуація докорінно змінюється, виникають нові економічні умови, при яких колишні риси особистості стають марними. Виникає розрив між рисами соціального характеру та запитом суспільства. Люди прагнуть діяти відповідно до свого типу характеру, але при цьому або їхнє поведіння перетворюється на перешкоду для досягнення економічних цілей, або вони просто неспроможні діяти згідно зі своєю «природою». На тлі державної бездіяльності, або неефективних дій, що не враховують особливості сформованого соціального характеру, загальне розчарування сполучається із роздратуванням. Психологічні сили перетворюються із цементу, що скріплював суспільний лад, на динаміт, який використовують групи, що прагнуть зруйнувати політичну та економічну структуру суспільства [11]. Зі сказаного випливає, що соціальний характер є ще одним елементом системи державного управління людським розвитком.

Е. Фромм, виходячи із домінуючого способу ставлення до себе, іншої людини й світу взагалі, що є найважливішою характеристикою особистості, запропонував класифікацію соціальних характерів, де умовно виділяються два типи: характери з неплодотворною орієнтацією й характери з плодотворною. Характери з неплодотворною орієнтацією, в свою чергу, поділяються на рецептивні, експлуаторські, користолюбні та характери з ринковою орієнтацією. Їх головною рисою є орієнтація не на пошуки шляхів виявлення та реалізації власного потенціалу, а переважно на матеріальні цінності. Рецептивний та експлуаторський типи впевнені, що джерело всіх благ знаходиться ззовні, тому завдання полягає в тому, щоб їх отримати. При цьому рецептивний тип шукає засобів отримати необхідне «по-доброму», в той час як

експлуаторський вважає, що це можна зробити лише застосувавши силу або хитрість. Користолюбний тип орієнтований на користолюбність та економію причому не лише речей, а й почуттів.

Ринковий тип соціального характеру набув повсюдного розповсюдження після переходу до ринкової економіки, тому зупинимось на ньому більш докладно. На думку Е. Фромма, ринково орієнтований тип соціального характеру характеризується відчуженням сил та можливостей людини і перетворенням їх на товар. Значення має не самореалізація особистості в процесі використання її потенціалу, а успіх у процесі його продажу. У результаті почуття ідентичності та самооцінка стають нестійкими «я – те, чого забажаєте». Людина дістає почуття ідентичності не в собі та у своїх можливостях, а в думці інших про себе. Це створює повну залежність особистості від сприйняття її іншими: «...моє Я визначається ціною яку за мене дали» [11, с. 64]. У сфері духовного споживання людина потрапляє у владу удаваних цінностей, які їй нав'язують і перетворюється на об'єкт маніпуляцій.

Перераховані типи соціального характеру, названі неплодотворними, та в контексті державного управління мають однакову «цінність», оскільки в основі активності представників цих характерів лежить не віра у власні сили та прагнення до самоактуалізації, а реакція на тривогу, гостру або хронічну, свідому чи ні. Джерело активності такої людини має ірраціональний характер. Це може бути заздрість, ненависть, мазохізм, жадібність і т. ін. В основі суджень лежать стереотипи. Превалювання неплодотворного типу соціального характеру негативно впливає на суспільство, оскільки в найгіршому варіанті призводить до антисоціальних та незаконних проявів (при експлуаторському типі), а в усіх інших до патерналістських настроїв. Неплодотворний тип соціального характеру є благодатним ґрунтом для зародження авторитарного режиму.

В той же час характер з плодотворною орієнтацією передбачає реалізацію

людиною властивих їй можливостей і повне використання її потенціалу, тому є необхідною умовою людського розвитку, а його формування – одним із завдань державної політики людського розвитку.

У зв'язку з цим варто навести висловлювання В. Тертички: «Психологія політики є важливим складником аналізу процесу політики» [119, с. 56], де державна політика: «це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства» [119, с. 54], а державне управління є: «владним механізмом впровадження державної політики і аналізу взаємодії його складників та впливу на суспільну дійсність» [119, с. 33].

Ще Г. Ласвел зазначав, що необхідно залучати знання з психотерапії, психопатології, та споріднених наукових дисциплін для досягнення поставленої процесом політики мети [120]. Тому розвиток категорії «соціальний характер» у рамках науки та практики державного управління є цілком виправданим і доцільним. Це додатково підтверджується і висловлюванням Е. Фромма: «...взаємовідносини між суспільством та індивідом не варто розуміти в тому сенсі, що культурні моделі й соціальні інститути просто «впливають» на індивіда. Взаємодія йде глибше. Вся особистість пересічного індивіда «штампуються» за зразком відносин, прийнятих між людьми, і тут настільки велика вирішальна роль соціально-економічної й політичної структури суспільства, що, в принципі, із аналізу одного індивіда можна вивести уяву про всю соціальну структуру, в якій він живе» [11, с. 69].

Підсумовуючи, можна зазначити, що ключовими елементами в системі державного управління людським розвитком є людський потенціал, самоактуалізація особистості, соціальний характер, державна політика та державне управління, де державна політика людського розвитку – це стабільна,

організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо формування продуктивного типу соціального характеру та умов для розвитку людського потенціалу і його реалізації шляхом самоактуалізації особистості. Державне управління є владним механізмом впровадження державної політики людського розвитку. Державне управління людським розвитком ми розуміємо як вироблення та здійснення дій щодо цілеспрямованого свідомого впливу на формування умов, передумов, підстав для розвитку людського потенціалу та його реалізації шляхом самоактуалізації особистості.

Такий підхід передбачає, що в процесі формування свого потенціалу особистість докладає певних зусиль та витрачає час і енергію з метою задоволення як базових потреб, так і потреб вищого порядку. При цьому оточуюче суспільство в особі держави створює умови, для людського розвитку, пристосування до яких сприяють формуванню і розвитку тих чи інших якостей особистості (соціального характеру). Якщо сформовані якості затребувані у суспільстві, складається сприятлива ситуація для реалізації людського потенціалу та суспільного розвитку. Якщо ні, то в суспільстві накопичується критична маса людей, потенціал яких не може бути в принципі затребуваним при даному суспільному ладі. Залежно від їх кількості можливі наступні наслідки для суспільства: революційна ситуація; «хвилі» еміграції; поява нових субкультур та альтернативних рухів; прояви асоціальної поведінки; підвищення «соціальних хвороб». Як бачимо, процес людського розвитку відображає єдність особистого й суспільного, суб'єктивного й об'єктивного. Виходячи з цього розробка й обґрунтування теоретичних і методологічних засад, практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи державного управління людським розвитком має базуватись на врахуванні як суспільного, так і особистісного чинників. А це, в свою чергу, потребує формування методології людського розвитку в системі державного управління.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

2.1. Інституційні засади людського розвитку в контексті державного управління

Інституційну структуру суспільства утворює сукупність інститутів, яка, в свою чергу, є основою суспільного устрою. Тому інституційний напрямок економічних, соціологічних і політологічних досліджень набув в останні роки широкого розвитку. На думку вчених [121], інституціоналізм є однією з найефективніших методологій дослідження сутності та механізмів трансформаційних процесів у суспільстві. Інституційна теорія займається вивченням принципів функціонування соціальних систем у взаємозв'язку з діяльністю індивідів та суспільства. Передумовами виникнення інституціоналізму є політична та економічна нестабільність у світі, поява суперечностей та соціальних конфліктів. Ці обставини стали поштовхом до більш ширшого використання постулатів інституційної теорії для вирішення нагальних проблем сучасного суспільства та розвитку нових реформістських концепцій державного управління.

Яскравими представниками інституціоналізму є такі західні вчені, як Т. Веблен [122, 123], О. Вільямсон [124], Дж. Гелбрейт [125], Дж. Коммонс [126, 127], Р. Коуз [128], В. Мітчелл [129], Г. Мюрдаль [130], Д. Норт [131], Дж. Стігліц [132], Дж. Семюельсон [133], Дж. Ходжсон [134] та багато інших. Визначними представниками російської та української наукової думки, які займаються переважно проблемами теоретико-методологічного характеру інституційної економіки є О. Амоша [135], О. Ананьїн [136], О. Бренделева [137], І. Вахович [138], Т. Гайдай [139], З. Герасимчук [138], М. Горожанкіна [140], П. Гриценко [121], В. Голян [138], В. Дементьев [141], Р. Нуреев [142, 143], А. Олексюк [138], Є. Садченко [144], Н. Скорік [144], А. Ткач [145], В. Трегобчук [146], С. Харічков [144], М. Хвесик [147] та інші. Дослідженню інституційних процесів у

пострадянській Україні присвятили ряд теоретичних робіт вітчизняні та російські соціологи: Л. Бевзенко [148], Е. Головаха [149, 150], Т. Заславська [151], Р. Капелюшков [152], Н. Паніна [149, 150], М. Шабанова [151] та інші.

Незважаючи на підвищений інтерес науковців до інституціоналізму, інституційні засади людського розвитку в контексті державного управління ще не достатньо розроблені.

Традиційно інституціоналізм поділяється на дві основні частини – класичний (еволюційний) та неоінституціоналізм [121]. Ці два напрями розрізняються за часом виникнення, теоретичною спадщиною та принципами (рис. 2.1).

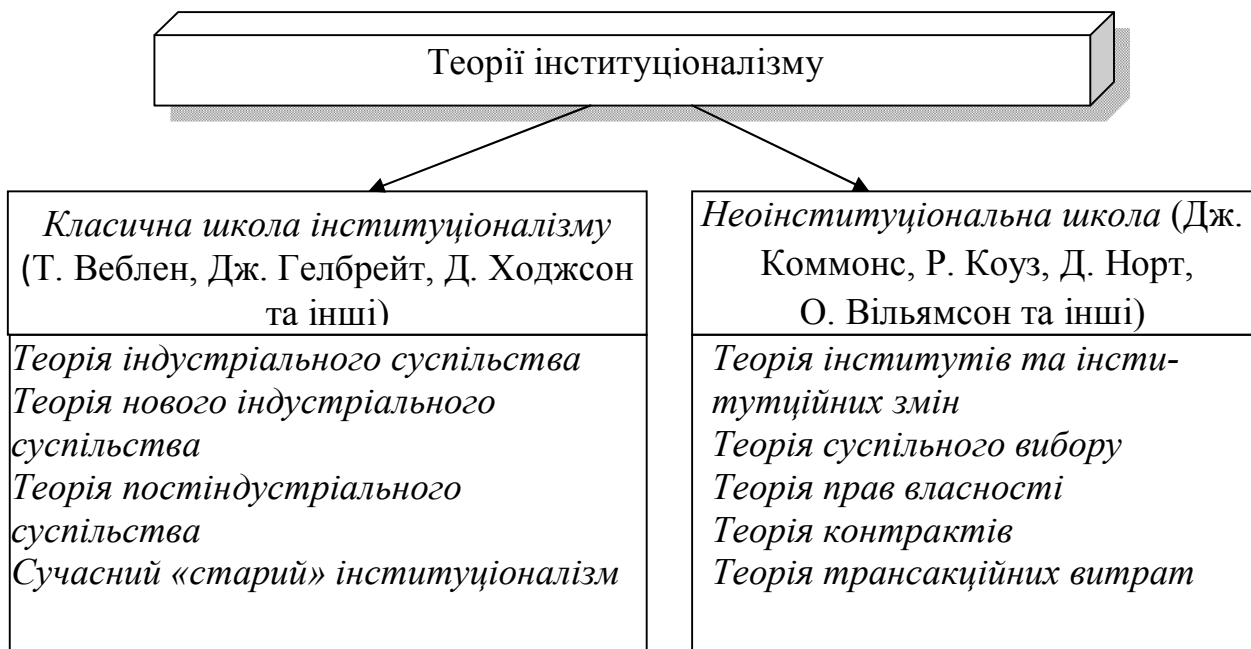

Рис. 2.1. Основні теорії інституціоналізму

Як видно на рис. 2.1, інституціоналізм має багато течій. Однією з найстаріших шкіл є класична школа інституціоналізму, яка тією чи іншою мірою стала підґрунтям для розвитку всіх інших шкіл і теорій. В.В. Гриценко докладно проаналізував та систематизував надбання інституційної науки (табл. 2.1) [там само].

Таблиця 2.1

Основні напрями інституційної теорії

Період	Назва школи, її представники та характерні особливості
1	2
Кінець XIX – перша половина XX ст.	<p><i>Ранній «старий» інституціоналізм</i> (Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Широке використання досягнень суспільних наук (право, психологія, соціологія тощо). 2. В центрі уваги – вивчення норм, звичаїв, а також їх еволюції. 3. Дослідження трьох основних проблем: взаємодія праці і капіталу; корпорацій з дрібними і середніми підприємствами; механізм соціального контролю над економікою та проблема національних інтересів
50–60-ті роки XX ст.	<p><i>Інституційна теорія системної трансформації</i> (Дж. Гелбрейт, С. Кузнець, А. Берлі, Т. Ніколс та інші)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Використання індустріально-технократичного підходу. 2. Основний носій економічного прогресу – велика корпорація, яка функціонує на принципах індивідуалізму. 3. За рахунок зміни природи великих корпорацій відбувається використання ідей трансформації капіталізму. 4. Держава повинна забезпечувати «добробут для всіх членів суспільства»
60–90-ті роки XX ст.	<p><i>Інституційно-соціальний напрям техногенних змін</i> (Дж. Гелбрейт, А. Арон, А. Тоффлер, У. Ростоу та інші)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Застосування технологічного підходу до вивчення соціально-економічних явищ сучасного капіталізму. 2. Реалізація ідей соціального контролю над виробництвом за допомогою планування. 3. Розробка теоретичних і практичних заходів щодо вирішення соціальних проблем розвинених капіталістичних країн
80–90-ті роки XX ст.	<p><i>Ортодоксально-інституційна теорія (сучасний «старий» інституціоналізм)</i> (Дж. Ходжсон, Е. Скрепанті)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Продовження ідей «вебленовської теорії» та марксизму. 2. Визначення впливу інститутів, соціальних звичаїв та історії на сучасні ідеї, сприйняття та дії. 3. Економічна наука – це наука про процеси і соціальні відносини в процесі управління виробництвом, розподілом і обміном багатства і доходу

Закінчення табл. 2.1

1	2
1970-ті–2000-ні роки	<p><i>Неоінституційний напрям (нова інституційна економічна теорія)</i> (Р. Коуз, А. Алчіан, Д. Норт, О. Вільямсон, Д. Мюллер, К. Ерроу та інші)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Орієнтація на людину, її свободу. 2. Ідеї ослаблення дії держави на ринкову економіку за допомогою самої держави, достатньо сильної, щоб встановити у суспільстві правила гри і контролювати їх дотримання. 3. Введення до інституційного аналізу трансакційних витрат. 4. Між економікою та правовою системою суспільства є зв'язок, який традиційна економічна теорія недооцінює. 5. Застосування рівноважного оптимального підходу
1980-ті–2000-ні роки	<p><i>Нова французька інституційна економічна теорія</i> (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє та інші)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ринкова економіка досліджується як підсистема суспільства. 2. Можливі декілька точок рівноваги або її може і не існувати. 3. Використання теорії раціональності Р. Саймона, яка припускає, що індивід не здатний оптимально зібрати й обробити інформацію. 4. Принцип оптимізації замінюється принципом задовільності. 5. Інститути задають рамки сприйняття інтересів, але в той же час індивіди здатні змінити інституційні рамки
Кінець ХІІІ ст. 1970-ті–2000-ні роки	<p><i>Еволюційний інституціоналізм</i> (Т. Веблен, Р. Нельсон, Д. Норт, Дж. Ходжсон, Д. Гамільтон, С. Уінтер)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Заохочення державного втручання. 2. Соціоекономічний інститут – центральний елемент аналізу. 3. Вивчення інститутів у процесі їх еволюційного розвитку. 4. Відмова від оптимізації і методологічного індивідуалізму. 5. Акцент на дослідженні економічних змін. 6. Трактування господарських змін через аналогію з біологічними (наприклад, порівнюючи сукупність форм популяції). 7. Використання поняття «рутини» – стандартизованого правила ухвалення рішення і здійснення діяльності, вживані протягом певного періоду без коригування. 8. Врахування ролі історичного часу

Переважаюча більшість інституційних шкіл розвивалась у рамках економічної теорії. Роль держави, її функції у суспільному розвитку потрапили до уваги інституціоналістів у 50–60-ті роки ХХ століття. Пізніше у 60–90-ті роки

XX століття вчені намагалися вирішувати соціальні проблеми економічного розвитку. Орієнтація на людину характеризує неоінституційний напрям.

Незважаючи на те, що проблеми людського розвитку розглядаються науковцями з 70–90-х років XX століття інституційні засади людського розвитку залишаються недостатньо розробленими. Розглянемо більш детально основні надбання інституційної теорії в контексті проблеми людського розвитку.

Згідно з визначенням Д. Норта, суспільні інститути – це по-перше, правила й норми поведіння, які структурують повторювані взаємодії між людьми, і, по-друге, механізми, що забезпечують виконання правил, тобто, інститути – це «створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємини між людьми» [131, с. 73]. Перше, найчастіше вживане значення терміна «суспільний інститут» пов'язане з характеристикою всякого роду впорядкування, формалізації й стандартизації суспільних зв'язків і відносин.

Розрізняють п'ять фундаментальних потреб і п'ять основних соціальних інститутів [153]:

- 1) потреби у відтворенні роду (інститут сім'ї);
- 2) потреби в безпеці й порядку (держава);
- 3) потреби в добуванні засобів до існування (виробництво);
- 4) потреби в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління (інститути сім'ї, освіти);
- 5) потреби у вирішенні духовних проблем (інститут релігії).

Людський розвиток неможливий без задоволення всіх перерахованих потреб, тому інститути, які відповідають за це можна вважати інститутами людського розвитку. Їх роль полягає у зменшенні невизначеності шляхом установлення стійкої, хоч і не завжди ефективної, структури взаємодії між людьми, визначенні й обмеженні набору альтернатив [96, с. 20]. Виходячи з цього, *інститути людського розвитку* – це сукупність норм суспільної

поведінки, правових засад, форм суспільного устрою, спрямованих на забезпечення людського розвитку.

Протягом людського життя, інститути, які діють у суспільстві виконують функції інформування, виховання, мотивації, формування ставлення до певних видів діяльності, сприяння або протидії реалізації людиною окремих потреб, інколи навіть усупереч розвитку особистості. Ці інститути можуть сприяти людському розвитку, або навпаки, гальмувати його.

Кожний інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Функція соціального інституту – це та користь, яку він приносить суспільству, тобто це сукупність розв'язаних задач, реалізованих цілей, наданих послуг. Сукупність усіх функцій складається в загальні функції соціальних інститутів як певних видів соціальної системи [154]. Ці функції дуже різноманітні. Серед основних Т. Заславська виділяє такі: стабілізуючу, адаптаційну, інноваційну, інтеграційну [96].

Стабілізуюча функція полягає у стимулюванні стійкого, збалансованого й ефективного функціонування всіх сфер суспільства шляхом спрямування діяльності індивідів, організацій і груп у річище загальнонаціональних інтересів. Адаптаційна виражається у підвищенні здатності суспільства конструктивно й вчасно відповідати на глобальні виклики макросередовища: зміну геополітичних і економічних умов, природні й соціальні катаклізми і так далі. Інноваційна проявляється у створенні сприятливих умов для суспільно корисної інноваційної діяльності, у тому числі через: інформаційну діяльність, здійснення необхідних реформ, створення перешкод непродуманим, авантюричним та корисливим діям окремих суб'єктів. Інтеграційна функція суспільних інститутів, з точки зору Т. Заславської, полягає у соціалізації молодих поколінь, що забезпечує безперервність історичного розвитку, а також у сприянні культурної інтеграції соціальних верств, етичних і конфесіональних

груп [94]. З нашої точки зору, соціалізації у перехідних економіках потребують не тільки молоді покоління, оскільки вони доволі швидко адаптуються до нових умов та, здебільшого, мають для цього фізичне здоров'я, підтримку з боку батьків, скільки так зване покоління третього віку. Це люди предпенсійного та пенсійного віку, які важче пристосовуються до суспільних змін, як правило, мають вже проблеми зі здоров'ям та обмежені фінансові можливості, тому потребують підвищеної уваги з боку держави.

Підсумовуючи функції суспільних інститутів, можна зазначити, що в оптимальному варіанті вони забезпечують домінування ефективних форм активності соціальних акторів, а в допустимому – соціально прийнятних.

Руйнування соціальних інститутів є ключовим елементом у розвитку процесів дезорганізації, що створює ситуацію, яку Е. Дюркгейм [155] назвав *аномією*, коли людина не може інтегруватися в основні інститути суспільства й не визнає найбільш значущих соціальних норм, що в цілому негативно впливає на людський розвиток. Тому на основі інституційного аналізу можна з'ясувати причини негативних явищ, які зумовлюють соціальну дезорганізацію та деформації людського розвитку.

Основними характеристиками аномії є наступні:

- втрата соціальними інститутами мети діяльності та послаблення їх регулюючого впливу на поведінку людини;
- відсутність чіткості у визначенні соціальних норм і, як наслідок, послаблення механізму соціального контролю й підвищення соціального напруження [там само].

Це означає, що при аномії діяльність соціальних інститутів взагалі, та інститутів людського розвитку зокрема, набуває дисфункціонального характеру, перестає задовольняти потреби суспільства та відповідати новим умовам його життєдіяльності.

Отже, головним агентом соціальних змін є соціальний інститут. Людина, або групи людей, можуть впливати на хід суспільного розвитку (коли не йдеться про політичну революцію) лише через інституціоналізовані форми діяльності, які спрямовуються й координуються в межах певних ціннісно-нормативних комплексів, тобто розвиток суспільства відбувається через розвиток соціальних інститутів і налагодження регламентованих соціальних зв'язків. Процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних відносин і зв'язків набув назви «інституціоналізації» [154].

Інституціоналізація – тривалий та складний процес. Вона проявляється у *формуванні певної ідеології*, яка є підґрунтям для створення зразків поведінки, ритуалів, символів. «Ідеологія – це система орієнтирів соціально-політичної діяльності суб'єктів суспільного життя. Відображаючи корінні інтереси певних верств населення чи нації в цілому, вона обґрунтовує їхню історичну виправданість та суспільну доцільність, вказує шляхи й засоби задоволення цих інтересів» [156, с. 145].

Процес інституціоналізації залежить від стану та структури суспільних інститутів. Д. Норт у складі інститутів виділяв три основні складові:

- 1) формальні правила (конституції, закони, адміністративні акти);
- 2) неформальні правила (соціальні норми: моральні, звичаєві, норми-традиції, неписані кодекси честі тощо);
- 3) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція, інспекції тощо) [131].

Неофіційні обмеження являють собою звичаї, традиції та кодекси поведінки неформально прийняті в даному суспільстві. Офіційні правила є формально закріпленими й можуть змінюватись шляхом прийняття політичних або юридичних рішень. Як правило, в офіційних правилах закріплені й

механізми примусу. Офіційні правила легше підлягають аналізу та вдосконаленню, ніж неофіційні.

Ця класифікація дістала подальшого дослідження у роботах інших науковців, зокрема Т. Заславська й М. Шабанова [151] зазначають, що перераховані елементи можуть змінюватись відносно незалежно один від одного, і кожен з них вносить свій вклад у трансформацію інституту. Чим сильніше вони підтримують один одного, тим успішніше трансформується інститут; і навпаки, розбалансованість їх динаміки може суттєво ускладнити інституційні перетворення й навіть надати їм протилежний «знак».

Інший російський вчений Р. Капелюшков [152] звертає увагу, що у кризові моменти соціальної історії розбалансованість між складовими соціальних інститутів стає найбільш помітною. В цей період зникає ілюзія щодо всесильності формальної складової й архаїчності, атавістичності неформальної. З його точки зору, у перехідних суспільствах відбувається деформалізація інституційного простору, оскільки формальні «правила гри» відходять на другий план, поступаючись місцем неформальним відносинам. Це зміщення – від формальних інститутів до неформальних, від явних контактів до неявних, від стандартних трансакцій до персоналізованих угод – визначає їх інституційну структуру.

Інституційним процесам у пострадянській Україні присвячені теоретичні роботи вітчизняних соціологів Є. Головахи і Н. Паніної [149]. Для визначення реальної інституційної ситуації вчені використовують термін «подвійна інституціоналізація», вважаючи за необхідне розглянути «декілька типів інституційних утворень, що мають різний вплив на соціальну стабільність у суспільстві» [150]. Вказуючи на неадекватність як класичних, так і неоінституційних пояснюючих теорій, автори знаходять власне пояснення феномену подвійної інституціоналізації.

Є. Головаха і Н. Паніна обґрунтовують необхідність розгляду нових і старих інституційних форм, що діють одночасно й не знаходяться у логічному узгодженні один з одним. Це, з одного боку, введені зверху, законодавчим шляхом нові інституційні установи, а з іншого – старі радянські інститути, що продовжують існувати на рівні традиційної легітимності, а також «тіньові» інститути, що перейшли із радянських часів і продовжують своє життя як в легальному, так і нелегальному вигляді. Чим частіше відбувається розбіжність легальності й легітимності, тим частіше це призводить до того, що «більшість громадян України перебувають у стані амбівалентності по відношенню до інституційних утворень» [150].

З точки зору Л. Бевзенко [148], наведені дослідження свідчать про необхідність зосередження уваги на самоорганізаційній складовій інституційних перетворень, оскільки інституційна система суспільства не є чимось статично-замкненим, сталим, знеособленим цілим – це жива, динамічна, відкрита системно-структурна цілісність, якісна специфіка якої є багатовимірною, розвиток якої має нелінійний характер і неоднозначно детермінується її попередньою історією, і яка має властивість резонансно реагувати на впливи зовнішнього і внутрішнього середовища, виявляючи неможливу, з точки зору лінійних законів, здатність до структурної самоорганізації [148].

Вперше термін «самоорганізована система» з'явився у понятійному апараті кібернетики. Після певного розвитку та трансформації змісту, він увійшов і до понятійного кола загальної теорії систем. З позицій кібернетики, до самоорганізованих належать вищі типи самокерованих систем, здатних відновлювати свій оптимальний стан за будь-яких змін зовнішніх умов, самостійно набувати ознак стабільності. Американські політичні теоретики: Д. Істон, Г. Алмонд, М. Каплан, Г. Пауелл, К. Дойч [158] та їх послідовники у

вигляді подібної самокерованої системи розглядали політичне життя суспільства.

Наукова апробація понятійного апарату та методологічного інструментарію теорії самоорганізації була здійснена в ряді досліджень, проведених у різних галузях природничих наук відомими вченими – починаючи від Г. Хакена [159] й І. Пригожина [160] та закінчуючи плеядою таких дослідників, як: О. Князева [161], С. Курдюмов [162], В. Аршинов [163], В. Буданов [164], Г. Малинецький [165], В. Войцехович [163] та інші; у філософії і теорії культури: Г. Рузавін [166], В. Стьопін [167], І. Добронравова [168, 169], В. Василькова [170], Ю. Климонтович [171], Ю. Данилов [172], В. Моїсеєв [173], М. Попович [174]; в соціології: Д. Тарнавський [175], А. Назаретян [176], Л. Бевзенко [148] та інші, особливо ті, хто вивчав спонтанні форми соціальних проявів.

Психологічна сторона самоорганізаційних процесів докладно описана у психології натовпу, започаткованій дослідженнями Г. Тарда, Г. Лебона [177], З. Фрейда [178] і продовжена у роботі сучасного соціолога С. Московічі «Століття натовпу» [179]. Поняття натовпу що використовує Г. Тард, коли досліджує різні структуровані натовпи, пояснює майже всі соціальні феномени, що виникають під дією самоорганізаційних процесів [177]. С. Московічі, підсумовуючи роботи авторів, які досліджували психологію натовпу, приходять до висновку про первинність натовпу у процесах утворення інститутів. «Найбільш рафіновані й найбільш цивілізовані суспільні інститути, я маю на увазі сім'ю, церкву, значні історичні рухи, профспілки, нації, партії і т. д. – всі вони є перетвореними формами простішого суспільства – натовпу ... Всяке суспільство народжується із маси» [179, с. 26].

Схожу думку можна знайти й у Блумера в його роботі «Коллективна поведінка» [180], де головна увага приділяється спонтанним формам колективної поведінки, що виникає у періоди підвищення соціальної

нестабільності, або, за термінологією теорії систем, при зростанні соціальної ентропії. «Цікаво у дослідженні колективної поведінки вивчення того шляху, за яким елементарні й спонтанні форми розвиваються в організаційні. Звичаї, умовності, інститути й соціальні організації отримують певного розвитку, що представлений переходом від розпливчастого й неорганізованого стану до сталого й організованого статусу. Визначення шляхів і характеру подібного розвитку стає у вивченні колективної поведінки дуже важливим аспектом» [180, с. 171].

Наведені дослідження а також успіхи синергетичного аналізу соціальних за своєю природою явищ, процесів і систем поряд із вже традиційним для теорії самоорганізації аналізом фізичних і біологічних нелінійних систем нашою думкою, що через певні об'єктивні причини «класична» методологічна лінія інституційної теорії не містить адекватного інструментарію для аналізу самоорганізаційних процесів інституційної системи людського розвитку, врахування якої є необхідним при вдосконаленні державного управління людським розвитком. У зв'язку з цим видається перспективним застосування в аналізі інституційної системи людського розвитку деяких методологічних засад теорії самоорганізації [181].

Відкритість та нелінійність інституційної системи людського розвитку зумовлюють її високу чутливість до різних зовнішніх і внутрішніх впливів (флуктуацій). В теорії нелінійних систем флуктуаціями називають спонтанні відхилення від середніх значень певних параметрів системи, що описують рівновагу системи як найбільш ймовірний стан її елементів [164].

Флуктуації призводять до втрати внутрішньої когерентності розвитку структурних елементів та їх структурно-функціональної диференціації, тобто підсилення взаємодії однорідних елементів різнорівневих груп (інтеграція) з одночасним послаблення взаємодії різнорідних елементів у межах

окремих підсистем. Це призводить до появи у структурі «новоутворень», що можуть виступити носіями нової системної якості, тобто структура системи тимчасово ускладнюється поряд з наявним компонентно-елементним набором з'являються нові потенційні структури. Відповідно кількість можливих станів рівноваги системи та їх стійкість також змінюється. Цю зміну числа і стійкості можливих станів рівноваги об'єкта в синергетиці прийнято називати «біфуркацією» [182, с. 95].

Біфуркація характеризується втратою стійкості структури самоорганізованої системи з одночасною появою декількох (щонайменше двох) однаково можливих напрямів її еволюції до нового стану структурної стійкості. Переходячи у новий стаціонарний стан, система актуалізує одну з можливих стійких потенційних структур. Причому в ситуації біфуркації сутнісно не міститься ні «середніх значень», ні «рівноваги», а флуктуації постають як чинники утворення порядку, що призводять до випадкового вибору між рівно-ймовірними варіантами структурної самоорганізації системи. Відтак, оскільки вибір певного напрямку еволюції визначається флуктуацією, він є випадковим. В той же час, кожний обраний випадково напрям розвитку системи є одночасно і закономірним, бо визначається станом системи перед фазовим переходом, що існує об'єктивно. Розвиток відкритої нелінійної самоорганізованої системи є незворотним [159].

Стійкі результати самоорганізації відкритих нелінійних систем у теорії самоорганізації прийнято характеризувати як «дисипативні структури» [169, с. 63]. «Дисипативні – пов'язані з втратами (розсіянням) енергії структури виникають у відкритих, далеких від рівноваги системах внаслідок самоорганізації й існують за рахунок постійного розсіювання енергії, одержуваної ззовні» [168, с. 341]. Поняття «дисипативна структура» означає структурну стійкість сталого цілого, що є відкритим до середовища, яке його

породило, та відтворює себе у постійному обміні енергією і речовиною з середовищем [169, с. 86].

Зміст структурної самоорганізації інституційної системи людського розвитку становить, таким чином, «зміна якостей, притаманних її потенційній структурі, актуалізація нових стаціонарних станів цієї структури, що існували раніше лише потенційно» [181, с. 86].

Необхідно зазначити, що під внутрішньою структурою інституційної системи людського розвитку розуміється набір опосередкованих системними взаємозв'язками компонентів, складених із сукупності елементів, що перебувають у загальному взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Внутрішнє середовище інституційної системи людського розвитку є потенційним носієм майбутніх форм її організації. У ньому вже прихований «передіснує» спектр можливих напрямів еволюції системи, її майбутніх структур. Вони задані внутрішніми властивостями інституційної системи. Такі наперед задані структури, що визначають потенційні майбутні стани системи, в теорії самоорганізації називають «атракторами порядку» (від англ. attract – притягувати), оскільки «притягують» самоорганізаційні процеси системи і у випадку перемоги того чи іншого атрактора визначають її майбутній стан або зразок впорядкування, концентрованим описом якого слугує перемігший атрактор [148, с. 227]. За Л. Бевзенко, атрактивні структури це «локальні зони підвищеної соціальної впорядкованості», а механізми такої локалізації, мають переважно культурний характер [177].

Врахування самоорганізаційних процесів інституційної системи людського розвитку потребує вдосконалення класифікації складових суспільних інститутів Д. Норта. З нашої точки зору, ця класифікація повинна мати наступний вигляд:

- 1) формальні правила;
- 2) неформальні правила;

3) самоорганізаційні атрактивні структури.

Механізми примусу, що були виокремлені у класифікації Д. Норта, з нашої точки зору, можуть бути як формальними: суди, поліція, інспекції, так і неформальними, які базуються на неформальному та неявному мотиваційному впливі, що реалізується через очікуване схвалення або несхвалення (засудження) у разі виконання (невиконання) суспільних норм, тобто обидві складові як формальна, так і неформальна вже передбачають відповідний механізм примусу, тому немає сенсу його виділяти в окрему складову.

В той же час, самоорганізаційні атрактивні структури, які виокремлені нами як самостійна складова, у класифікації Д. Норта належали до неформального рівня. Неформальні правила він вважав своєрідною підводною частиною айсберга, яка складається спонтанно як побічний результат взаємодії великої кількості людей, які переслідують власні інтереси. Формальні ж інститути й механізми їхнього захисту встановлюються й підтримуються свідомо, в основному силою держави. Формальні правила допускають різку зміну (у періоди революцій), тоді як неформальні міняються лише поступово. Як приклад Д. Норт [131] наводить Жовтневу революцію 1917 року, що стала, можливо, самим рішучим перекроюванням всієї інституційної структури суспільства, яку тільки знала історія. Але й вона, як зізнається дослідник, не змогла скасувати безлічі колишніх звичаїв, звичок, стандартів поведінки, що зберігалися ще дуже довго.

Цей приклад, з нашої точки зору, підтверджує необхідність виокремлення самоорганізаційних атрактивних структур, оскільки вони повною мірою не належать ні до формальних, ні до неформальних правил, незважаючи на те, що зароджуються саме на неформальному рівні. Атракторами людського розвитку можуть виступати «укорінені у суспільній свідомості культурні архетипи [170], міфи [148], політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані або

інституційні суб'єкти політики, які їх уособлюють (суспільно-політичні лідери, партії, рухи тощо)» [181, с. 104].

Носієм атрактора може бути як харизматична особистість, так і група людей ідеї яких ще не визнані ні на формальному, ні на неформальному рівні в соціумі, а тому не знайшли відбиття у формальних та неформальних нормах. У найкращому випадку, це можуть бути ідеї передових верств і прошарків суспільства які ще не засвоєні більшістю членів суспільства. У найгіршому – ідеї асоціальних членів суспільства, кількість яких збільшується у трансформаційні періоди.

На погляд Л. Бевзенко [148], зважаючи на їх самоорганізаційне виникнення й затвердження, як атрактивні структури можна розглядати і клани, де виникають і затверджуються нові форми економічних та політичних правил гри. Виходячи з цього, конкуренція атракторів у кризові моменти проявляється як конкуренція кланів, один із яких, як правило, превалює згодом над іншими й визначає напрямок суспільного розвитку.

Як видно з зазначеного вище, для самоорганізаційних процесів немає здорових і нездорових порядків, поганих або гарних атракторів. У процесі самоорганізації реалізуються ті, що вже наявні в середовищі [там само]. Тому дослідження складових інститутів людського розвитку: формальних правил, неформальних правил та самоорганізаційних атрактивних структур, що задають майбутній стан людського розвитку, є необхідним напрямом наукового дослідження, оскільки визначає напрями вдосконалення державного управління людським розвитком.

Формальним правилам або нормативно-правовому забезпеченню людського розвитку буде присвячено наступний підрозділ, а в рамках цього зупинимося більш докладно на неформальних правилах та само-організаційних атрактивних структурах.

До неформальних правил відносяться соціальні норми, що не знайшли законодавчого закріплення. Соціальні норми виникають у процесі історичного розвитку і передаються з покоління в покоління, концентруючи досягнення людства в організації суспільного життя. Призначенням соціальних норм є упорядкування поведінки суб'єктів, що забезпечує системність і певне передбачення розвитку суспільних відносин. Отже, «соціальна норма, що регулює поведінку людей у суспільстві, – це своєрідний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду поведінки, через який визначається той її варіант, що найшвидше веде до бажаних успіхів» [154, с. 146].

Розмаїття, складність та інші особливості суспільних відносин обумовлюють функціонування багатьох норм, які їх регулюють. У своїй сукупності чинні норми являють собою єдину систему соціального регулювання, у якій ефективність кожного виду норм найбільшою мірою виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи [155].

Види соціальних норм класифікуються за різними критеріями. Оскільки ми розглядаємо інституційні основи людського розвитку в контексті державного управління, то для нашого дослідження інтерес становить класифікація основних видів соціальних норм за регулятивними особливостями. До основних видів соціальних норм, які не закріплені законодавчо за регулятивними особливостями належать: моральні норми, звичаєві норми та норми-традиції [154].

«Мораль є однією з найважливіших форм суспільної свідомості, яка пронизує весь процес життєдіяльності суспільства, виступаючи регулятором людської поведінки в усіх сферах життєвої активності: від побуту до політики, від економіки до духовної творчості. Будь-яка свідома діяльність людини

спрямовується значною мірою певними моральними нормами, імперативами, настановами, цінностями» [156, с. 78].

Особливість впливу моралі полягає у тому, що моральні норми впроваджуються у життєдіяльність людей не через примус спеціальних інституцій (суди, міліція), а під духовним примусом (чи заохоченням) і тиском з боку громадської думки. Основною моральною санкцією є осуд [155].

Мораль в історії людства виникає як засіб опанування руйнівних людських пристрастей та поєднання зусиль людей довкола загальнозначущих цінностей. Історично доказано, що нерозвиненість моралі гальмує цивілізаційний розвиток, а її деградація призводить до розпаду й загибелі суспільства. Саме через це доля кожного народу великою мірою залежить від стану його моральної свідомості [156].

Звичаєві норми – правила поведінки, що склалися унаслідок фактичного їхнього застосування протягом тривалого часу (це основна форма регулювання відносин у додержавному суспільстві), коли дотримання звичаєвих норм забезпечувалося мірами суспільного впливу на порушника такими як: смертна кара, вигнання з роду, позбавлення вогню і води й іншими, або схваленням мір, що застосовувалися до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (кровна помста). Звичаєві норми були санкціоновані державою у процесі судової або адміністративної діяльності, коли звичай служив підставою для вирішення суперечки (англо-американський тип правових систем) [155].

Введення звичаю в законодавчі акти рабовласницьких і феодальних держав, склали найдавніший шар права – *звичаєве право* (романо-германський тип правових систем та інші). Після санкціонування державою звичаєвої норми (правовий звичай), її дотримання забезпечується примусовою силою держави.

Норми-традиції є близькими до звичаєвих норм. Це сформовані способи поведінки людей, передані з покоління в покоління, що стали правовими

нормами. Традиції – більш широке за змістом утворення, ніж звичаї. Традиції нерідко мають зовнішнє вираження в нормах обрядів – дій або комплексів учинків людини, що стають правилами поведінки [155].

Протягом усієї історії України моральні цінності та соціальні норми відігравали надзвичайно важливу роль. Моральний осуд завжди вважався одним з найсуворіших покарань. Широко відомий і часто вживаний заклик «Побійтеся бога!» – означав, насамперед: побійтеся людського засудження та докорів власного сумління [156].

Ще П. Чаадаєв стверджував, що народи й суспільства можна вподібнити моральним особистостям: «Народи – такою ж мірою істоти моральні, як і окремі особистості. Їх виховують століття, як окремих людей виховують роки» [183, с. 44]. Тому дослідження моральних норм українського народу як підґрунтя людського розвитку є дуже важливим.

На думку дослідників М. Пірен, А. Стражного [184, 185] у національному характері українців домінували такі чесноти як загострене відчуття справедливості, лицарство, волелюбність, нетерпимість до зла й насильства, поміркованість, любов до рідної землі, вірність обов'язку, вимогливість, співчуття, взаємодопомога, порядність.

Християнство було сприйняте українським народом перш за все як система загальнолюдських моральних цінностей та настанов. Тому в Україні ніколи не спостерігалось релігійного деспотизму та нетерпимості. В той же час, захист своєї віри був не менш важливим ніж захист своєї землі, оскільки віра сприймалася як морально-духовна основа життєздатності [185].

З точки зору П. Ситнік, саме завдяки високому моральному духу при повній руйнації державності український народ зумів зберегти себе, незважаючи на певні успіхи Польщі, й Царської Росії у деморалізації духу української еліти. У 1900 р. М. Міхновський у «Самостійній Україні» писав, що

в історії української нації інтелігенція раз у раз відігравала ганебну й сороміцьку роль: зраджувала, інтригувала, піклуючись про власні егоїстичні інтереси, а не інтереси нації [186].

Т. Шевченко засуджує «правнуків поганих» за покірність, інертність, втрату волі до боротьби, моральне виродження, перетворення у «недолюдів, дітей юродивих», які гірше чужинців «розпинають» Україну. Моральне виродження еліти сприяло посиленню деморалізації нації в цілому. І. Франко наприкінці XIX століття дає нищівну характеристику моральному обличчю українського народу: «І для того повторяю: не люблю Русинів. Так мало я поміж ними знайшов правдивих характерів, а так багато малостковости (дріб'язковості – *П.С.*), тісного самолюбства, дволичності і гордості, що справді не знаю, за що я мав би їх любити... Чи може маю любити Русь як расу – ту расу отяжілу, неотесану, сентиментальну, позбавлену гарту і сили волі, так мало спосібну до життя політичного на власнім смітті, а так обильну в перекінчиків (перевертнів, перебіжчиків – *П.С.*) всілякого роду?...» [156].

В той же час, національно-визвольна боротьба українського народу після Лютневої революції, засвідчила, що незважаючи на суттєву деморалізацію значної частини української еліти, в середовищі переважно сільського населення моральний дух у цілому не був зломлений. «Основна маса сільських трударів зберегла своє морально-духовне обличчя практично не заплямованим» [там само]. Саме тому В. Липинський концепцію українського державотворення побудував на ідеї національного традиціоналізму, основним носієм якого вважав клас хліборобів. Його «Листи до братів-хліборобів» наповнені вірою у високі морально-етичні якості цієї верстви населення (найчисельнішої на той час в Україні) [187].

З поширенням влади більшовиків на Україну починається тотальний наступ на українську духовність та моральний дух. Наприкінці 20-х років

XX століття починається деформація історичної пам'яті народу шляхом викорінення християнства, паплюженням його моральних цінностей та святинь. Віковічні традиції та звичаї проголошуються пережитками та забобонами. Винищується «...сама соціальна база, джерело і опора української духовності – клас хліборобів. Волелюбних, працьовитих селян перетворюють у колгоспників – покірних, зломлених жорстокими репресіями, затурканих комуністичною пропагандою». Пізніше саме селян-хліборобів більшою мірою торкається голодомор в Україні [156].

Колективізації, розкуркулювання, репресії, примус, голод та перманентне пропагандистське одурманення, призвели до деформації традиційних цінностей і норм моралі українського народу. Сформувалася подвійна мораль: права і свободи, але не людини взагалі, а радянської людини, тобто якщо ти «радянська» людина – ти маєш права, а якщо ні, то не маєш навіть самих природних прав, наприклад, права на життя. За часів репресій було знищено більше людей, ніж вбито на Великій вітчизняній війні.

Саме в цей період поширився принцип позапублічності індивідуального життя («Моя хата скраю...»), який був продиктований потребою вижити та пристосуватися до ворожого людській індивідуальності середовища. Загальне, спільне (державне, колгоспне) є джерелом зиску, примусу, а тому сприймається як те, що становить загрозу добробуту людини й навіть її життю. Від цього «спільного» краще бути подалі, а тому життєва стратегія українців спрямовується на відмову від публічності. «Українська людина повсякчас створює не загальний світ спільного існування особистостей у вигляді правил їхніх взаємовідносин, а свій, партикулярний світ» [156]. Такий стан значною мірою зберігається донині.

Після проголошення незалежності України, надання її громадянам прав і свобод, притаманних демократичному суспільству, потрапило на деформований

моральний ґрунт. Це викликало масу негативних явищ у суспільному житті таких як: розбещеність, агресивність, насильство, злочинність, шахрайство тощо. Всі ці прояви «моральних хвороб» показали, що разом із політичними свободами втрачені моральні цінності самі собою не повертаються, тому державі необхідно докладати зусиль для поновлення моральних принципів у суспільстві.

В той же час з початку незалежності України і дотепер спостерігаються протилежні тенденції. Реклама та масова культура заохочує до «красивого» життя, що проявляється у вживанні дорогого алкоголю й тютюну, володінні коштовними речами. Все це руйнує без того сплюндровану свідомість мас, завдаючи величезних втрат життєздатності нації. Життєва практика свідчить, що якісна освіта та високі моральні якості не приводять до забезпеченого життя, а тому – речі не корисні, й, навіть, шкідливі. В Україні швидкими темпами відбувається формування ринково орієнтованого типу соціального характеру.

Як вже було зазначено у першому розділі для розуміння соціальних процесів ключовим є ідентифікація й аналіз соціального характеру оскільки він визначає думки, почуття й дії більшості у суспільстві. А в термінології теорії систем, саме домінуючий тип соціального характеру наперед визначає перемогу тієї чи іншої самоорганізаційної атрактивної структури.

У зв'язку з поширенням ринково орієнтованого типу соціального характеру серед можливих атракторів людського розвитку переважають ті, реалізація яких призводить до швидкого збагачення. Все це знайшло відображення у самоорганізаційних процесах, що спостерігаються в усіх інститутах людського розвитку. Наприклад, при виборі спеціальності випускники шкіл віддають перевагу не тій, до якої є покликання, а тій, що ближче до розподілу фінансів. Так, на сьогоднішній день спостерігається перенасичення ринку праці

надмірною кількістю економістів, фінансистів, юристів. В той же час технічні спеціальності незатребувані, оскільки не мають безпосереднього відношення до перерозподілу грошей, а тому не асоціюються із швидким збагаченням.

Іншим прикладом може бути економічна сфера суспільства, що забезпечує матеріальну базу для людського розвитку. Так з розпадом планової економіки і зародженням ринкових відносин найбільш популярним напрямом підприємницької діяльності була (й залишається дотепер) комерційна діяльність, оскільки швидше призводить до збагачення. Крім того, дослідження самоорганізаційних процесів в економічній діяльності Т. Заславської і М. Шабанової показало, що інноваційні дії щодо інституційних трансформацій уживають практично всі громадяни, але більшість з них належить до різного роду неправових практик таких як: ухилення від сплати податків; робота без оформлення; одержання допомоги з безробіття при наявності роботи; нелегальні трудові практики лікарів, учителів, що експлуатують ресурси держави; розбій; пограбування. Автори цього дослідження задаються питанням: як можна витиснути ці прояви з інституціонального простору? [151].

З нашої точки зору, вирішення цих питань винятково правовими та економічними методами не приведе до бажаних результатів. З'являться інші самоорганізаційні форми, що найбільше будуть відповідати домінуючому соціальному характеру. Державному управлінню необхідно вживати заходів щодо формування іншого типу соціального характеру шляхом формування державної ідеології людського розвитку. Показово, що Д. Норт [131] у своїх дослідженнях виокремлював два напрями інституційних перетворень. Перший – зрушення в структурі відносних цін. Технічний прогрес, відкриття нових ринків й т. д. – все це веде до зміни ціни виробництва й продажу, що потребує перегляду умов співпраці. Якщо перехід до контракту нового типу потребує перегляду фундаментальних правил, учасники обміну можуть піти на

витрати заради того, щоб спробувати їх замінити. Другий напрям інституційних змін – ідеологія, під впливом якої формується структура переваг людей. Ідеологію Д. Норт розуміє як суб'єктивні моделі, через призму яких люди осмислюють й оцінюють навколишній світ [131].

Більш вагомим із цих двох напрямів Д. Норт вважав зрушення в структурі цін, оскільки, ідеологічні переконання також залежать від зміни відносних цін: чим більше прибуткових можливостей блокує суб'єктивна картина світу, тим сильніше стимули до її коригування. В той же час автор сам наводить приклади з історії, коли ідеологічний чинник діяв незалежно від цінових зрушень. Одним з найбільш яскравих Д. Норт вважає скасування рабства в США, оскільки до початку громадянської війни, як показали новітні дослідження, рабство залишалося економічно високоефективним інститутом. Його скасування можна пояснити лише поступовим укоріненням у свідомості людей ідеї про аморальність власності на людські істоти [там само].

«Визнання ідеології одним з найважливіших механізмів здійснення політики, управління та перебудови суспільства взагалі пройшло складний шлях. Будучи введеним до наукового обігу К. Марксом, поняття ідеології отримало певну теоретичну самодостатність і на сьогоднішній день використовується не лише для аналізу «системи ідей та цінностей», «форми суспільної свідомості», а й для відображення складних комунікаційно-інформаційних взаємозв'язків між політичною владою та суб'єктами політичної діяльності» [157].

Дослідженню проблем ідеології були присвячені роботи: Д. Белла [188], М. Вебера [189], Ф. Енгельса [190-192], О. Лемберга [193], К. Мангайма [194], К. Маркса [190-192], Г. Маркузе [195], У. Матца [196], П. Рікера [197] та інших.

Серед вітчизняних науковців дослідженням різних аспектів ідеології, її місцю у державному управлінні займалися: Т. Алексеєва [198], В. Андрущенко

[199], Р. Войтович [200, 201], В. Воловик [202], П. Демчук [203], І. Гавриленко [204], Б. Капустин [198], В. Козаков [205], Ю. Куц [206], О. Лановенко [207], В. Лісовий [208], В. Лола [157], Б. Максимец [209], М. Михальченко [210], Т. Метельова [211], М. Міщенко [212], М. Пірен [213], А. Пойченко [214], М. Слюсаревський [215], І. Смагін [216], Ю. Сурмин [217], В. Таран [218], В. Тимцуник [219], С. Чукут [220] та інші.

У монографії, що затверджена вченою радою Національного інституту стратегічних досліджень [156] виокремлюються наступні основні задачі, які розв'язуються в рамках ідеології:

1. Визначається стратегічна мета суспільного розвитку на даному історичному відтинку на основі об'єктивної наукової картини, дійсного стану суспільного життя та наявних панівних інтересів.

2. Відшукуються засоби та шляхи для реалізації наміченої стратегічної мети.

3. Знаходяться суб'єкти (соціальні та політичні сили), спроможні реалізувати стратегічну мету.

4. Створюється конкретна політична програма суспільних перетворень відповідно до поставленої мети.

5. Розробляється механізм реалізації намічених перетворень (тобто стратегія).

6. Пропонуються найефективніші способи впливу на масову свідомість (просвітницькі заходи, агітація, пропаганда, спеціальні інформаційні операції тощо).

7. Консолідуються всі зацікавлені соціально-політичні сили з метою спрямування їхньої активності на виконання програмних цілей.

Завдання, що виконуються в рамках ідеології, визначають її роль у суспільстві, що репрезентується низкою функцій. Серед основних функцій ідеології можна назвати наступні.

1. Пізнавальна. Ідеологія більш чи менш об'єктивно відображає наявний стан суспільного життя: стан політичної свідомості; соціально-класову структуру; диференційовані інтереси різних верств населення; розстановку політичних сил; історичні тенденції суспільного розвитку тощо.

2. Репрезентативна. Ідеологія представляє суспільні інтереси.

3. Цілепокладальна або моделюючо-конструктивна. Ідеологією формулюється стратегічна мета розвитку суспільства, пропонується модель бажаного суспільного устрою та політичного ладу, визначається основна мета, завдання трансформаційних процесів, розробляється політична програма.

4. Ціннісно-прогностична. Ідеологією висувається та обґрунтовується ідеал суспільного розвитку, система пріоритетних цінностей на досягнення яких орієнтується соціально-політична активність суб'єктів політики.

5. Спонукальна. Ідеологія через вплив на масову свідомість збуджує колективну волю до дії та інтенсивного політичного життя.

6. Консолідуюча. Ідеологія для задоволення спільних інтересів об'єднує людей навколо певних ідеалів та цінностей, підпорядковує їх громадсько-політичну діяльність конкретній політичній програмі [157].

З точки зору Л. Берталанфі [94, с. 343], функція цілепокладання обумовлює закономірність еквіфінальності. Сутність цієї закономірності полягає у здатності соціальних систем досягати певного стану, який визначається винятково параметрами системи і не залежить від вихідних умов, тобто, ця закономірність враховує самоорганізаційні аттрактивні прорядки, наявні у системі, та обґрунтовує можливість вибору таких перспективних цілей для

соціальних систем, які на даний момент не мають ресурсного забезпечення, але можуть його отримати унаслідок певних управлінських процесів.

В той же час у вітчизняній практиці найбільш поширеним напрямом інституційних перетворень взагалі та інституційного середовища людського розвитку зокрема, стала зміна формальних правил шляхом удосконалення нормативно-правової бази. У зв'язку з цим, варто зауважити на результати дослідження Л. Бевзенко, яка зазначає: «Інститут права як субінституціональне утворення держави демонструє в нашій країні свою високу неефективність, що виражається в невиконанні законів, судовому свавіллі (...). На прикладі дії цього інституту найбільш наочно демонструється твердження, що організаційно фіксовані інституціональні відносини виявляються непрацюючими у випадку відсутності резонансу із самоорганізаційно встановлюваними правовими нормами» [148].

Результати досліджень [151] та повсякденна практика свідчать, що при розбіжності офіційних правових відносин та паралельно виникаючих самоорганізаційних форм, домінуючими в результаті виявляються останні й підкоряють своїм порядкам навіть тих, хто, повинен був би їм протистояти: державних діячів, чиновників, представників правоохоронних органів. В той же час у випадку збігу організаційної й самоорганізаційної складових правових відносин «...зусиль по охороні правопорядку від держави потрібно значно менше – самоорганізація виконує цю функцію за допомогою своїх культурних і психологічних механізмів, що поміщають точку соціального контролю у внутрішній простір індивіда» [148].

Таким чином, інституційний підхід до проблем людського розвитку показав, що інституційне середовище людського розвитку представлено трьома складовими: формальні правила; неформальні правила; самоорганізаційні атрактивні структури. Кожна складова має вагомий вплив на людський

розвиток. Найкращою є ситуація, коли всі складові резонують і мають односпрямовані вектори розвитку. В цьому випадку держава витрачає менше зусиль на управління. У ситуації, коли вектори розвитку не збігаються, домінують самоорганізаційні форми, державне управління стає неефективним і діяльність інститутів людського розвитку має дисфункціональний характер. У цьому випадку, з нашої точки зору, найбільш ефективним напрямом інституційних перетворень є формування державної ідеології людського розвитку.

Водночас проблема формування державної ідеології людського розвитку в умовах трансформації українського суспільства залишається малодослідженою. Недостатньо уваги приділяється з'ясуванню сутності та змісту ідеологічної діяльності держави як засобу підвищення ефективності державного управління людським розвитком.

У цьому підрозділі нами проаналізовані неформальні правила та самоорганізаційні тенденції. Формальним правилам або нормативно-правовому забезпеченню людського розвитку присвячено наступний підрозділ.

2.2. Нормативно-правове забезпечення людського розвитку в Україні

Відповідно до концепції людського розвитку, що стала основоположною для передових країн світу, однією з базових умов людського розвитку, є захист прав і свобод людини. Під правами людини розуміється можливість вибору особою певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку, закріплену в законах, інших правових актах держави і міжнародних документах, обумовлену рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства [221].

Всі права людини однаково необхідні для розвитку особистості, а тому будь-які спроби їхнього ранжування є неприпустимим. Такий підхід повністю відповідає сучасній міжнародній практиці.

Наприкінці 80-років XX століття, за підтримки ООН, було сформовано методика оцінки рівня людського розвитку, за трьома ключовими чинниками: довголіття, освіченість, рівень життя [222]. Порівняння індексів тривалості життя, освіченості та рівня життя дає можливість, за інших рівних умов, уточнити ефективність відповідних програм людського розвитку і необхідні напрями їх вдосконалення. Крім того, розроблена методика визначає напрями регулюючого впливу нормативно-правової бази. Так на рис. 2.2 представлено напрями впливу нормативно-правового забезпечення відповідно до означеної методики.

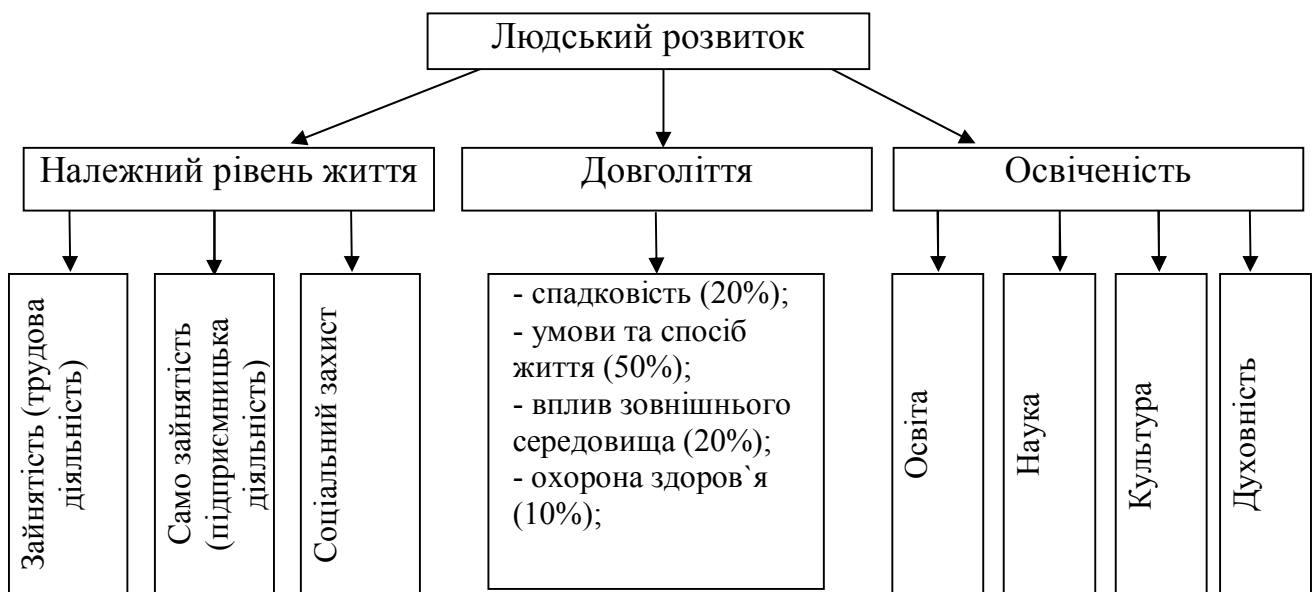

Рис. 2.2. Напрями впливу нормативно-правового забезпечення людського розвитку

Згідно з чинним в Україні законодавством людина може підтримувати належний рівень життя за допомогою трудової діяльності, самозайнятості або підприємницької діяльності та соціального захисту з боку держави у тих випадках, коли з об'єктивних причин перші два способи неможливі.

Щодо довголіття, то за даними ВООЗ відхилення у здоров'ї людини, а відповідно й зниження очікуваної тривалості життя приблизно на 50% залежить від умов та способу життя, на 20% – від спадковості, 10% визначаються системою захисту здоров'я й 20% обумовлені впливом зовнішнього середовища [223]. І нарешті, освіченість безпосередньо залежить від рівня освіти, науки, культури та духовності у суспільстві. Відповідно означені напрями є ключовими для аналізу нормативно-правового забезпечення людського розвитку.

На сьогоднішній день до нормативно-правових документів, що регулюють людський розвиток можна віднести: Закони України, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, акти міністерств та місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. Серед законів, найвищу силу має Конституція України – Основний Закон нашої держави. Згідно зі статтею 3 Конституції: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [224].

Конституція України гарантує як право на вільний розвиток особистості (стаття 23), так і декларує необхідні для нього умови: право на гідний рівень життя, довголіття, освіченість. Так, статтею 48 Конституції України зазначено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло. Цього рівня людина, а також усі члени її сім'ї, повинні досягти завдяки трудовій діяльності. Між тим, якщо людина не може себе забезпечити, через соціальні ризики, допомогу бере на себе держава. Критерієм надання допомоги є офіційно встановлена межа малозабезпеченості. Так, статтею 46 Конституції гарантовано право громадян на соціальний захист, що передбачає право на забезпечення їх у разі повної,

часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття через незалежні від них обставини, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Право на працю, що припускає можливість заробляти собі на життя; рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізацію програм професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб гарантує стаття 43 Конституції. Для тих, хто схильний забезпечувати свій розвиток підприємницькою діяльністю, у Конституції передбачена стаття 42, яка гарантує право на підприємницьку діяльність, тобто в Конституції України задекларовано право людини на достатній рівень життя, що є однією з трьох умов людського розвитку [224].

Крім того, ряд статей Конституції декларують право людини на здоров'я та довголіття. Це такі статті як: право на життя і здоров'я (стаття 27); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (стаття 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (стаття 50); забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу (стаття 16).

Створення в державі необхідних умов для здобуття освіти відбувається на основі наступних статей Конституції: право на освіту (стаття 53); гарантування свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захисту інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (стаття 54).

Важливо, що перелічені права є невідчужуваними та непорушними згідно зі статтею 22 Конституції України: «жодна людина не може бути позбавлена своїх прав ні державним актом, ні будь-чиєю волею, незалежно від того, чи це воля однієї людини, чи групи людей, чи навіть більшості народу» [там само].

Крім того, необхідно зазначити, що норми Конституції України є нормами прямої дії, тобто людина має право звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції України. Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що в Основному законі – Конституції України – закладено необхідне правове підґрунтя для людського розвитку, яке знаходить подальший розвиток у Конституційних законах України. За напрямками людського розвитку, представленими на рис. 2.2, розроблено та введено в дію велику кількість законодавчих актів. Розглянемо їх більш детально.

Належний рівень життя. В Україні до основних законів, що регламентують право людини забезпечувати собі належний рівень життя власною працею відносяться: «Кодекс законів про працю України» (діє від 10.12.1971 р.) [225], «Про охорону праці» (діє з 1992 р.) [226], «Про оплату праці» (діє з 1995 р.) [227], «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (діє з 1997 р.) [228], «Про зайнятість населення» (діє з 1991 р.) [229]. Як видно, основний з них – «Кодекс законів про працю України» [225], залишився у спадок від Радянського Союзу, інші ж розроблялися ще під час переходу України до ринкової економіки та відповідають запитам того часу. Зараз в Україні триває розробка нового кодексу законів про працю, що відповідає потребам суспільства. Між тим, робити висновок, що це безперечно буде мати позитивний вплив на людський розвиток – передчасно, оскільки ще не відома остаточна версія кодексу, а та, що знаходиться в роботі – викликає суперечки.

Основним законом, що регламентує право людини забезпечувати собі належний рівень життя підприємницькою діяльністю є: «Господарський кодекс України». Відповідно до Конституції «Господарський кодекс України» [229] встановлює правові основи господарської діяльності (господарювання) і має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток

підприємництва. Проте, «правила гри» для суб'єктів господарювання та міру втручання у їх діяльність держави, визначає «Податковий кодекс України» [230], який був прийнятий у грудні 2010 р., тому цей Закон також має безпосереднє значення для забезпечення людського розвитку.

Обговорення та прийняття нового податкового кодексу викликало гострі дискусії у суспільстві та акції протестів з боку підприємців, що працюють за спрощеною системою оподаткування. Система оподаткування, яка діяла до прийняття нового кодексу склалася наприкінці 1990-х років, коли було прийнято законодавство про ПДВ та оподаткування прибутку підприємств. Необхідно зазначити, що запровадження цих законів також було негативно сприйнято керівниками, підприємцями та бухгалтерами. Втім, ситуацію значно покращив «Указ Президента про спрощену систему оподаткування і звітності». З точки зору експертів, у тому числі і завдяки спрощеній системі оподаткування, почалося зростання економіки України. Так валовий внутрішній продукт у фактичних цінах збільшився з 81 519 млн грн у 1996 р. до 948 056 млн грн у 2008 р. [231].

Нинішній податковий кодекс, з одного боку, зменшує кількість податків і спрощує їх адміністрування, для підприємців, які працюють на загальній системі оподаткування, з іншого – ускладнює життя середньому бізнесу та ставить на межу виживання малий. Між тим, робота над правками до нового податкового кодексу ще триває, тому остаточні висновки робити ще рано.

Для тієї категорії людей, які не можуть забезпечити собі належний рівень життя ані власною працею, ані підприємницькою діяльністю в Україні діє система соціального захисту населення. Цей напрям регулювання людського розвитку має, мабуть, найбільшу кількість законів, постанов, підзаконних актів і т. д. У перші роки незалежності 1991-1993 рр. Верховною Радою було прийнято низку законів, які надавали більше пільг порівняно з законами радянських часів, але

були неузгоджені між собою та не враховували реалії економіки. Тому забезпечення їхнього виконання було проблематичним.

У період 1990-1998 рр. було прийнято найменшу кількість законів з питань соціального захисту (близько 20). Починаючи з 1998 р. і по сьогоднішній день в Україні активно розробляються та приймаються закони у сфері соціального захисту населення. Однією з ключових причин цього процесу є прагнення України до Європейського союзу, де всі члени (учасники) мають розвинуту систему законодавства з питань національного соціального захисту, що представлена у Європейському кодексі соціального захисту, який набув чинності 16 квітня 1964 р., і був переглянутий 6 листопада 1990 р. [232].

У зв'язку з цим, закони, які розробляються та приймаються в Україні, базуються на таких міжнародних актах, як: конвенції і рекомендації МОП (№ 102 «Про міжнародні норми соціального забезпечення», 1952 р.; № 117 «Про основні цілі і норми соціальної політики», 1962 р.; Європейська соціальна хартія, 1961 р., Європейський кодекс соціального забезпечення, 1964 р. та інші) [там само].

З метою реалізації Концепції соціального забезпечення населення України у січні 1998 р. Верховна Рада ухвалила Основи законодавства України про соціальне страхування [233], які визначають принципи та загальні правові, фінансові й організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні.

На виконання Основ 23 вересня 1999 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [234], 2 березня 2000 р. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [235]. 18 січня 2001 року прийнято Закон України «Про загальнообов'язкове

державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням» [236], спрямований на створення нової системи державного страхування. Він передбачає матеріальне забезпечення громадян у зв'язку з втратою заробітної плати (доходу) внаслідок тимчасової втрати працездатності, а також надання соціальних послуг за рахунок бюджету Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Закладені в Концепції ідеї також передбачали поряд із вдосконаленням діючої солідарної пенсійної системи розвиток трьох складових компонентів: обов'язкового пенсійного страхування; пенсійного забезпечення за місцем роботи через пенсійні плани, що перебувають у приватному секторі; добровільного особистого страхування через недержавні пенсійні фонди. Основні напрями передбачали створення в Україні трирівневої пенсійної системи, яка поєднуватиме елементи державного солідарного й приватного пенсійного забезпечення, які реалізовані в прийнятих 9 липня 2003 р. законах України: «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [237] та «Про недержавне пенсійне забезпечення» [238].

Пенсійне забезпечення в Україні на сьогодні регулюється Конституцією та низкою законодавчих актів, серед яких, крім Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» є закони, які регулюють питання пенсійного забезпечення окремих категорій населення. Із набуттям з 1 січня 2004 р. чинності базових законів нової пенсійної системи постала потреба в приведенні у відповідність з ними чинних законодавчих та інших нормативно-правових актів, а також прийняття нових, необхідних для повноцінної реалізації пенсійної реформи. З цією метою необхідно було внести зміни до 39 законів України (в тому числі і до 5 кодексів України). Така законодавча система, з нашої точки зору, є доволі складною та заплутаною, тому

доцільно було б усі питання пенсійного забезпечення врегулювати в одному законі.

1 січня 2005 р. набув чинності Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсії, та інвалідам» [239], який систему соціальних пенсій та надбавок до пенсій на догляд трансформує в систему надання соціальної допомоги окремим категоріям громадян.

У 2003 р. Верховною Радою України, крім пенсійного законодавства було прийнято закони «Про ратифікацію Конвенції про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів» [240], «Про соціальні послуги» [241], постанову «Про стан забезпечення в Україні встановлених чинним законодавством соціальних, економічних, правових і конституційних гарантій у сфері соціального захисту та реабілітації інвалідів» [242].

Крім того, Верховною Радою України було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на реформування соціальної допомоги таких як: «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (від 1 червня 2000 р.) [243] та «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» [244] від 16 листопада 2000 р., «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (діє з 2002 р.) [245].

Між тим, на нашу думку, при аналізі законодавчої бази соціального захисту в Україні, особливу увагу слід приділяти законодавчим актам, які встановлюють зв'язок соціальних виплат з грошовим еквівалентом забезпечення мінімально гарантованого рівня життя. Так, ще в 1991 р. був прийнятий Закон України «Про мінімальний споживчий бюджет» [246]. Цей бюджет, по суті, був прожитковим мінімумом та закладав основу для наступних розрахунків соціальних виплат, які гарантували б соціально прийнятний рівень життя.

Для закладання правової основи надання адресної матеріальної допомоги найменш захищеним верствам населення в 1994 р. був прийнятий Закон України

“Про межу малозабезпеченості” [247]. В 1999 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про прожитковий мінімум» [248], який є одним із соціальних нормативів. Подальші роки характеризуються збільшенням соціальних нормативів, прийнятих у цих законах. Так, на 2005 р. прожитковий мінімум на одну працездатну особу з розрахунку на місяць було визначено 423 грн, але у зв’язку з відсутністю в достатньому обсязі фінансових ресурсів у Державному бюджеті не вдалося забезпечити повну реалізацію положень цього закону. В 2010 р. навколо цих законів тривали гострі суперечки, пов’язані зі складністю поєднати необхідність підняття прожиткового мінімуму та можливістю бюджету його забезпечити. Відповідно до державного бюджету України на 2011 р. прожитковий мінімум на одну людину в розрахунку на місяць встановлено в наступному розмірі: з 1 січня – 894 грн; з 1 квітня – 911 грн; з 1 жовтня – 934 грн; з 1 грудня – 953 грн. Мінімальна заробітна плата за місяць відповідає прожитковому мінімуму для працездатних осіб і становить: з 1 січня – 941 грн; з 1 квітня – 960 грн; з 1 жовтня – 985 грн; з 1 грудня – 1004 грн. Проте, навіть таке підвищення недостатнє, оскільки означений мінімум не гарантує належного рівня життя.

У Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [249], прийнятому Верховною Радою України в жовтні 2000 р. вперше було визначено весь комплекс державних соціальних стандартів і нормативів, державних соціальних гарантій. Але розроблення дієвого механізму реалізації цих гарантій і стандартів у повсякденному житті є складним питанням як з фінансового, так і з організаційного погляду.

Довголіття. Основним Законом, який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров’я в Україні, регулює суспільні відносини у цій галузі з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя

громадян, усунення чинників, що шкідливо впливають на їх здоров'я, запобігання і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості є «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (чинний з 19.11.1992 р.) [250].

На виконання цих Основ було прийнято ще низьку законопроектів, таких як: «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (чинний з 24.02.1994 р.) [251]; «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення» [252] (прийнято у 1992 р.); «Про захист населення від інфекційних хвороб» [253] (прийнято у 2000 р.); «Про охорону дитинства» [254] (чинний з 2001 р.); «Про дитяче харчування» [255] (прийнято у 2006 р.).

У зв'язку з поширенням в Україні ВІЛ-інфекції та туберкульозу були розроблені та затверджені Верховною Радою такі загальнодержавні програми, як:

- протидії захворюванню на туберкульоз у 2007-2011 рр.;
- забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 рр.

Між тим, необхідно зазначити, що охорона здоров'я в Україні потребує реформування. Правового забезпечення потребують питання впровадження медичного страхування. З точки зору Н. Томчук, [31] однією з причин занепаду галузі охорони здоров'я є принцип безоплатної медицини, успадкований від соціалізму та задекларований Конституцією України. Цей принцип не відповідає реаліям ринкової економіки, оскільки фактично передбачає винятково бюджетне фінансування галузі. Враховуючи хронічний бюджетний дефіцит, зумовлює злиденний стан системи охорони здоров'я України та тінізацію галузі. Відповідаючи на потреби та запити, в системі охорони здоров'я з'являються неформальні інститути, які не знаходять свого правового втілення.

Допомога в медичних закладах не є безоплатною. Зросла кількість та збільшилися суми благодійних внесків, які є умовно-добровільними. Крім того, сформувалася ціла система неформальних економічних відносин як між лікарем і пацієнтом, так і між співробітниками лікарень, тобто гарантоване статтею 49 Конституції України право на безоплатну охорону здоров'я та медичну допомогу є лише декларацією.

Законодавче врегулювання цієї проблеми можливе лише за умови створення нової нормативно-правової бази, яка б відповідала інституційним змінам, що відбулися в Україні, а також стандартам ЄС, оскільки багато медичних правових актів України не відповідає міжнародним вимогам. За цих умов було б доцільно розробити Медичний кодекс України – кодифікований єдиний нормативно-правовий акт, який би охоплював усі матеріальні та процесуальні норми у цій сфері, був би зручним в користуванні та інтегрованим у загальний масив нормативно-правових актів України.

Освіченість. Освіта є ключовим елементом забезпечення людського розвитку. Саме освіта готує людину до життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. В Україні з давніх часів визнавалось надважливе значення освіти. Ціннісні ідеї освіченості були викладені, зокрема, ще Костянтином Філософом у «Прогласії» (приблизно 869 р.). Найдавнішою вітчизняною літературною пам'яткою, у якій порушуються педагогічні питання, є філософсько-педагогічний трактат «Слово про закон і благодать», написаний київським митрополитом Іларіоном між 1037-1050 рр. Вищим досягненням педагогічної думки Київської Русі є «Повчання дітям» Володимира Мономаха (1096 або 1117 рр.). Це перший у середньовічній Європі педагогічний твір, написаний світською особою, у якому (також уперше) було обґрунтовано необхідність переходу від релігійно-аскетичного виховання до виховання,

пов'язаного з практичними потребами людини, вказано на зв'язок освіти з потребами життя та діяльності особистості [256].

Незважаючи на те, що важливість освіти для людського розвитку на теренах України фактично була визнана ще у IX столітті, право людини на освіту вперше отримало своє нормативно-правове закріплення лише у 1658 р. в Гадяцьких статтях, а в подальшому регламентувалось у Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), «Начерках Конституції Республіки» Г. Андрузького, конституційному «Проекті основаній устава українського общества «Вольный союзъ» – «Вільна спілка» (1884 р.) М. Драгоманова, Першому Універсалі Української Центральної Ради (1917 р.), Статутах про державний устрій, права і вольності УНР (Конституція УНР 1918 р.); Конституції УСРР 1919 р.; Конституціях УРСР 1929, 1937 і 1978 рр. та Конституції України 1996 р. [там само].

Коло суб'єктів права на освіту, мережа освітніх закладів, зміст освіти в пам'ятках права України перебували в прямій залежності від конкретно-історичних умов (економічних, політичних, релігійних чинників), що склались на час створення чи дії відповідного джерела права.

Сформована в Україні нормативно-правова база освіти – освітянське законодавство являє собою комплексну галузь законодавства, яка функціонує за відсутності відповідної галузі права. Більшість законів були розроблені ще в перші роки розвалу Радянського Союзу та переходу України до ринкової економіки, тобто не відповідають сьогоденню. В сучасних умовах, коли освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету та конкурентоспроможності держави на міжнародній арені, існує необхідність у вдосконаленні освітянського законодавства. Крім того, у 1999 р. міністерства освіти 29 країн підписали Болонську декларацію. Цим актом країни-учасниці вирішили створити до 2010 р. єдиний європейський освітньо-науковий простір. В умовах

приєднання України до Болонського процесу цілком закономірною постала необхідність створення відповідного правового підґрунтя [257].

Серед основних законів, що встановлюють правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи освіти в Україні, створюють умови для розвитку та самореалізації особистості, забезпечують потреби суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях можна назвати наступні: Закон України «Про освіту» [258], «Про професійно-технічну освіту» [259], «Про вищу освіту» [260], «Про загальну середню освіту» [261], «Про дошкільну освіту» [262], «Про позашкільну освіту» [263], «Про охорону дитинства» [254]. Як видно з назв законів, питання здобуття освіченості в Україні регулюються як загальним законом «Про освіту», так і тими, що розроблені та прийняті за рівнями здобуття освіти.

Згідно з Законом України «Про освіту» [258], громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від світоглядних переконань, стану здоров'я та інших обставин (стаття 3). Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами. Основними принципами освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою (стаття 6) [там само].

Основним законом що регулює питання в підгалузі вищої освіти є Закон «Про вищу освіту» [260]. На його доповнення розроблені й інші нормативно-правові

акти. На сьогоднішній день законодавчо прописані такі питання: управління в підгалузі вищої освіти, ліцензування освітніх послуг, атестації та акредитації навчальних закладів, впровадження державних стандартів, умов трудової діяльності працівників вищої школи. Значна увага приділена викладу нормативного забезпечення організації навчального процесу, регулювання наукової діяльності у вищих навчальних закладах, питання підготовки і захисту дисертаційних робіт, присвоєння наукових ступенів і вчених звань.

У сфері загальної середньої освіти серед інших нормативно-правових актів основним законом є Закон «Про загальну середню освіту» [261]. Законодавчо регулюються такі питання, як: управління в галузі ліцензування освітніх послуг, впровадження державних стандартів; методичного забезпечення; надання платних послуг; безпеки життєдіяльності в навчальних закладах; оформлення документів про освіту; організації навчально-виховного процесу. Крім того, врегульовані питання трудової діяльності педагогічних працівників: оплата праці, атестації, відпустки, стажу роботи тощо.

У сфері професійно-технічної освіти нормативно-правовими актами регулюються наступні питання: управління у сфері професійно-технічної освіти; ліцензування, атестації та акредитації професійно-технічних навчальних закладів, умови трудової діяльності керівників, педагогічних працівників; організації навчального процесу; питання трудової діяльності педагогічних працівників: оплата праці, атестації, відпустки, стаж роботи тощо.

У сфері позашкільної освіти нормативно-правовими актами регулюються питання: управління, ліцензування освітніх послуг, атестації навчальних закладів, інновацій в позашкільній освіті, трудовій діяльності працівників навчальних закладів; організації навчального процесу.

Що стосується дошкільної освіти в Україні, то основним законом є Закон України «Про дошкільну освіту» [262]. Згідно з цим законом одним із основних

завдань є забезпечення права дитини на доступність і безоплатність здобуття дошкільної освіти (стаття 2). Принципами дошкільної освіти є: доступність для кожного громадянина освітніх послуг, що надаються системою дошкільної освіти; рівність умов для реалізації задатків, нахилів, здібностей, обдарувань, різнобічного розвитку кожної дитини.

За даними Міністерства освіти та науки, дошкільною освітою охоплено понад 90% дітей п'ятирічного віку. В той же час, передчасним є впровадження обов'язкової дошкільної освіти. Так, у середньому по країні, згідно з даними Міністерства освіти, на 100 місцях у ДНЗ виховується 108 дітей. Висока наповнюваність дитячих садків обумовлена, між іншим, браком приміщень для них. У результаті показник охоплення дітей ДНЗ в Україні становить 56%. При чому у містах цей показник дорівнює 69%, а у селах – лише 33% [264].

Повноцінна реалізація обов'язкової дошкільної освіти у сільській місцевості стикається з такими проблемами, як: відсутність ДНЗ у багатьох селах; непередбаченість в бюджеті коштів на розвиток відповідної дошкільної інфраструктури та організацію підвезення дітей до місць навчання.

В той же час, незважаючи на перелічені проблеми, був прийнятий Закон України про введення 11-річної освіти та обов'язкової дошкільної освіти з 5 років. Прийняття цього закону викликало численні суперечки оскільки, введення обов'язкової дошкільної освіти, суперечить Конституції України [224], чинному законодавству про освіту та створює значні технічні проблеми, пов'язані із браком місць у ДНЗ. Так, новий закон суперечить: статті 53 Конституції України, якою визначено обов'язковою лише повну загальну середню освіту; статті 33 Закону України «Про освіту» [258], у якій визначено, що дошкільна освіта і виховання здійснюється у сім'ї, ДНЗ у взаємодії з сім'єю. Всупереч цим положенням законодавства, новий Законопроект обмежує дошкільну освіту в сім'ї і примушує батьків віддавати дитину у дитячий садок з 5 років. Зважаючи

на зазначене треба або вдосконалити прийнятий закон, або внести зміни до Конституції України, Закону України «Про освіту» [258] та передбачити у бюджеті відповідні кошти для реалізації положення про обов'язкову дошкільну освіту з п'яти років.

Таким чином, можна дійти висновку, що в Україні розроблено комплексний підхід до нормативно-правового регулювання питань здобуття освіти, який виражається наявністю правового підґрунтя на всіх рівнях здобуття освіти. Крім того, необхідно зазначити, що темпи правотворчої і, насамперед, законодавчої діяльності сьогодні в Україні як ніколи дуже високі. Створюються нові нормативні акти, що суттєво змінюють характер й основні принципи правового регулювання. Особливо це стосується впровадження нових стандартів в контексті Болонського процесу.

Пропонується нова редакція Закону «Про вищу освіту» (реєстр. № 7486 та 7486-1) [265]. Серед новацій законопроекту – заміна процедури акредитації вищого навчального закладу процедурою акредитації спеціальності; ліквідація рівнів акредитації вищих навчальних закладів; ліквідація Вищої атестаційної комісії як органу управління у галузі вищої освіти; запровадження Державної акредитаційної комісії України як колегіального органу управління у галузі вищої освіти; встановлення нового порядку набуття вищим навчальним закладом статусу національного; розширення автономії вищих навчальних закладів [265].

Законопроектом зареєстрованим за №4786-1 (альтернативним) також пропонується нова редакція Закону «Про вищу освіту», якою, зокрема, на законодавчому рівні пропонується закріпити зовнішнє незалежне оцінювання знань та вмінь осіб, які бажають здобувати вищу освіту на базі повної загальної середньої освіти, та встановити порядок його проведення; ліквідувати рівні акредитації (I–IV) вищих навчальних закладів; запровадити новий освітньо-

кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст»; ліквідувати освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», прирівнявши його до магістра; запровадити новий освітньо-науковий рівень та науковий ступінь «доктор філософії» та прирівняти до нього науковий ступінь «кандидат наук», а також змінити вчене звання «старший науковий співробітник» вченим званням «старший дослідник» [там само].

Також до новацій належать положення законопроекту про підвищення статусу коледжу шляхом призначення на посаду керівника коледжу осіб, які мають вчене звання професора, науковий ступінь доктора філософії або доктора наук та стаж науково-педагогічної діяльності не менше десяти років; законодавчого закріплення нового типу вищого навчального закладу – «професійного коледжу»; запровадження замість вченого звання «старший науковий співробітник» вченого звання «старший дослідник» [265].

Перелічені зміни відповідають вимогам Болонської декларації впровадження в Україні стандартів європейського освітньо-наукового простору, але залишають поза увагою готовність і спроможність національної системи освіти, її матеріально-технічної бази адаптуватись до цих змін.

Крім того, в Україні спостерігається значне розшарування та неоднакові можливості реалізувати право на освіту залежно від регіону. Порушується низька законів України, де задекларовано рівні можливості на здобуття освіти не залежно від будь-яких умов. Так, Законом України «Про охорону дитинства» [254] декларується право кожної дитини на доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти» (стаття 19). В свою чергу це додатково підтверджується відповідними Законами України. Основною задачею законодавства України про загальну середню освіту є, між іншим, забезпечення права громадян на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти незалежно від

переконань або інших ознак у державних і комунальних навчальних закладах (стаття 6). Крім того, рішенням Конституційного Суду України від 04.03.2004 р. № 5-рп/2004 про доступність освіти як конституційної гарантії реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України (254к/96-ВР), стверджується, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права.

Таким чином, проведений аналіз нормативно-правової бази показав, що в Конституції України гарантовано як право на вільний розвиток особистості, так і задекларовано необхідні для нього умови: право на гідний рівень життя, довголіття, освіченість. Ці норми Конституції набули подальшого розвитку в конституційних законах, що регулюють людський розвиток. Однак, необхідно зазначити, що деякі закони залишились у спадок від Радянського Союзу, інші розроблялись у період переходу до ринкової економіки, тому не відповідають на запити сучасності. Крім того, нормативно-законодавча база України переобтяжена великою кількістю законодавчих актів, які, іноді, суперечать один одному або мають декларативний характер. Відсутній єдиний законодавчий реєстр, який дозволяв би орієнтуватись у правовому полі. За цих умов, доцільно було б спростити законодавчу базу шляхом прийняття кодифікованих єдиних нормативно-правових актів, які б охоплювали всі матеріальні та процесуальні норми за основними напрямками людського розвитку, були б зручними у користуванні та інтегрованими у загальний масив нормативно-правових актів України. Такими кодифікованими нормативно-правовими актами могли б бути: оновлений Кодекс законів про працю, Основи підприємницької діяльності в Україні, Кодекс із соціального захисту, Медичний кодекс України. Така зміна нормативно-правової бази, відповідає інституційним змінам, що відбулися в Україні, а також стандартам ЄС, оскільки багато правових актів України не відповідає міжнародним вимогам.

Крім того, аналіз нормативно-правового забезпечення показав, що актуальні правові відносини в нашій державі йдуть у розріз із законотворенням та самоорганізаційною стороною інституційного середовища, що виникла після розпаду СРСР. З точки зору дослідників [148-150] організаційний каркас правових відносин, оформлений у законодавчих актах, контроль за яким здійснюється різними силовими структурами, – це, по суті, організаційна оболонка, яка зберегла в основі той каркас, що існував ще в СРСР. Організаційні трансформації правових відносин не збігаються з тими процесами, які йдуть на самоорганізаційному рівні. Нові самоорганізаційні форми виникли значно раніше й незалежно від прийняття або неприйняття нових законів, й існують у вигляді самих різних неформальних правових норм і порядків. Лінгвістично вони оформлені у вигляді таких термінів як: «дах», «відкат», «телефонне право» і т. д. Це право не має писаних законів, але воно є визначальним. Працювати в цьому «правовому полі» може лише той, хто в ньому добре орієнтується. Всі інші, хто наївно покладається на офіційне право й намагається діяти відповідно до писаних законів, стають неконкурентоспроможними та приречені на програш. Таки «альтернативні» правовим самоорганізаційні процеси характерні не лише для підприємницьких відносин, але й для всіх складових людського розвитку: зайнятості, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Ці процеси останнім часом привертають все більше уваги українських дослідників, здебільшого соціологів, значною мірою тому, що стають усе більш помітними у реальному соціальному середовищі. І якщо спочатку у дослідників існувала ілюзія випадковості цих процесів, то зараз сформувалась точка зору про наявність у цьому явищі прихованої закономірності. Наприклад, А. Бова розглядає подібні процеси із залученням поняття *інфраправо*, що визначається як близьке до вже наявних понять «живе право», «неофіційне право», «спонтанне право», «інтуїтивне право», «вільне право», «право корпорацій», «моральне право» і т. ін.

При цьому мається на увазі «система норм, процедур, які не передбачають організаційної техніки виконання й офіційних виконавців» [266]. Однією з домінуючих характеристик інфраправа є спонтанність, самоорганізаційність виникнення таких правових відносин [148]. До фокуса уваги вченого потрапляють такі явища, як «телефонне право», корупція, особливості реальної правової регуляції економічних процесів в Україні, тіньові процеси в економіці.

Вищезазначене не може залишатися поза увагою державного управління, а тому потребує формування методології державного управління людським розвитком, що базується на врахуванні як організаційних так і самоорганізаційних процесів людського розвитку.

2.3. Методологія оцінки людського розвитку

Адекватна оцінка рівня людського розвитку є підґрунтям виваженої державної політики щодо управління розвитком людського потенціалу. Для практичного використання і втілення в практику державного управління концепції людського розвитку науковцями всього світу розробляються конкретні показники або індикатори, які б дозволили адекватно відобразити динаміку ключових можливостей людського розвитку. Між тим, цей процес має певні труднощі пов'язані, по-перше, зі складністю та багатогранністю оцінюваного об'єкта (далеко не всі аспекти людського розвитку можна врахувати та не всі вони підлягають вимірюванню) і, по-друге, із причинами обмежень як міжнародної, так і вітчизняної статистичної бази та труднощів інтерпретування для розробки управлінських рішень у різних країнах. Як вказує О. Грішнова: «чим складніший і інформативніший показник, тим важче його правильно розраховувати і тим проблематичніше зібрати повні і точні вихідні дані для його розрахунку по всіх країнах світу» [67].

У зв'язку з цим методологія розрахунку індексу людського розвитку ПРООН ґрунтується на мінімальному наборі показників, за якими можна зібрати достовірні порівнянні дані в усіх країнах світу. Кожен з них покликаний кількісно виразити один з ключових напрямів (вимірів) людського розвитку: прожити довге й здорове життя (вимір – довголіття); набути, розширювати й оновлювати знання (вимір – освіченість); мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя (вимір – рівень життя) (рис. 2.3).

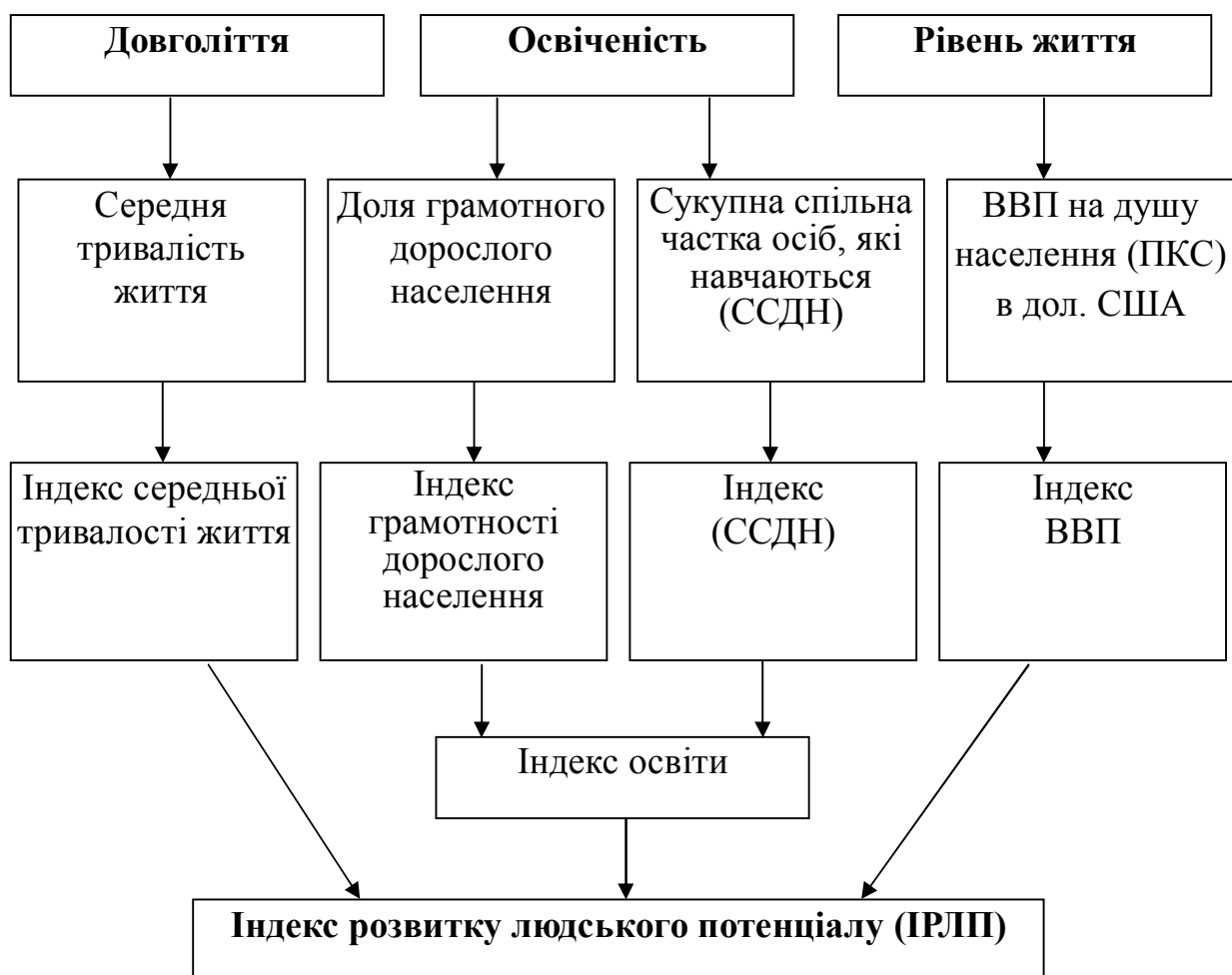

Рис. 2.3. Показники розрахунку індексу розвитку людського потенціалу

Ці показники час від часу переглядаються та вдосконалюються, проте основні виміри людського розвитку залишаються незмінними з 1990 р., коли Мегнад Десаї та Амартья Сен розробили індекс розвитку людського потенціалу (індекс людського розвитку – ІЛР, або англійською мовою Human Development

Index – HDI). Кожному з наведених вимірів властивий певний набір показників, і в узагальненому виді він є компонентою ІЛР [77]. Розглянемо їх більш детально.

Довголіття являє собою здатність особистості прожити довге й здорове життя, оскільки саме таке життя надає людині можливості для всебічного та сталого розвитку, який не переривається передчасно. Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні (від англ. life expectancy at birth) [267]. Це один з найпоширеніших показників міжнародної статистики, який розраховується майже для всіх країн світу і виражається, як правило, в роках.

Показник *освіченості* відображає можливості людей набувати знання і здібності для безпосереднього розвитку власного потенціалу, що призводить до розширення можливостей вибору як способу життя, так і напрямку самореалізації. Цінність освіти підвищується в міру розвитку в суспільстві постіндустріальних тенденцій і навпаки, підвищення освіченості населення приводить до розвитку постіндустріального суспільства [268].

Цей показник складається з двох компонентів: досягнутого рівня грамотності дорослого населення та сукупної частки учнів у загальній чисельності населення відповідного віку, які дають узагальнену оцінку досягнутого рівня освіти як компонента ІЛР (від англ. education index). Зазначені складові беруться з ваговими коефіцієнтами. При визначенні ваги коефіцієнта виходять з того, що грамотність – це необхідна передумова здобуття освіти, перший крок навчання, і тому міра грамотності (частка грамотних у загальній чисельності населення старше 15 років) має бути важливішим із всіх показників цього виміру, тому досягнутому рівню грамотності дорослого населення надається більша вага ($2/3$). В економічно розвинених країнах рівень грамотності є мінімальною характеристикою освіченості населення. Тому він

доповнюється показником сукупної частки учнів (рівень охоплення навчанням), якому надається менша вага ($1/3$). Сукупна частка учнів розраховується як відношення загальної чисельності людей, які розпочали навчання на всіх рівнях (від початкової школи до післядипломної освіти) протягом даного року до загальної чисельності населення відповідного віку. Межі цього віку звичайно беруться від 5 до 24 років, але можуть різнитись за країнами [67].

Показник *матеріального рівня життя* відображає можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування. При цьому ПРООН підкреслює, що матеріальний стандарт життя (або персональне багатство) лише відкривають для людини можливості, однак не визначають використання цих можливостей. Матеріальний рівень життя при розрахунку ІЛР характеризується скоригованим реальним (розрахованим за паритетом купівельної спроможності національної валюти) валовим внутрішнім продуктом (ВВП) на душу населення [86]. О. Грішнова зазначає, що в цьому випадку більше, ніж в інших, вибір числового показника визначався наявністю зручних та порівняльних статистичних даних для практично всіх країн, а не обґрунтованістю цього показника як міри людського розвитку [47].

В основі виділення саме цих трьох вимірів лежить принцип безумовності вибору, згідно з яким кожна людина надасть перевагу тривалішому життю, вищому рівню освіти і більшому матеріальному достатку. Між тим, з нашої точки зору, деякі соціальні явища, не вкладаються у цей принцип. Наприклад, добровільна відмова від навчання або суїцид. З одного боку, деяка частина суспільства прагне до тривалішого життя, вищого рівня освіти і більшого достатку, і вважає, що з цим пов'язані певні блага й переваги, тобто вищий рівень освіти означає вищий статус, більший дохід, ширші можливості самореалізації. З іншого – є така частина суспільства, що свідомо відмовляється від можливостей підвищення освітнього рівня, не дотримується здорового

способу життя, чим погіршує своє здоров'я, а інколи взагалі покінчує життя самогубством. Всі ці суспільні явища, хоч і суперечать принципу безумовності вибору, але знаходять відображення в ІЛР, зменшуючи його, тобто ці обрані ПРООН виміри більш глибоко розкривають тенденції людського розвитку, ніж здається з першого погляду. В них опосередковано відбиваються не тільки можливості створені у державі для людського розвитку, але й готовність людини ними скористатися.

В той же час, багато важливих аспектів людського розвитку, залишилися поза увагою запропонованої моделі розрахунку індексу людського розвитку. Серед яких можна назвати наступні: ступінь дотримання прав і свобод людини, рівноправ'я, безпечність екологічного середовища, що є необхідними умовами сталого людського розвитку, а також домінуюча у суспільстві система цінностей, що є індикатором готовності національної спільноти до активного саморозвитку та співпраці з іншими суспільствами. Не можна сказати, що ці виміри ігноруються концепцією людського розвитку, однак з причин складності їх оцінювання в різних країнах світу, вони не входять до складу індикаторів індексу людського розвитку, а розглядаються окремо за допомогою інших синтетичних показників, наприклад, індексу глобальної конкурентоспроможності [47].

Концепція людського розвитку набула широкої популярності у багатьох країнах, зокрема й на пострадянському просторі [54]. Сьогодні запропоновану ПРООН методику оцінки національного рівня людського розвитку особливо активно використовують у Білорусі, Росії, Казахстані, Узбекистані. В Україні спеціалістами Держкомстату разом із вченими Ради з вивчення продуктивних сил НАН України під керівництвом члена-кореспондента АН України Е. Лібанової методику розрахунку ІРЛП було адаптовано до національних умов, передусім до національної статистичної бази. Спільною Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України її було затверджено і

впроваджено в практику роботи органів державної статистики [74]. Принциповим моментом методики є її орієнтація винятково на інформаційну базу Держкомстату України – дані державних статистичних спостережень та систематичних вибіркових обстежень домогосподарств. Тому використання саме цієї методики є найбільш доцільним [68].

Українська національна методика побудови індексу людського розвитку являє собою трирівневу систему. Верхній щабель – це інтегральний регіональний індекс людського розвитку (РІЛР). Другий щабель – загальні індикатори розвитку дев'яти основних аспектів людського розвитку: рівня освіти населення; умов проживання населення; матеріального добробуту населення; стану та охорони здоров'я; екологічної ситуації; соціального середовища; демографічного розвитку; розвитку ринку праці; фінансування людського розвитку. Третій щабель – характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України, що забезпечується використанням 94-х первинних складових дев'яти загальних індикаторів [75].

Як бачимо, вітчизняна методика передбачає проміжний етап – побудову загальних індикаторів, що характеризують основні аспекти людського розвитку регіонів. Це дозволяє уникнути надмірного інформативного обтяження інтегрального показника при забезпеченні комплексного підходу до характеристики особливостей людського розвитку в регіонах та мінімізації впливу випадкових обставин [74].

Отже, характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України забезпечується використанням узагальнюючого та складових індикаторів.

Для відбору показників або вимірів у цій методиці використовується метод факторного аналізу. Він дозволяє не тільки виявити зв'язки між окремими аспектами досліджуваного об'єкта, а й визначити міру цього зв'язку. Крім того,

на основі спостереження за числовими показниками та їх кореляцією, факторний аналіз дозволяє виявити найбільш істотні причини, визначити системи та структури, що лежать в основі різнорідних явищ. Відповідно показники, які за допомогою факторного аналізу визначені як найістотніші, відбираються для обчислення регіональних індексів людського розвитку та їх складових [270].

Оскільки майже всі показники людського розвитку є іменованими величинами, для забезпечення порівнянності одержаних значень, методика передбачає попереднє нормування відібраних показників. Нормування виконується за різними формулами для показників-стимуляторів та показників-дестимуляторів. Такий підхід забезпечує однозначність трактування одержаних значень показників, що піддалися нормуванню: чим вищий показник, тим кращий рівень цього аспекту людського розвитку [74].

Для нормування показників-стимуляторів, зростання яких сприяє збільшенню індексу людського розвитку, використовується така формула:

$$y_i = \frac{Z_i - Z_{\min}}{Z_{\max} - Z_{\min}}, \quad (2.1)$$

де Z_i – значення i -го показника в регіоні;

$Z_{\min}$ – мінімальне значення i -го показника серед регіонів;

$Z_{\max}$ – максимальне значення i -го показника серед регіонів.

Для нормування показників-дестимуляторів, зростання яких сприяє зниженню індексу людського розвитку використовується інша формула:

$$y_i = \frac{Z_{\max} - Z_i}{Z_{\max} - Z_{\min}}. \quad (2.2)$$

Національна методика враховує також, що аспекти по-різному впливають на загальний процес людського розвитку. Тому вони з різними вагами враховуються в інтегральному і загальних індексах. Частка відповідного

чинника у загальній сумі (яка дорівнює 1 або 100%) показує якою є вага кожного показника. Вага складових показників визначається за факторними навантаженнями [75]. Згідно з національною методикою, ваги розраховуються один раз і переглядаються лише при внесенні змін до системи показників людського розвитку. Ваги кожного показника у блоці та ваги кожного блоку в інтегральному показнику показані у Додатку.

Розрахунки загальних показників I_j , які характеризують окремі аспекти людського розвитку, проводяться за формулою:

$$I_j = \sum_1^n y_{ij} W_i, \quad (2.3)$$

де y_{ij} – нормований i -й показник j -го загального показника I_j ;

W_i – вага i -го показника при розрахунку загальних показників I_j ;

n – кількість показників, що використовуються при розрахунку j -го загального показника.

Інтегральний регіональний індекс людського розвитку (РІЛР) I розраховується, виходячи із загальних показників окремих його аспектів I_j за формулою:

$$I = \sum_1^9 I_j W_j, \quad (2.4)$$

де I_j – загальний показник j -го блоку людського розвитку в регіоні;

W_j – вага, з якою загальний показник j -го блоку враховується при обчисленні інтегрального індексу регіонального людського розвитку.

Система показників, що характеризують людський розвиток регіонів за національною методикою розрахунку РІЛР показана у дод. 1. Кожний показник цієї системи має самостійне значення і водночас є складовою загального показника. У дод. 1 представлено також ваги кожного показника у блоці та ваги

кожного блоку в інтегральному показнику. Розглянемо ці показники докладніше.

Рівень освіти населення є найвагомішою складовою загального ІЛР регіону, оскільки, саме освіта є ключовим елементом забезпечення людського розвитку. Він характеризується показниками охоплення всіма рівнями освіти, кожної з вікових груп. Це такі показники як: охоплення дітей: дошкільними закладами, початковою освітою; охоплення дітей та підлітків: базовою середньою освітою, повною середньою освітою; чисельність студентів ВНЗ I–II та III–IV рівнів акредитації, на 10 тис. осіб; середня тривалість навчання; частка осіб із вищою освітою серед населення старше 25 років [271].

Перелічені показники враховують чисельність учнів та студентів навчальних закладів різних рівнів як основний потенціал та реальний резерв підвищення освітнього рівня населення. Також для виміру освітнього потенціалу, до блоку введені такі узагальнюючі показники як: середня тривалість навчання та питома вага осіб з вищою освітою серед населення старше 25 років [75]. Надзвичайно важливе значення для формування ефективної стратегії розвитку людського потенціалу має регіональна варіація за рівнем освіченості населення.

Необхідно звернути увагу на те, що всі перелічені показники є кількісними, тобто національною методикою оцінюються кількісні параметри охоплення всіма рівнями освіти за віковими групами. На основі отриманих даних робиться висновок про загальний стан освіти.

В той же час поза увагою залишається якість освіти, що здобувається. Припустімо, стовідсотковий рівень охоплення освітою за всіма рівнями та віковими групами при її низькій якості. За наявного підходу до оцінки рівня освіти, це означало б, що ми маємо найкращу освіту, оскільки всі кількісні показники в нормі, але не маємо якісно освічених людей. Тому доцільно було до

первинних складових покладених до розрахунку загального індикатора освіти додати якісні показники.

Умови проживання населення. Інтегральна оцінка умов проживання населення регіонів України спирається на характеристики міри забезпеченості житлом, його комфортності та розвитку соціальної інфраструктури. З вибраних показників найбільш вагомими визнані такі: щільність населення; рівень урбанізації (%); забезпеченість житлом (m^2); частка населення, що проживає у містах з чисельністю понад 100 тис. (%); питома вага житла з: водогоном, каналізацією, центральним опаленням, газом у містах, (%); питома вага житла з: водогоном, каналізацією, центральним опаленням, газом у сільській місцевості, %; щільність автомобільних доріг; кількість місць у санаторіях, у розрахунку на 10 тис. осіб; кількість лікарняних ліжок, у розрахунку на 10 тис. осіб; планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, кількість відвідувань на 10 тис. осіб; кількість телефонів, у розрахунку на 100 сімей; кількість таксофонів, у розрахунку на 10 тис. осіб (міська місцевість); кількість таксофонів, у розрахунку на 10 тис. осіб (сільська місцевість); обсяг місцевого телемовлення, годин на добу [272].

Основною метою розвитку соціальної інфраструктури є надання мешканцям регіону благ і послуг належної якості відповідно до науково обґрунтованих нормативів або фактичних потреб. Виходячи з цього, до блоку введені показники щільності, урбанізації та частки населення у містах зі 100 тис. мешканців і більше. Перелічені показники відносяться до групи стимуляторів, що характеризують доступ населення до мережі об'єктів соціальної інфраструктури та рівень їх обслуговування. Важливими стимуляторами людського розвитку є також забезпеченість житлом і рівень його благоустрою [74].

Матеріальний добробут населення. Базою характеристики матеріального добробуту населення регіонів, за національною методикою, України стали показники рівнів та структури доходів і витрат, індикатори «натуралізації» та «тінізації» доходів населення, майнового розшарування та бідності, купівельної спроможності доходів. З досліджених показників за допомогою факторного аналізу відібрані такі: середня заробітна плата; середня пенсія; середні сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого; співвідношення сукупних витрат і доходів; різниця між грошовими витратами та доходами; середній дохід від особистого підсобного господарства; частка грошових доходів у сукупних; рівень бідності; глибина бідності; коефіцієнт Джині; купівельна спроможність середньодушевого доходу (кількість мінімальних споживчих кошиків, які можна придбати на цю суму за регіональними цінами); забезпеченість приватними автомобілями, кількість автомобілів у розрахунку на 100 сімей [75].

Матеріальний добробут населення передусім характеризують показники рівнів доходів, витрат, масштаби розшарування населення за доходами. Комплекс індикаторів бідності об'єднує характеристики рівня та глибини бідності. Включений до блоку коефіцієнт Джині дає можливість кількісно оцінити ступінь нерівномірності розподілу населення за рівнем доходів (чим ближче значення коефіцієнту до 1, тим вищий рівень нерівномірності, та навпаки) [273].

Стан і охорона здоров'я. Одним із основних показників рівня та характеру розвитку людського потенціалу є стан суспільного здоров'я та системи його забезпечення. По-перше, низька тривалість життя та висока захворюваність стають перепоною на шляху до розвитку людини. По-друге, стан системи охорони здоров'я є індикатором ставлення у суспільстві до життя людини, її розвитку, свідчить про ступінь цінності людини. Тому стан здоров'я населення та рівень розвитку його охорони в регіональному розрізі оцінюється на основі

результатів аналізу індикаторів, що характеризують не тільки захворюваність населення, але й зусилля відповідних структур щодо попередження захворювань (шляхом охорони праці та запровадження щеплення дітей від основних інфекційних захворювань) і запровадження сучасних методик лікування. Зокрема, в основу аналізу покладені такі показники:

- питома вага потерпілих на виробництві у складі працюючих (%);
- середня тривалість перебування хворого у стаціонарі (днів);
- питома вага дітей до двох років, охоплених щепленням проти: дифтериту, коклюшу, поліомієліту, кору, туберкульозу (за кожним захворюванням у %);
- індекс умовного здоров'я населення регіону;
- забезпеченість населення лікарями, чисельність лікарів усіх спеціальностей у розрахунку на 10 тис. осіб;
- забезпеченість населення послугами швидкої медичної допомоги, кількість станцій швидкої медичної допомоги у розрахунку на 100 тис. осіб [75].

Індекс умовного здоров'я населення регіону визначається як частка умовно здорових людей (крім інвалідів та осіб, які знаходяться на диспансерному обліку у спеціальних лікувальних закладах) у загальній чисельності населення. Максимальне охоплення щепленням проти тяжких інфекційних хвороб у ранньому віці сприяє формуванню здорового людського потенціалу, тому відповідні показники віднесені до стимуляторів людського розвитку. До дестимуляторів віднесено: показник чисельності потерпілих на виробництві, середню тривалість перебування хворого у стаціонарі.

З точки зору авторів методики, показник чисельності потерпілих на виробництві характеризує певною мірою стан здоров'я працездатного населення, а середня тривалість перебування хворого у стаціонарі опосередковано характеризує ефективність лікування. Якщо з першим

висновком можна погодитись, то другий викликає сумніви. Практика показала, що лікарі, з метою покращення статистичних показників, передчасно виписують хворого з лікарні, чим штучно покращують стан охорони здоров'я населення. Тому, на наш погляд, перелік показників, які характеризують стан та охорону здоров'я населення треба переглянути, особливо в умовах її всебічного реформування. Так, наприклад, замість показника середньої тривалості перебування хворого у стаціонарі можна було б ввести показник середньої кількості повторного потрапляння у стаціонар з тією ж хворобою (за винятком хвороб, що є причинами диспансерного обліку), а також середню кількість тих, хто перебуває на диспансерному обліку [76].

Екологічна ситуація. Від середовища, у якому живе людина, чистоти повітря, води та землі, залежить її здоров'я, тому екологічна ситуація має безпосередній вплив на людський розвиток. Для України екологічні проблеми є дуже гострими. Це пов'язано з викидами забруднюючих речовин у повітря, накопиченням токсичних відходів, збереженням значної частки неочищених стоків, які потрапляють у води. Враховуючи вищесказане, характеристика екологічної ситуації регіонів спирається, головним чином, на індикатори різного роду викидів [47]. У першу чергу, це обумовлене винятково наявною інформаційною базою, яка не дає можливості для більш детального аналізу. Перелік найбільш вагомих чинників регіональної екологічної ситуації такий:

кількість промислових токсичних відходів у сховищах, тонн в розрахунку на 1000 км²;

викиди сірки, кг сірчаного ангідриду в розрахунку на 1 км²;

викиди азоту, кг окислів азоту в перерахунку на NO₂ на 1 км²;

викиди свинцю, кг. на 1000 км²;

викиди шкідливих речовин від пересувних і стаціонарних джерел забруднення, кг на 1 км²;

кількість важких металів у стічних водах, кг на 1 км²;

питома вага скинутої неочищеної води в загальному її обсязі, % [75].

Соціальне середовище. Це суспільні, матеріальні та духовні умови існування й діяльності людини, що її оточують. Воно виконує подвійну роль: з одного боку, створює умови для формування та розвитку людського потенціалу, а з іншого – змінюється під впливом людської діяльності [91, с. 402].

Соціальне середовище характеризується ступенем соціальної безпеки, соціально-психологічним кліматом у регіоні, ризиком захворювань на «соціальні» хвороби тощо. В результаті факторного аналізу були виділені такі показники, які здійснюють найбільш помітний вплив на соціальне середовище та міжрегіональну варіацію: коефіцієнт злочинності; питома вага тяжких злочинів у загальній кількості (%); кількість самогубств, у розрахунку на 100 тис. населення; кількість вперше встановлених діагнозів активного туберкульозу, у розрахунку на 100 тис. населення; кількість хворих, поставлених на облік з метою лікування й реабілітації від алкоголізму та алкогольних психозів, у розрахунку на 100 тис. населення; кількість хворих, поставлених на облік з метою лікування й реабілітації від розладів психіки внаслідок вживання наркотичних та інших психоактивних речовин, у розрахунку на 100 тис. населення; питома вага безробітних у міській місцевості, які не мають роботи більше 1 року (%); співвідношення розлучень та шлюбів, разів; питома вага народжених поза шлюбом (%); кількість ДТП, у розрахунку на 100 км доріг; заборгованість із виплати заробітної плати, грн у розрахунку на одного працівника; заборгованість за пенсіями, грн у розрахунку на одного пенсіонера [75].

Складовими цього блоку є соціальне самопочуття та соціальна напруга. Всі складові цього блоку, як і в попередньому, є дестимуляторами. Перелік показників цього блоку сформовано шляхом виокремлення чинників, що

призводять до посилення соціальної нестабільності та напруженості, таких як: зростання безробіття (особливо тривалого), яке тягне за собою розповсюдження й інших негативних явищ (злочинність, алкоголізм, наркоманія тощо); затримками з виплатами заробітної плати, пенсій тощо; обмеженням можливостей значних верств населення у задоволенні їх потреб на охорону здоров'я, освіту, культуру, інші соціальні послуги, що призводить до погіршення внаслідок цього фізичного і духовного здоров'я людей, і як наслідок – деградації робочої сили, відсутності перспектив її покращення в майбутньому [272].

Демографічний розвиток. Демографічний розвиток, за цією методикою, характеризується індексом, який інтегрує результати минулих та сучасних соціально-демографічних процесів через індикатори народжуваності, смертності та міграції. Серед показників демографічного розвитку за допомогою факторного аналізу найбільш вагомими показниками, які мають належний рівень регіональної варіації, визнані такі: коефіцієнт смертності немовлят; коефіцієнт перинатальної смертності; середня очікувана тривалість життя населення при народженні (без диференціації за статтю); середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 15 років (без диференціації за статтю); середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 45 років (без диференціації за статтю); середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 65 років (без диференціації за статтю); коефіцієнт сальдо міграції; коефіцієнт інтенсивності міграції [269].

«Хоча народжуваність поряд із смертністю відноситься до основних демографічних процесів, її показники виключені з розрахунку індексу демографічного розвитку, оскільки вони виявились менш вагомими і такими, що не мають належного рівня регіональної варіації» [47]. Необхідність врахування для оцінки рівнів людського розвитку очікуваної тривалості життя

людини досить обґрунтована в методиці ПРООН. Застосування показників очікуваної тривалості життя при народженні та при досягненні 15, 45 і 65 років дає точніші результати для характеристики можливостей людського розвитку різних поколінь. До розрахунку інтегрального індексу введені також показники перинатальної смертності (у віці до 1 міс.) та смертності немовлят (у віці до 1 року), які краще за інші піддаються впливу соціальних процесів і краще віддзеркалюють рівень людського розвитку [75].

Для оцінки мобільності населення в Україні в систему взяті до розрахунку такі показники, як сальдо міграції та її інтенсивність. Сальдо міграції дає змогу комплексно врахувати привабливість того чи іншого регіону за умовами проживання. Міграційний рух населення є стимулятором людського розвитку, оскільки характеризує мобільність населення в регіоні та його схильність не очікувати пасивно поліпшення умов життя, а активно вирішувати власні проблеми [274].

Розвиток регіональних ринків праці. Характеристика розвитку регіонального ринку праці базується на показниках економічної активності та ступеня її реалізації, умов і режимів зайнятості. Найбільш вагомими є:

рівень економічної активності (міське населення), %;

рівень безробіття за методологією Міжнародної організації праці (міська місцевість), %;

рівень зайнятості (міське населення), %;

середня тривалість пошуку роботи (міське населення), місяців;

питома вага працюючих в умовах неповного робочого дня (тижня) у загальній чисельності зайнятих, %;

питома вага працівників, які перебували в адміністративних відпустках, у загальній чисельності зайнятих, %;

частка працюючих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, в загальній чисельності зайнятих, %;

співвідношення рівнів зареєстрованого безробіття та визначеного за методологією МОП, коефіцієнт;

плинність робочої сили, % [75].

Зайнятість – одна з головних соціально-економічних характеристик, яка характеризує можливості реалізації людського потенціалу. Рівень зайнятості враховано в системі показників РІЛР як стимулятор. Тому, показники, що свідчать про неповну чи неефективну зайнятість, віднесено до дестимуляторів людського розвитку. До них відносяться: рівень безробіття, середня тривалість пошуку роботи, частка зайнятих неповний робочий день (тиждень), частка зайнятих, які перебували у вимушених відпустках з ініціативи адміністрації, частка працюючих в несприятливих умовах [270].

Для характеристики ступеню задоволеності умовами праці, до блоку включений відносний показник плинності робочої сили. Коефіцієнт співвідношення фактичного (обчисленого за методологією МОП) та офіційно зареєстрованого рівнів безробіття, дозволяє оцінити ефективність діяльності служб зайнятості [47].

Фінансування людського розвитку. Віддзеркалює ступінь пріоритетності людського розвитку серед інших напрямів державної політики та спрямованість регіональної політики. Цей аспект людського розвитку охоплює наступний перелік показників, що характеризують обсяг соціальних витрат місцевих бюджетів, структуру місцевих бюджетів і трансферти Державного бюджету:

видатки місцевих бюджетів на освіту, грн на 100 тис. осіб;

видатки місцевих бюджетів на охорону здоров'я, грн на 100 тис. осіб;

видатки місцевих бюджетів на соціальний захист, грн на 100 тис. осіб;

трансферти державного бюджету, грн на 100 тис. осіб;

питома вага видатків на освіту в сукупних соціальних видатках місцевого бюджету, %;

питома вага видатків на охорону здоров'я в сукупних соціальних видатках місцевого бюджету, %;

питома вага видатків на соціальний захист у сукупних соціальних видатках місцевого бюджету, %;

співвідношення трансфертів державного бюджету із соціальними витратами місцевих бюджетів [47].

Таким чином, національна методика вимірювання регіональних рівнів людського розвитку спирається на ідеї та принципи, сформовані ПРООН, і в той же час, виходячи з наявної в Україні інформаційної бази, істотно доповнює міжнародні розробки за рахунок повнішого врахування аспектів людського розвитку. Це відбувається за рахунок використання ширшого спектра показників, виваженішим підходом до визначення ваги кожного параметра у загальному результаті, а також введенням до моделі індикаторів, що негативно впливають на можливості людського розвитку [75].

Як зазначено О.Ф. Новіковою [275], серед країн колишнього СРСР саме Україна за науково-методичним забезпеченням оцінки розвитку людського потенціалу випередила інші держави. Щороку, починаючи з 2002р., Державний комітет статистики готує та розповсюджує статистичний бюлетень «Регіональний людський розвиток» [276]. «На підставі статистичної звітності Держкомітет України дає повну характеристику стану людського розвитку в регіонах України, враховує позитивні та негативні чинники людського розвитку (стимулятори й де стимулятори), визначає вагу кожної складової у загальному результаті» [275, с. 17].

Між тим, навіть ці досягнення не задовольняють вимозі оцінки людського розвитку, яка враховує як організаційні, так і самоорганізаційні процеси

людського розвитку. Не визначається і не відстежується ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку, яке характеризує готовність людини до саморозвитку, пошуку шляхів самореалізації та самоактуалізації. В той же час, ряд науковців, таких як Л.І. Антропова, Л.Г. Брилева, І.А. Вітін, Н.Л. Кулік, К.Ч. Мухаметджанов вважають самоактуалізацію особистості одним з найбільш вдалих шляхів вирішення проблем розвитку людини у сучасному суспільстві [102]. Прагнення до самоактуалізації спрямовує особистість на безперервну роботу над собою, розвитком своїх творчих здібностей, що призводить до підвищення використання людського потенціалу. На основі теорії самоактуалізації І.А. Вітін пропонує модель перебудови системи освіти з метою орієнтації особистості на моральні й духовні цінності, ідеали соборності й людяності, які є необхідною умовою сталого розвитку суспільства. Якщо припустити, що ця модель знайде широке практичне використання та відбудеться суттєва зміна у ціннісно-мотиваційному підґрунті людського потенціалу у бік його покращення, сучасні методи оцінки не дадуть змоги їх відслідкувати, оскільки статистична інформація не надає усієї повноти та комплексності оцінки людського розвитку [103].

Отже, сучасна методика оцінки людського розвитку потребує вдосконалення шляхом введення додаткових показників, що характеризують ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку, та самоорганізаційних процесів, отриманих на основі проведення соціологічних спостережень.

Про необхідність запровадження соціологічного моніторингу в регіональному розрізі для відстеження процесів людського розвитку зазначено в роботі О.Ф. Новікової: «...найкращим варіантом для розв'язання проблем розвитку людського потенціалу в регіонах України обґрунтування прийняття управлінських рішень на підставі сполучення соціологічної

та статистичної інформації для аналізу та оцінки стану та перспектив людського розвитку» [275].

Людський розвиток залежить від двох груп чинників: суспільних та особистісних. Перша група – це умови, які створюються у суспільстві для розвитку, збереження та використання людського потенціалу. Друга – ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку. Сучасна методика оцінки людського потенціалу відстежує стан першої групи, але не приділяє уваги другій, тому потребує вдосконалення шляхом введення додаткових показників, що характеризують ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку, отриманих на основі проведення соціологічних спостережень.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ І СУЧАСНОГО СТАНУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ В УКРАЇНІ

3.1. Соціально-демографічні передумови людського розвитку

Однією з важливих передумов формування людського потенціалу виступають демографічні процеси. З цієї точки зору ХХ століття для України було доволі складним: дві світові війни, три голодомори (1920-1923, 1932-1933, 1946-1947), насильницькі депортації та вимушені еміграції. Внаслідок цього Україна з традиційно високим у минулому рівнем природного відтворення населення у межах Європи втратила від 50 до 70 млн осіб і перетворилась на країну з низьким природним приростом, у 1993 р. ввійшла у стадію депопуляції населення [277, с. 225]. Враховуючи негативний історичний досвід, аналіз сучасного стану та тенденцій демографічного розвитку в Україні як природної основи формування людського потенціалу є надзвичайно актуальним завданням.

Вивченню демографічної ситуації в Україні присвячені наукові праці Н. Власенко [278], С. Злупки [69], Е. Лібанової [278], Н. Левчук [279], О. Малиновської [280], С. Пірожкова [281], Н. Рингач [279], П. Рудницького [279], В. Стешенко [282] та ін. вчених. Між тим, недостатньо уваги приділяється аналізу стану та перспектив демографічної ситуації в Україні в контексті державного управління людським розвитком.

Результати розрахунку індексу демографічного розвитку за дванадцять років представлені у табл. 3.1. Розрахований загальний індикатор характеризує демографічний розвиток наступним чином: чим ближче отриманий індекс до одиниці, тим кращою вважається ситуація. І навпаки, чим ближче до нуля – тим гірше. Незадовільною є ситуація, коли індекс нижче 0,5 (Джерело: Держкомстат) [283].

Отримані результати свідчать про значну деформацію людського потенціалу за станом демографічного розвитку. У цілому по Україні за цей період спостерігається стрімке скорочення населення – більше як на 10% з 1993 до 2007 р. та неухильне збільшення частки людей похилого віку [284].

Таблиця 3.1

Демографічний розвиток регіонів України

Регіони	Роки												Середній індекс	Середній ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,299	0,394	0,328	0,344	0,373	0,293	0,340	0,346	0,345	0,327	0,351	0,404	0,346	15
Вінницька	0,655	0,525	0,553	0,471	0,497	0,471	0,385	0,346	0,382	0,407	0,375	0,381	0,454	8
Волинська	0,636	0,429	0,464	0,400	0,438	0,405	0,380	0,404	0,418	0,450	0,581	0,351	0,446	9
Дніпропетровська	0,221	0,279	0,268	0,263	0,299	0,224	0,246	0,240	0,218	0,190	0,207	0,170	0,235	23
Донецька	0,297	0,176	0,131	0,135	0,177	0,128	0,192	0,215	0,160	0,183	0,090	0,134	0,168	25
Житомирська	0,564	0,436	0,342	0,306	0,282	0,210	0,167	0,176	0,250	0,266	0,235	0,259	0,291	20
Закарпатська	0,571	0,488	0,453	0,432	0,430	0,349	0,234	0,286	0,268	0,275	0,175	0,155	0,343	16
Запорізька	0,372	0,254	0,257	0,218	0,222	0,299	0,298	0,348	0,271	0,361	0,308	0,286	0,291	19
Івано-Франківська	0,623	0,586	0,510	0,532	0,546	0,473	0,492	0,538	0,515	0,575	0,477	0,471	0,528	5
Київська	0,535	0,356	0,291	0,316	0,439	0,308	0,330	0,262	0,297	0,347	0,328	0,400	0,351	14
Кіровоградська	0,379	0,232	0,186	0,179	0,198	0,163	0,090	0,093	0,112	0,080	0,061	0,107	0,157	27
Луганська	0,303	0,156	0,177	0,123	0,163	0,121	0,160	0,141	0,139	0,163	0,148	0,202	0,166	26
Львівська	0,511	0,516	0,523	0,598	0,595	0,513	0,578	0,587	0,526	0,555	0,457	0,459	0,535	4
Миколаївська	0,451	0,289	0,314	0,346	0,270	0,267	0,315	0,318	0,330	0,278	0,244	0,212	0,303	17
Одеська	0,440	0,305	0,220	0,283	0,206	0,178	0,202	0,232	0,290	0,329	0,304	0,293	0,273	22
Полтавська	0,643	0,536	0,482	0,456	0,428	0,396	0,390	0,406	0,396	0,389	0,350	0,342	0,435	10
Рівненська	0,571	0,422	0,462	0,385	0,443	0,365	0,340	0,398	0,351	0,393	0,297	0,266	0,391	12
Сумська	0,444	0,269	0,268	0,298	0,260	0,254	0,209	0,300	0,308	0,292	0,239	0,229	0,281	21
Тернопільська	0,737	0,603	0,538	0,568	0,604	0,478	0,579	0,552	0,570	0,577	0,490	0,495	0,566	2
Харківська	0,489	0,395	0,472	0,494	0,447	0,395	0,378	0,490	0,432	0,457	0,358	0,375	0,432	11
Херсонська	0,281	0,144	0,149	0,158	0,166	0,196	0,159	0,208	0,175	0,139	0,143	0,156	0,173	24
Хмельницька	0,689	0,513	0,480	0,420	0,535	0,406	0,424	0,356	0,403	0,463	0,325	0,450	0,455	7
Черкаська	0,628	0,477	0,454	0,357	0,354	0,383	0,310	0,338	0,347	0,376	0,322	0,305	0,388	13
Чернівецька	0,764	0,646	0,607	0,564	0,592	0,469	0,436	0,432	0,563	0,608	0,538	0,539	0,563	3
Чернігівська	0,540	0,387	0,357	0,319	0,314	0,201	0,227	0,244	0,198	0,285	0,223	0,245	0,295	18
м. Київ	0,878	0,894	0,973	0,916	0,931	0,959	0,966	0,948	0,902	0,958	0,850	0,941	0,926	1
м. Севастополь	0,436	0,518	0,494	0,499	0,643	0,485	0,561	0,538	0,425	0,550	0,427	0,541	0,510	6
Україна	0,517	0,416	0,398	0,384	0,402	0,348	0,348	0,361	0,355	0,380	0,330	0,340	0,382	

Це знайшло відповідне відображення у зменшенні інтегрального індексу демографічного розвитку з 0,517 у 1999 р. до 0,340 у 2010. Зараз Україна має один з найнижчих рівнів народжуваності у світі.

Особливе занепокоєння викликає високий рівень вроджених вад розвитку; сьогодні у кожній третій дитині спостерігаються відхилення у фізичному або психічному розвитку. Основними причинами такого стану є загальне ослаблення організму як матерів, так і новонароджених, зумовлене проблемами соціально-економічного розвитку та низьким рівнем життя населення. Рівень дитячої смертності вдвічі вищий за середній показник по Європі [285].

Порівняння демографічної ситуації в Україні із розвиненими країнами показує її значно гірший стан. Хоча демографічне відтворення населення в економічно розвинених країнах також характеризується зниженням народжуваності, але воно компенсується підвищенням середньої тривалості життя. Це дозволяє підтримувати на відповідному рівні загальну чисельність населення. Негативним чинником для відтворення населення України є тенденція до неухильного скорочення середньої тривалості життя, особливо у чоловіків в сільській місцевості. Середня тривалість життя в Україні становить 66 років, що на 11 років менше ніж в середньому у країнах Західної Європи. Перспективи поліпшення показників рівня смертності є невтішними, оскільки в Україні спостерігається епідемія туберкульозу та ВІЛ/СНІДу [284].

Проблемою негативної демографічної ситуації в Україні є наявність в ній значної частки старого населення та зменшення чисельності дітей віком до 15 років у структурі населення, що в подальшому призведе до поглиблення диспропорцій між його всіма генеративними групами та погіршення ситуації на ринку праці. Однією з проблем вікової диспропорції цих груп є процес підвищення навантаження на працездатне населення через збільшення непрацездатного. Особливо це спостерігається в сільській місцевості. Водночас із цим поступове збільшення темпу старіння міського населення призводить до аналогічної ситуації в міських поселеннях [278].

Аналіз змін демографічного навантаження у віковій структурі населення засвідчує значне постаріння населення (особливо в сільській місцевості) та

збільшення частки навантаження на працездатний контингент за рахунок зростання кількості осіб старших за працездатний вік і скорочення частки населення молодшого за працездатний вік. Причинами скорочення молодого покоління, крім складних соціально-економічних умов життя, є дитяча смертність, низька народжуваність та втрата традицій багатодітності у сім'ях [281].

Щодо міграції населення, то необхідно зазначити, що за роки незалежності Україна втратила загалом 466 докторів наук, переважно молодих. Це становить приблизно п'яту частину сучасної чисельності докторів наук до 50 років. Зараз Україна посідає 93-тє місце в індексі конкурентоспроможності за такою складовою як «відтік мозків» [286]. Разом з цим одним із негативних наслідків еміграції є і відтік населення в працездатному віці, що зумовлюється складною соціально-економічною ситуацією. І хоча це частково знімає напругу на ринку праці, але погіршує людський потенціал країни [280].

Що стосується регіональних особливостей демографічного розвитку, які представлені графічно на рис. 3.1, тут спостерігається значне розшарування. Незмінне перше місце протягом 1999-2010 рр. належить м.Києву (0,926) через високі показники середньої очікуваної тривалості життя (при народженні – 73,7 роки, при досягненні 15-річного віку – 59,4, при досягненні 45-річного віку – 31,8 роки, при досягненні 65-річного віку – 16,1 років), міграційного руху (сальдо міграції – 10,6 тис. осіб, коефіцієнт інтенсивності міграції – 3,8%) та низькі коефіцієнти смертності немовлят і перинатальної смертності (7,3% та 7,8% відповідно) [283].

У 2010 р. значно підвищився рейтинг м. Севастополя, яке піднялось на п'ять позицій порівняно із 2009 р. Такий результат був отриманий завдяки найвищому коефіцієнту інтенсивності міграції (4,9%), а також порівняно високими показниками середньої очікуваної тривалості життя при досягненні 45 років (30,0 років) та при досягненні також 65 років (15,2 років). Третє й четверте місця у рейтингу демографічного розвитку за досліджуваний період посідають Чернівецька та Тернопільська області, що пояснюється відносно високими показниками середньої очікуваної тривалості життя [283].

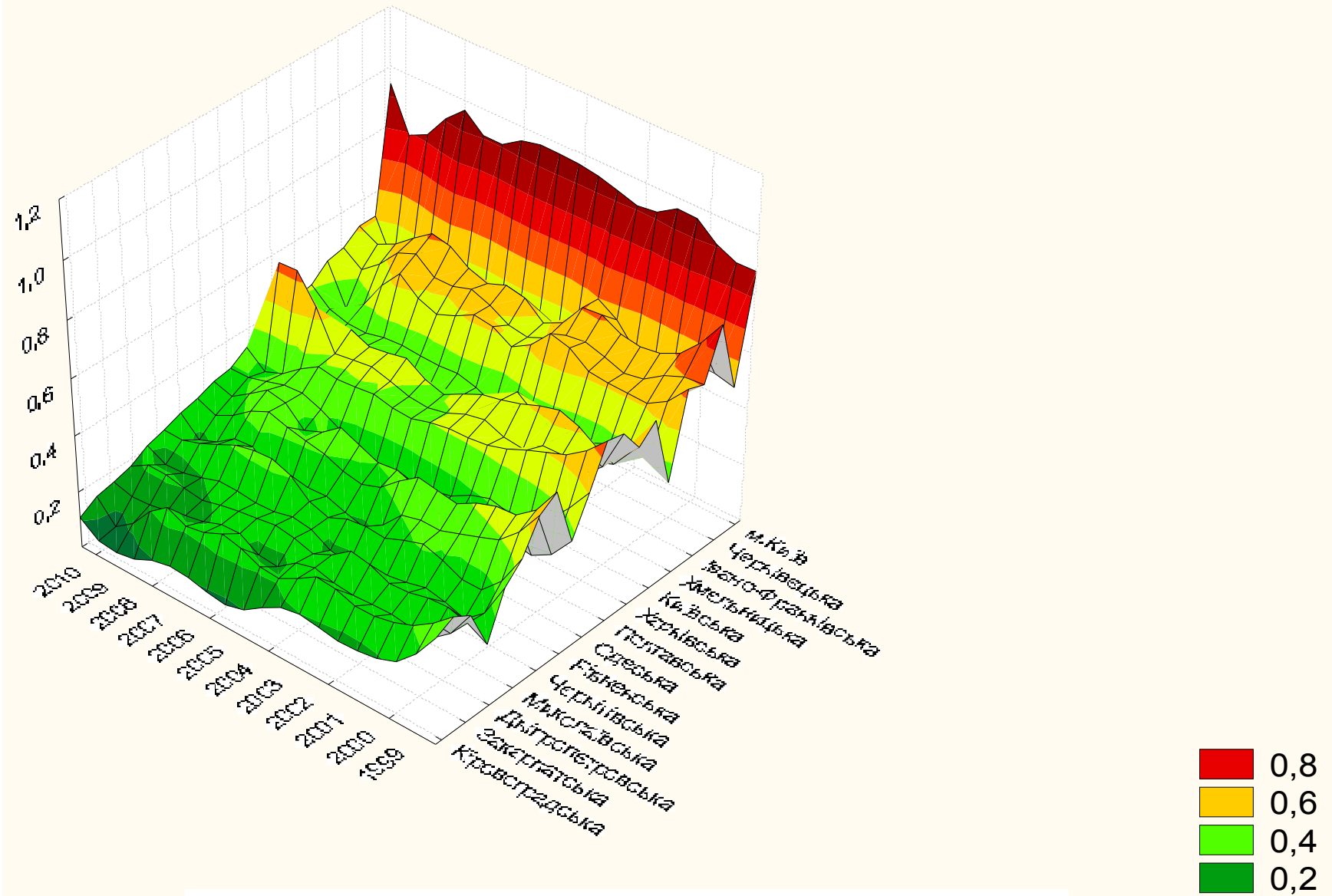

Рис. 3.1. Демографічний розвиток в Україні

У 2009 р. значно підвищився рейтинг Волинської області. Вона посіла друге місце, проти дев'ятого у 2008 р. Такий результат був отриманий завдяки найліпшим показникам середньої очікуваної тривалості життя при досягненні 45 років (35,2 років) та при досягненні 65 років (19,7 років) і доволі низьким коефіцієнтом смертності немовлят (7,7%) та перинатальної смертності (8,8%). Між тим, у 2010 р. він знову знизився до рівня 0,351, що менше як у 2008 р. [274].

Третє й четверте місця у рейтингу демографічного розвитку за досліджуваний період займають Чернівецька та Львівська області, що пояснюється відносно високими показниками середньої очікуваної тривалості життя і низькими коефіцієнтами смертності немовлят та перинатальної смертності [283].

Останні місця традиційно посідають Кіровоградська (із середнім рангом за цей період 0,157), Луганська (0,166), Донецька (0,168) області. Серед причин основними є високі коефіцієнти смертності немовлят та перинатальної смертності, низький рівень середньої очікуваної тривалості життя, а також незадовільні регіональні результати міграційного руху. Крім того, найгострішою проблемою Донецької області залишається несприятлива екологічна ситуація. Стан довкілля регіону є одним з найвагоміших чинників, що обумовлюють проблеми демографічного розвитку – низьку тривалість життя та високі показники смертності немовлят. Як видно між найкращими (зі значенням 0,926) та найгіршими (0,157) показниками демографічного розвитку регіонів наявний значний розрив у розмірі 5,89. Така ситуація потребує розвитку та поглиблення місцевого самоврядування, розробки та реалізації взаємопов'язаних державних і регіональних програм, децентралізації державного управління з передачею більших повноважень і необхідних фінансових ресурсів відповідним структурам та інституціям [283].

Таким чином, аналіз демографічної ситуації в Україні за період 1999-2010 рр. показує наявність демографічної кризи, першопричини якої сформувалися ще у минулому столітті, а її поглиблення обумовлюється затяжною соціально-економічною кризою трансформаційного періоду. Особливість трансформації

полягає в її інверсійному характері й обумовлює деградацію соціальної сфери та втрату позитивних надбань радянської доби. Основними причинами є: швидкоплинні інституційні перетворення, інерційність населення та невідповідність до різких соціально-економічних і політичних зрушень, а також відсутність відповідних ринковому середовищу інституцій та інфраструктури.

До основних негативних чинників скороченого відтворення населення сучасної України можна віднести: відсутність економічного забезпечення його відтворення, що визначається низькою заробітною платою, високим рівнем безробіття, несвоєчасними виплатами та заборгованістю по заробітній платі, прихованим безробіттям, вторинною зайнятістю жінок фертильного віку, їх тіньовою зайнятістю, важкими санітарно-гігієнічними умовами праці, недостатністю соціальної допомоги сім'ям з дітьми, соціально-економічною нестабільністю в суспільстві тощо. Гострота цих проблем значною мірою спровокована соціально-економічними причинами, пов'язаними з погіршенням якості життя переважної частини населення, зниженням соціальної захищеності, підривом можливостей нормального відтворення людського потенціалу та його реалізації.

Депопуляція, старіння населення та інші демографічні структурні диспропорції загрожують погіршенням перспектив забезпечення та солідарної підтримки працездатним населенням непрацездатних. Унаслідок інертності демографічних процесів та їхньої слабкої керованості з боку держави, якщо не розпочати роботу зі збереження людського потенціалу країни сьогодні, ситуація погіршуватиметься, загрожуючи стабільному та незалежному існуванню самої держави [281].

Забезпечення розвитку людського потенціалу здебільшого залишається прерогативою держави, що визначає особливу важливість розробки та здійснення взаємопов'язаних державних і регіональних програм, які б враховували значне розшарування між регіонами за рівнем демографічного розвитку. Це, в свою чергу, актуалізує розвиток та поглиблення місцевого

самоврядування, що дозволить наблизити розв'язання актуальних соціальних задач розвитку людського потенціалу безпосередньо до його носіїв.

Крім того, вирішення проблем демографічного розвитку значною мірою обумовлене збереженням здоров'я населення, що виходить за вузькі межі медицини і має стати одним зі стратегічних напрямів державної політики, спрямованої на збереження здоров'я нинішніх та майбутніх поколінь.

3.2. Матеріальний добробут населення як базова умова людського розвитку

Матеріальний добробут відображає можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, в тому числі піклування про підтримку та зміцнення здоров'я, здобуття якісної освіти, забезпечення територіальної і соціальної мобільності, доступу до необхідної інформації, можливості задоволення духовних та культурних потреб. Вимір рівня матеріального добробуту в контексті людського розвитку є складним завданням, оскільки, як підкреслює ПРООН, «матеріальний стандарт життя (або персональне багатство) лише відкривають для людини можливості, однак не визначають використання цих можливостей, тобто це засіб, що розширює можливості вибору, але не сам вибір» [55, с. 10]. У той же час, в країнах з перехідною економікою, до числа яких відноситься і Україна, цей вимір часто стає критичним елементом людського розвитку, оскільки саме відставання у матеріальному рівні життя визначає низькі можливості реалізації людських потреб (не лише матеріальних), а отже, визначає загальний низький рівень розвитку людського потенціалу. Тому матеріальний добробут населення необхідно розглядати не лише як одну з позицій, що описує життєві стандарти людини, але і як важливий елемент системи, яка забезпечує розвиток людського потенціалу. Матеріальний добробут населення передусім характеризують показники рівнів доходів, витрат, масштаби розшарування населення за доходами. Результати розрахунку індексу матеріального добробуту за 1999-2010 рр. представлено у табл. 3.2 [283].

Таблиця 3.2

Інтегральні індекси матеріального добробуту регіонів в Україні за 1999-2010 рр.

Регіони	Роки												Середній індекс	Середній ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,418	0,508	0,458	0,532	0,510	0,514	0,418	0,445	0,406	0,477	0,520	0,362	0,464	10
Вінницька	0,436	0,388	0,350	0,396	0,408	0,349	0,328	0,305	0,265	0,304	0,360	0,293	0,349	23
Волинська	0,488	0,451	0,414	0,452	0,458	0,363	0,374	0,339	0,285	0,300	0,384	0,344	0,388	19
Дніпропетровська	0,456	0,533	0,492	0,503	0,543	0,539	0,558	0,489	0,527	0,487	0,519	0,466	0,509	4
Донецька	0,484	0,519	0,517	0,560	0,585	0,665	0,528	0,546	0,574	0,580	0,540	0,558	0,555	2
Житомирська	0,302	0,403	0,343	0,341	0,312	0,361	0,385	0,333	0,286	0,277	0,325	0,246	0,326	26
Закарпатська	0,305	0,447	0,409	0,410	0,476	0,537	0,477	0,472	0,430	0,435	0,445	0,352	0,433	13
Запорізька	0,540	0,576	0,549	0,535	0,524	0,540	0,532	0,547	0,529	0,523	0,527	0,442	0,534	3
Івано-Франківська	0,448	0,447	0,449	0,458	0,477	0,457	0,430	0,466	0,397	0,445	0,454	0,363	0,441	11
Київська	0,525	0,497	0,521	0,474	0,476	0,530	0,467	0,409	0,461	0,528	0,527	0,530	0,495	7
Кіровоградська	0,433	0,520	0,460	0,403	0,393	0,295	0,313	0,262	0,257	0,242	0,290	0,306	0,348	24
Луганська	0,354	0,413	0,430	0,525	0,514	0,569	0,527	0,534	0,541	0,526	0,527	0,464	0,494	8
Львівська	0,418	0,468	0,407	0,482	0,479	0,438	0,425	0,449	0,410	0,461	0,426	0,357	0,435	12
Миколаївська	0,394	0,418	0,431	0,448	0,502	0,415	0,392	0,391	0,366	0,402	0,458	0,408	0,419	14
Одеська	0,419	0,428	0,313	0,317	0,362	0,432	0,487	0,401	0,393	0,399	0,452	0,399	0,400	16
Полтавська	0,547	0,513	0,464	0,473	0,427	0,478	0,438	0,509	0,469	0,504	0,455	0,474	0,479	9
Рівненська	0,431	0,377	0,417	0,384	0,341	0,393	0,440	0,394	0,349	0,359	0,389	0,336	0,384	20
Сумська	0,431	0,464	0,375	0,420	0,406	0,346	0,425	0,407	0,390	0,388	0,388	0,362	0,400	17
Тернопільська	0,365	0,313	0,367	0,367	0,322	0,255	0,315	0,233	0,206	0,286	0,355	0,259	0,304	27
Харківська	0,498	0,522	0,515	0,492	0,508	0,509	0,500	0,482	0,514	0,528	0,546	0,470	0,507	5
Херсонська	0,450	0,417	0,312	0,355	0,358	0,349	0,378	0,354	0,388	0,397	0,361	0,293	0,368	22
Хмельницька	0,344	0,425	0,278	0,360	0,340	0,289	0,335	0,317	0,324	0,327	0,382	0,296	0,335	25
Черкаська	0,467	0,502	0,442	0,411	0,388	0,397	0,379	0,382	0,384	0,349	0,395	0,314	0,401	15
Чернівецька	0,283	0,356	0,423	0,370	0,371	0,354	0,343	0,365	0,355	0,380	0,458	0,364	0,368	21
Чернігівська	0,521	0,438	0,383	0,438	0,418	0,324	0,369	0,374	0,361	0,312	0,412	0,341	0,391	18
м. Київ	0,711	0,717	0,664	0,642	0,644	0,690	0,641	0,691	0,706	0,760	0,764	0,759	0,699	1
м. Севастополь	0,418	0,515	0,480	0,557	0,524	0,407	0,438	0,612	0,586	0,544	0,512	0,489	0,507	6
Україна	0,440	0,466	0,432	0,448	0,447	0,437	0,431	0,426	0,413	0,427	0,456	0,394	0,434	

Згідно з проведеним аналізом рівень матеріального добробуту населення за дванадцять років поступово погіршувався і в середньому по Україні знизився з 0,440 у 1999 р. до 0,394 у 2010 р. Спостерігається підвищення бідності як за доходами, так і за фізичними характеристиками людини (людська бідність), яку ООН визначає як втрату базових людських можливостей [273].

Недоїдання – одна з таких значних проблем. Бідні сім'ї зменшують вживання таких важливих продуктів, особливо для дітей і вагітних, як молоко, м'ясо, овочі та переходять на використання продуктів низької якості. Дефіцит заліза, яке вміщується у вилучених із раціону продуктах, загальна тенденція в Україні. Це призводить до загального ослаблення організму як матерів, так і новонароджених, у результаті чого спостерігається високий рівень вроджених вад розвитку. Сьогодні у кожній третій дитині виявляють відхилення у фізичному або психічному розвитку. Рівень дитячої смертності вдвічі вищий за середній показник по Європі. Протягом останніх років зафіксовані випадки смерті дітей на уроках фізкультури в школі. В результаті названих тенденцій Україна посідає 98 зі 111 за індексом якості життя журналу The Economist та 174 із 178 за індексом щастя Фонду нової економіки [286].

Якість життя в Україні оцінено як одну з найгірших серед усіх європейських країн, а також усіх країн колишнього СРСР [284, 285], тобто маємо зазначити, що в Україні не створено умов для розширеного відтворення людського потенціалу.

Для забезпечення необхідних суспільних нормативів рівня життя населення держава встановлює відповідну систему державних соціальних гарантій, яка передбачає мінімальну заробітну плату, надання допомоги з тимчасової непрацездатності та з безробіття, мінімальні трудові та соціальні пенсії за віком та з інвалідності, мінімальні стипендії для молоді, яка навчається з відривом від виробництва, допомогу бідним та багатодітним сім'ям. Загальновизнаним є факт зв'язку добробуту населення з установленим розміром його прожиткового мінімуму та розміром мінімальної заробітної плати [242].

В Україні поступово збільшується частка мінімальної заробітної плати населення в прожитковому мінімумі з 44% у 2000 р. до 78% у 2005 р. Підвищення рівня мінімальної заробітної плати з 74 грн в 2000 р. до 894 грн на 1 січня 2011 р. безпосередньо впливає на розмір оплати праці в усіх галузях, а особливо в бюджетних організаціях. Водночас її рівень не перевищує прожиткового мінімуму і становить 60-74% від середньої заробітної плати по економіці [273].

Аналіз динаміки руху середньомісячної заробітної плати в цілому по Україні показує її неухильне підвищення з 73 грн у 1995 р. до 1906 грн на 1 січня 2010 р. З 2005 р. вперше маємо перевищення середньомісячної заробітної плати над розміром прожиткового мінімуму. Середньомісячна номінальна заробітна плата у 2005 р. становить 806,19 грн і перевищує на 36,7% відповідний показник попереднього року і на 78% розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, що діяв у грудні (453 грн) [277]. Маємо зазначити, що збереження високих темпів зростання заробітної плати зумовлюється підвищенням у законодавчому порядку її мінімального рівня. Так, на 2005 р. прожитковий мінімум на одну працездатну особу з розрахунку на місяць було визначено 423 грн, але у зв'язку з відсутністю в достатньому обсязі фінансових ресурсів у державному бюджеті не вдалося забезпечити повну реалізацію положень цього закону. В 2010 р. навколо цих законів точилися гострі суперечки пов'язані зі складністю сполучати необхідність підвищення прожиткового мінімуму та можливість бюджету його забезпечити. Відповідно до державного бюджету України на 2011 р. прожитковий мінімум на оду людину в розрахунку на місяць установлено в такому розмірі: з 1 січня – 894 грн; з 1 квітня – 911 грн; з 1 жовтня – 934 грн; з 1 грудня – 953 грн. Мінімальна заробітна плата за місяць відповідає прожитковому мінімуму для працездатних осіб і становить: з 1 січня – 941 грн; з 1 квітня – 960 грн; з 1 жовтня – 985 грн; з 1 грудня – 1004 грн. Між тим, навіть таке підвищення є недостатнім, оскільки означений мінімум не гарантує належного рівня життя. Крім того, значно ускладнює ситуацію

постійне підвищення цін, подорожчання товарів першої необхідності, комунальних послуг [273].

До того ж, необхідно зазначити, що спостерігаються суттєві недоліки у галузевій диференціації заробітної плати. Промисловість, будівництво і особливо сільське господарство – майже вся реальна економіка та її фундамент – наука поступаються у заробітній платі галузям, які, по своїй суті, є інфраструктурою реальної економіки. Випередивши в оплаті праці гірників, металургів, науковців, на перше місце вийшли банківські службовці. Таке положення робить непрестижною працю в традиційних для України галузях, особливо для молоді, і спричиняє деформації в структурі пропозиції на ринку робочої сили. Крім того, питома вага заробітної плати в доходах українців значно нижча за її рівень у розвинених країнах. Це, по-перше, спричиняє міграцію кваліфікованої робочої сили, а по-друге, негативно впливає на її відтворення та якість через низькі середньодушеві доходи більшості населення. Виходом із ситуації, що склалася, є розробка заходів щодо забезпечення підвищення доходів населення від заробітної плати та механізмів її формування, які безпосередньо впливають на рівень життя населення, ефективність виробництва та економічне зростання регіональних соціально-економічних систем [287].

Аналіз регіональних особливостей матеріального добробуту, що представлений на рис. 3.2, свідчить про порушення ключового принципу людського розвитку – рівності можливостей, оскільки спостерігається значне розшарування регіонів України за станом матеріального добробуту. Однією з головних причин регіональної диференціації є розбіжності розмірів заробітної плати за видами економічної діяльності підприємств.

Найвищу заробітну плату отримують працівники підприємств м. Києва та регіонів, де сконцентровані підприємства гірничо-металургійного комплексу: Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей. Найнижчі – у Західних і Поліських регіонах: Тернопільській, Хмельницькій, Волинській, Вінницькій, Чернігівській та Житомирській областях [273].

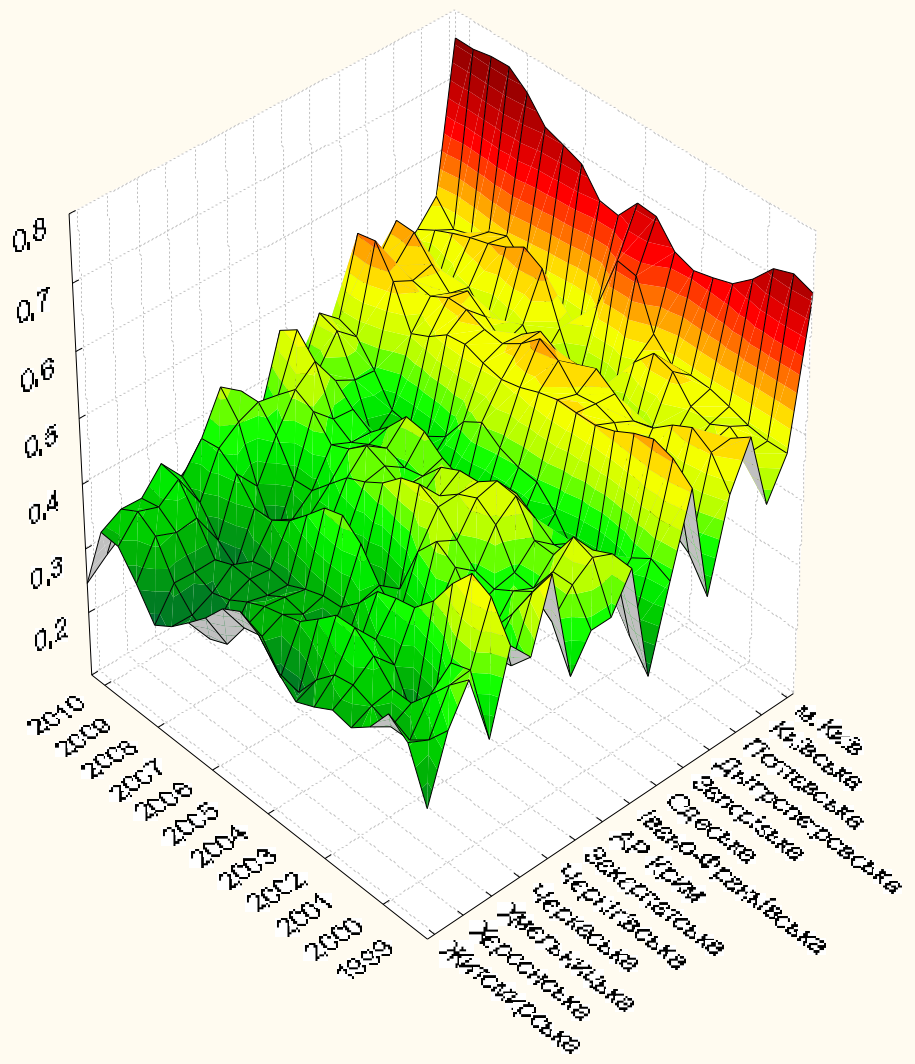

Рис. 3.2. Розвиток матеріального добробуту регіонів України

Так, за станом матеріального добробуту впевнене лідерство протягом 1999-2010 рр. утримує м. Київ, що пояснюється і значно вищими, ніж в інших регіонах, заробітними платами (3431 грн проти найнижчого рівня 1659 грн), високими пенсіями (1471 грн у 2010 р. при найгіршій у розмірі 932 грн), найвищим в країні рівнем споживання (2124 грн витрат у розрахунку на умовно дорослого), доволі високою купівельною спроможністю доходів (середній рівень добробуту еквівалентний 3,3 мінімальним продуктовим кошикам), найвищим рівнем забезпеченості автомобілями (68 на 100 сімей) та різницею між грошовими витратами та грошовими доходами. За цими показниками Київ отримав перші місця у рейтингу. Проте і закономірним є низький по країні рівень доходів від особистого підсобного господарства (26 місце у 2010 році). Крім того, для столиці характерна нерівномірність розподілу населення за рівнем доходів (26-те місце у 2010 р.) [283].

Друге місце у рейтингу за досліджуваний період належить Донецькій (0,555) області, яка отримала доволі високі оцінки майже за всіма показниками блоку матеріального добробуту. Між тим, незважаючи на високий рівень зарплат і пенсій (2-ге місце після Києва у рейтингу), вона має відносно великий рівень та глибину бідності й коефіцієнт Джині, який характеризує ступінь нерівномірності у розподілі доходів [273].

Останні місця посіли Тернопільська, Житомирська та Херсонська області (27-ме, 26-те і 25-те місця відповідно), що пов'язано з високим рівнем та глибиною бідності, низькими зарплатами і пенсіями (найнижчий рівень на 2010 р. у Тернопільській області – 1659 грн та 932 грн відповідно) [283].

Протягом 2009-2010 рр. відбулися помітні позитивні зрушення на шкалі індексу матеріального добробуту, найбільше поліпшили свої позиції Полтавська область, яка перемістилася на 7 позицій у рейтингу, Сумська на 6, Кіровоградська область та м. Севастополь на 5 позицій. В той же час погіршили свої позиції АР Крим, яка перемістилася з 7-го місця у 2009 р. на 15-те у 2010 р., та Запорізька область, яка опустилася з 2-го місця у 2009 р. на 9-те у 2010 р. [там само].

Сучасні тенденції регіоналізації економіки та нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів обумовлюють необхідність регіональної диференціації державної політики. Роль регіональної політики, відповідно, обумовлює особливу актуальність і значимість міжрегіональних зіставлень людського розвитку, а також визначення конкретного місця кожного регіону на єдиній національній шкалі. Розробка державних програм людського розвитку повинна спиратися на щорічний моніторинг регіонального рівня людського розвитку, і мати адресну спрямованість, оскільки різні регіони України мають різні проблеми в області людського розвитку [273].

Таким чином, матеріальний добробут є базовою умовою розвитку людського потенціалу. Рівень матеріального добробуту населення в Україні за останні десять років поступово погіршується. Означені тенденції підривають можливості нормального відтворення людського потенціалу. Низька заробітна плата та її сумнівна диференціація – один із суттєвих чинників, який негативно впливає на цей процес. Аналіз людського розвитку в регіональному розрізі показав порушення базового принципу людського розвитку – рівності можливостей. В Україні спостерігається значне регіональне розшарування за рівнем матеріального добробуту. Змінити такий стан можливо, посиливши регулюючу роль держави в цих процесах шляхом удосконалення механізмів державного управління розвитком людського потенціалу.

3.3. Ринок праці як чинник розвитку та реалізації людського потенціалу

Одним із головних чинників, який впливає на розвиток та реалізацію людського потенціалу, є ринок праці. О.А. Грішнова виокремлює наступні причини ключового значення проблем зайнятості та стану ринку праці з точки зору розвитку людського потенціалу:

- 1) трудова діяльність дозволяє людині самостійно забезпечити себе необхідними для гідного існування та розвитку доходами;

2) трудова, і в цілому економічна, діяльність сприяє реалізації людського потенціалу і створює стимули для його подальшого розвитку;

3) ефективно функціонуючий ринок праці, надаючи роботу і дохід більшості працездатних, дозволяє державі зосередитися на підтримці соціально вразливих і непрацездатних категорій громадян і, таким чином, забезпечити їм можливість розвитку;

4) високий рівень зайнятості в умовах ефективного виробництва забезпечує збільшення податкових надходжень до державного бюджету і сукупних доходів суспільства, створюючи можливості для виробництва більшої кількості суспільних благ, які сприяють людському розвитку;

5) трудова діяльність сприяє соціалізації особистості, формує ціннісні настанови й орієнтації, перешкоджає поширенню девіантної і криміногенної поведінки;

6) гідні умови праці в найширшому розумінні визначають якість трудового життя і, відповідно, умови і стандарти життя людей [47].

Тому процеси, що відбуваються на ринку праці, й параметри, які їх характеризують, необхідно розглядати не лише як одну з позицій, що описує життєві стандарти людини, але і як важливий елемент системи, яка забезпечує людський розвиток [47]. Розвиток ринку праці, за національною методикою, характеризується інтегральним індексом побудованим за допомогою показників економічної активності та мірою її реалізації, умов і режимів зайнятості [47]. Результати розрахунку індексу регіонального ринку праці за 12 років представлені у табл. 3.3 (Джерело: Держкомстат) [283].

Проведений аналіз показав, що з 1999 по 2002 рр. спостерігалось стійке погіршення ситуації на ринку праці після економічної кризи 1998 р. Державна політика щодо ринку праці в цей період була спрямована на активізацію співробітництва служб зайнятості з роботодавцями із приводу розширення та оперативного встановлення банку вакансій; заходи щодо підвищення професійного рівня робітників, оволодіння практичними навичками роботи, більшої мобільності, швидкої перекваліфікації, у разі потреби; створення нових робочих місць [47].

Таблиця 3.3

Інтегральні індекси регіональних ринків праці в Україні за 1999-2010 рр.

Регіони	Роки												Середній індекс	Середній ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,474	0,629	0,645	0,721	0,618	0,559	0,621	0,651	0,541	0,674	0,753	0,683	0,631	5
Вінницька	0,655	0,698	0,681	0,668	0,649	0,586	0,558	0,509	0,557	0,480	0,685	0,614	0,612	8
Волинська	0,505	0,391	0,373	0,327	0,285	0,543	0,592	0,364	0,450	0,336	0,654	0,587	0,451	26
Дніпропетровська	0,571	0,508	0,598	0,559	0,536	0,594	0,626	0,680	0,590	0,568	0,687	0,713	0,603	9
Донецька	0,610	0,655	0,558	0,566	0,605	0,589	0,670	0,670	0,656	0,619	0,686	0,723	0,634	4
Житомирська	0,580	0,475	0,418	0,421	0,411	0,590	0,548	0,443	0,532	0,371	0,664	0,640	0,508	21
Закарпатська	0,714	0,566	0,538	0,584	0,787	0,672	0,651	0,495	0,600	0,543	0,821	0,749	0,643	3
Запорізька	0,516	0,385	0,400	0,436	0,350	0,514	0,561	0,587	0,544	0,653	0,676	0,620	0,520	17
Івано-Франківська	0,565	0,496	0,431	0,430	0,395	0,403	0,548	0,388	0,539	0,363	0,659	0,579	0,483	23
Київська	0,707	0,666	0,560	0,560	0,594	0,641	0,621	0,663	0,615	0,610	0,696	0,607	0,628	6
Кіровоградська	0,591	0,640	0,556	0,609	0,535	0,481	0,550	0,424	0,473	0,355	0,738	0,690	0,553	15
Луганська	0,463	0,413	0,383	0,415	0,472	0,466	0,530	0,510	0,551	0,489	0,668	0,620	0,498	22
Львівська	0,625	0,492	0,463	0,383	0,406	0,491	0,579	0,532	0,557	0,476	0,576	0,573	0,513	19
Миколаївська	0,524	0,428	0,446	0,421	0,334	0,547	0,589	0,579	0,559	0,528	0,705	0,687	0,529	16
Одеська	0,580	0,491	0,512	0,535	0,622	0,623	0,662	0,661	0,656	0,605	0,698	0,729	0,615	7
Полтавська	0,582	0,538	0,555	0,557	0,617	0,659	0,599	0,531	0,623	0,507	0,715	0,577	0,588	12
Рівненська	0,599	0,463	0,559	0,432	0,547	0,592	0,662	0,587	0,693	0,641	0,722	0,599	0,591	11
Сумська	0,455	0,503	0,432	0,499	0,511	0,567	0,661	0,560	0,594	0,525	0,735	0,706	0,562	14
Тернопільська	0,652	0,618	0,521	0,447	0,561	0,400	0,427	0,254	0,406	0,300	0,544	0,509	0,470	24
Харківська	0,518	0,414	0,495	0,552	0,471	0,575	0,639	0,642	0,635	0,638	0,799	0,772	0,596	10
Херсонська	0,646	0,538	0,520	0,449	0,418	0,507	0,498	0,448	0,465	0,434	0,658	0,594	0,515	18
Хмельницька	0,552	0,505	0,505	0,462	0,349	0,447	0,578	0,395	0,513	0,430	0,722	0,675	0,511	20
Черкаська	0,471	0,426	0,473	0,418	0,305	0,464	0,546	0,404	0,474	0,413	0,585	0,527	0,459	25
Чернівецька	0,343	0,400	0,337	0,249	0,530	0,417	0,391	0,427	0,434	0,416	0,522	0,503	0,414	27
Чернігівська	0,531	0,617	0,595	0,520	0,569	0,582	0,667	0,473	0,554	0,446	0,654	0,636	0,570	13
м. Київ	0,820	0,803	0,752	0,739	0,750	0,769	0,731	0,926	0,748	0,874	0,721	0,662	0,775	1
м. Севастополь	0,474	0,629	0,645	0,721	0,618	0,765	0,730	0,885	0,755	0,826	0,830	0,789	0,722	2
Україна	0,568	0,533	0,517	0,507	0,513	0,557	0,594	0,544	0,567	0,523	0,688	0,643	0,563	

У результаті покращення економічної ситуації та застосування прямих адміністративних методів державного регулювання зайнятості населення, починаючи з 2003 р., ситуація почала стабілізуватись. У 2006 р. рівень безробіття в Україні становив 6,8%, а в 2007 р. знизився навіть більше і наблизився до свого природного рівня. Між тим, фінансово-економічна криза 2008 р. призвела до нового істотного погіршення ситуації на ринку праці. Якщо станом на 2007 р. із 27 регіонів у 6 ситуація є незадовільною, тобто інтегральний індекс ринку праці нижчий за 0,5, то у 2008 р. незадовільною є ситуація вже у 13 регіонах України з найгіршим показником 0,300 у Тернопільській області [288].

Поширення безробіття спричиняє зниження рівня життя населення – перехід працюючих до категорії безробітних із відповідним зменшенням рівня доходу та перебування у цьому стані доволі тривалий час [287].

Щодо загального рівня економічної активності населення України, то він доволі низький і становить лише 56%. Особливо низькі рівні економічної активності спостерігаються у крайніх вікових групах працездатного населення: 45% – для населення віком 15-24 роки, 36% – для 55 – 64-річних, та 5% для тих, хто старше 65 років. Рівень економічної активності жінок набагато менший, ніж чоловіків [284].

Що стосується регіональних особливостей, які графічно представлені на рис. 3.3, то лідируючі позиції за значенням інтегрального індексу розвитку ринку праці протягом досліджуваного періоду займає м. Київ із середнім показником 0,775. Так з 1999 по 2002 р. він займає 1-ше місце, в 2003 і в 2007 – 2-ге і з 2004 по 2006 та у 2008 р. знову перше. Лише у 2009-2010 рр. стан ринку праці в Києві суттєво погіршився і рейтинг із 1-го місця знизився на 9-те, 10-те відповідно [288].

Другим лідером протягом 2006-2010 рр. є м. Севастополь, яке має найнижчу частку працівників, які перебували в адміністративних відпустках (1,5% у 2010 р.). Крім того, у м. Севастополі зафіксовано: максимальне значення індексу розвитку ринку праці протягом 2006-2010 рр., найнижчий рівень безробіття (5,7%), низьку питому вагу працівників, які працювали в умовах неповного робочого дня (тижня) (10,4%); високий рівень економічної активності

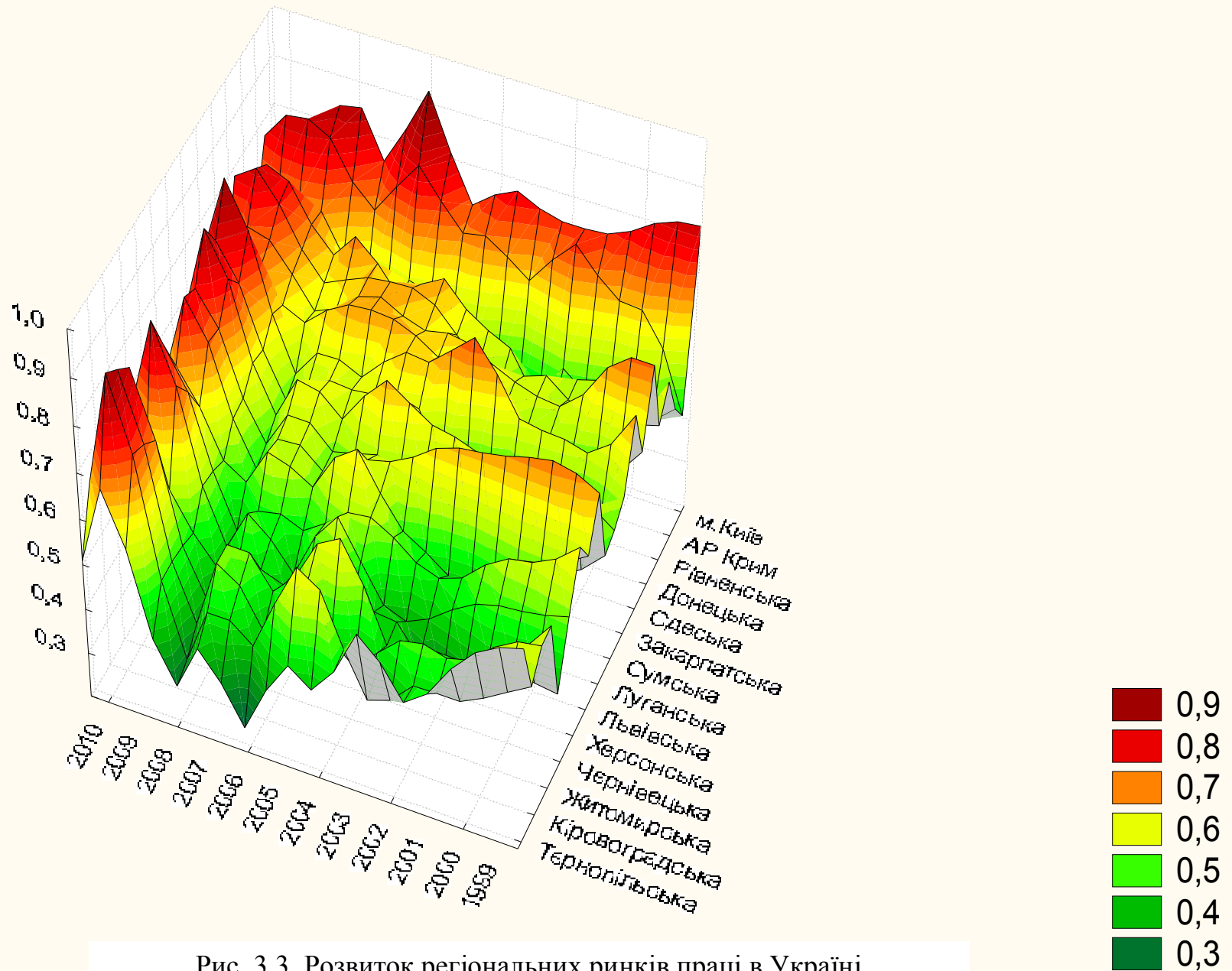

Рис. 3.3. Розвиток регіональних ринків праці в Україні

та рівень її реалізації (66,3% та 62,5% відповідно), і доволі низька середня тривалість пошуку роботи (6 місяців). У 2010 році 2-ге і 3-тє місця розділили Харківська (0,772) та Закарпатська (0,749) області, що пов'язано із порівняно високими показниками рівня економічної активності, рівня зайнятості та низькою середньою тривалістю пошуку роботи [283].

Серед регіонів з найгіршим станом ринку праці протягом досліджуваного періоду можна назвати Чернівецьку (27-ме місце) та Волинську (26-те місце) області, вони мають найнижчі середні індекси за досліджуваний період (0,414 та 0,451 відповідно) [288].

Незадовільна ситуація на ринку праці Чернівецької області є результатом найнижчого рівня економічної активності населення (37,9%) та рівня її реалізації (33,3%). Останнє та передостаннє місця у рейтингу протягом 2004-2009 рр. займає Тернопільська область із найгіршим показником 0,254 у 2006 р. У 2010 р. найнижчі сходинки у рейтингу займають Черкаська (0,527), Тернопільська (0,509) та Чернівецька (0,503) області. Останнє місце Чернівецької області є результатом найнижчих рівнів економічної активності (39,5% при 62,1% по Україні) та зайнятості міського населення (36,1% при 56,8% по Україні) [283].

Слід підкреслити наявність значних змін у розташуванні окремих регіонів на єдиній шкалі у 2009 р. порівняно з 2008 р. Так, значно поліпшилася ситуація на ринку праці Кіровоградської області, яка піднялася на 20 позицій і посіла 5-те місце і Хмельницької області, яка піднялася на 10 позицій у рейтингу. Погіршення індексу ринку праці відбулося у Львівській та Чернігівській областях (зниження на 10 позицій у обох областях), у м. Києві із 3-го місця на 9-те у 2009 р., та Рівненській області – з 2-го місця у 2008 р. на 7-ме у 2009 р. [283].

У 2009 році суттєво покращила свій рейтинг Закарпатська область і посіла 2-ге місце після 11-го у 2008 р. Це відбулось завдяки високому рівню економічної активності (66,9% при 61,8% по Україні) населення та рівню зайнятості (61,0% при 55,8% по Україні), а також невисокій частці працюючих в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (12,2% при 27,8% по Україні) [288].

У 2010 р. порівняно з 2009 р. найбільший прогрес спостерігався у Донецькій області, яка перемістилася з 15-го місця у 2009 р. на 5-те у 2010 р. Також значно поліпшили свій рейтинг Одеська, Дніпропетровська, Чернігівська (на 8 позицій кожна) та Житомирська (на 6 позицій) області. Водночас значно погіршився індекс ринку праці у Полтавській області, яка змістилася з 10-го місця у 2009 р. на 23-тє у 2010 р., та у Рівненській області, яка опустилася на 12 позицій, із 7-го місця у 2009 р. на 19-те у 2010 р. Також на 6 позицій знизився рейтинг Автономної Республіки Крим та на 5 позицій Київської області [283].

У цілому ситуація по Україні у 2010 р. дещо погіршилась порівняно із 2009. Так, якщо у 2009 р. середній індекс дорівнював 0,688, то у 2010 р. він вже становив 0,643 [288].

Щодо структури зайнятості, як вважає В.С. Васильченко [287], за часів незалежності України в структурі зайнятості населення та використанні робочої сили відбулися зміни принципового характеру, які зумовили негативні тенденції у розвитку ринку праці. Вони полягають у наступному:

- 1) постійне зниження чисельності працюючих в усіх сферах діяльності у тому числі і в обслуговуючих галузях соціальної спрямованості;
- 2) незадовільна міжрегіональна структура зайнятості зі значним праценадлишком у західних областях, яка була започаткована ще за часів радянської влади;
- 3) постійне зниження чисельності зайнятих у науці й науковому обслуговуванні.

Так, за даними Держкомстату чисельність зайнятих у всіх сферах зменшилася у 2000 р. порівняно з 1990 р. на 7,3 млн осіб, або на 28,7%. Майже половину працюючих втратила за цей період промисловість (47,7%) й особливо машинобудування, кольорова металургія, легка і харчова промисловість, хімія і нафтохімія, суднобудування та інші галузі реальної економіки. Близько 2/3 працівників залишили будівництво [287].

Вилучення понад 7 млн кадрів з різних галузей – велика втрата для економіки України, оскільки, ці громадяни або перейшли в нерегламентовану і нелегальну

зайнятість, або виїхали на заробітки за кордон, або взагалі залишилися без роботи. Через те, що майже всі вони не працюють за своєю професією чи спеціальністю, відбувається втрата кваліфікації і професійних здібностей, що призводить до необхідності втрачати державні кошти на підвищення кваліфікації та перенавчання при поверненні цих людей на робочі місця [47].

Значне зменшення чисельності зайнятих у науці й науковому обслуговуванні, харчовій і легкій промисловості, виробництві будівельних матеріалів, приладобудуванні, машинобудуванні, на погляд В.С. Васильченка, є значною мірою наслідком економічної глобалізації. За десять років незалежності число науковців зменшилося більше як на третину. Їх втрата особливо болісна для суспільства, по-перше, через послаблення перспектив розвитку не тільки економіки, а й суспільства в цілому; по-друге, підготовка науковців потребує багатьох років і значних коштів [287].

Набуває сили суперечність між доволі високим освітнім і професійно-кваліфікаційним потенціалом населення і погіршенням умов та якості зайнятості [287]. Знецінення людського потенціалу не єдиний індикатор соціального неблагополуччя. Держава зазнає суттєвих втрат, пов'язаних із недостатньою самореалізацією, спрощенням мотиваційних механізмів і формуванням «стратегій виживання», деградацією структури потреб, підривом принципу рівності стартових можливостей, істотним погіршенням здоров'я населення, відчуттям несправедливості того, що діється навколо, втратою віри в себе і довіри до держави. Відбувається підриг внутрішніх джерел зростання, а також втрата найважливішого чинника життєздатності суспільства, а саме: готовності та здатності національної спільноти до активного саморозвитку, своєчасної й адекватної відповіді на численні виклики зовнішнього середовища й успішної конкуренції з іншими суспільствами [288].

Негативні зрушення і тенденції в структурі зайнятості населення України, які відбуваються з 1991 р., є наслідком кризових явищ в економічній і соціальній сферах, малорозвиненого правового поля і недостатнього досвіду щодо захисту свого ринку від негативних наслідків глобалізації [287]. З

остаточним подоланням кризи і посиленням державного регулювання економіки в цілому і, зокрема зайнятості, ці тенденції повинні припинитися.

Таким чином, розвиток ринку праці в Україні характеризується негативними тенденціями, пов'язаними із: деформацією структури економіки, соціально-економічною кризою, наслідками економічної глобалізації, недоліками у галузевій диференціації заробітної плати, низьким рівнем заробітної плати, знеціненням людського потенціалу. Змінити таке положення можливо, посиливши регулюючу роль держави в цих процесах шляхом удосконалення механізмів державного управління людським розвитком.

3.4. Освіта в Україні в контексті людського розвитку

Освіта стає базовою цінністю, без якої подальший розвиток суспільства є неможливим. Іншими словами: «... розвиток освіти є об'єктивно-суспільною та індивідуальною потребою, без задоволення якої суспільство (а разом з ним і особистість) не мають майбутнього. Останнє потребує активізації зусиль держави і громадянського суспільства щодо матеріального забезпечення освіти, зростання теоретичної активності педагогів і вчених...» [289, с. 7]. За цих умов підвищується актуальність аналізу стану освіти в Україні, виявлення проблем та обґрунтування пріоритетних напрямів державної політики.

Процесам перетворення у системі управління освітою України присвячена значна кількість досліджень та публікацій. Серед авторів слід виділити Ю. Алексєєва, В. Вісящева, В. Вікторова В. Семашенко, Г. Ткач, А. Сбруєву, О. Любчук, В. Мороз, Г. Поберезьку, А. Кирду, А. Ятченко. Питання державного управління у галузі вищої освіти України стали предметом дослідження порівняно недавно. Так, різні аспекти цієї проблеми досліджували К. Астахова, В. Андрущенко, Л. Антошкіна, В. Гамаюнов, Н. Діденко, С. Жарая, О. Жабенко, В. Журавський, В. Кремень, В. Коваленко, П. Куделя, Б. Корольов, В. Луговий, В. Майборода, С. Майборода, С. Ніколаєнко, В. Огаренко, Л. Ордерій, Д. Табачник, Л. Полякова, І. Ходикіна та інші [257].

Рівень освіти населення є найвагомішою складовою загального індексу людського розвитку. Він характеризується показниками охоплення всіма рівнями освіти, кожної з вікових груп. Це такі показники як: охоплення дітей: дошкільними закладами, початковою освітою; охоплення дітей та підлітків: базовою середньою освітою, повною середньою освітою; чисельність студентів ВНЗ I–II та III–IV рівнів акредитації, на 10 тис. осіб; середня тривалість навчання; частка осіб із вищою освітою серед населення старше 25 років [75]. Необхідно звернути увагу на те, що всі перелічені показники є кількісними, тобто національною методикою оцінюються кількісні параметри охоплення всіма рівнями освіти за віковими групами. На основі отриманих даних робиться висновок про загальний стан освіти.

У той же час поза увагою залишається якість освіти, що здобувається. Припустімо, стовідсотковий рівень охоплення освітою за всіма рівнями та віковими групами при її низькій якості. За такого підходу до оцінки рівня освіти, це означало б, що ми маємо найкращу освіту, оскільки всі кількісні показники в нормі, але не маємо якісно освічених людей. Тому доцільно було до первинних складових покладених до розрахунку загального індикатора освіти додати якісні показники. Динаміка індексу освіченості за 1999-2010 рр. наведена у табл. 3.4.

З наведених даних можна дійти таких висновків:

– стан освіти в Україні є незадовільним (у 19 регіонах із 27 за досліджуваний період індекс освіченості є нижчим за 0,5, у шести регіонах він ледь перевищує 0,5 і тільки у двох значно вищий за 0,5);

– відбувається поступове погіршення ситуації із рівнем освіченості в Україні (якщо в 1999 р. середній індекс по Україні дорівнював 0,457, то у 2010 р. – 0,455, а в 2007 р. взагалі мав значення 0,417);

– спостерігається значне регіональне розшарування відповідно до рівня освіченості за регіонами України.

Традиційно 1-ше місце протягом усього періоду з 1999 по 2010 рр. займає м. Київ із середнім показником за цей період 0,832, 2-ге м. Севастополь. Стабільно наприкінці, 27 місце, Луганська область, яка протягом усього періоду мала середній показник 0,253.

Таблиця 3.4

Динаміка індексу освіченості за регіонами України за 1999-2010 рр.

Регіони	Роки												Середній індекс	Середній ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,422	0,435	0,419	0,413	0,412	0,390	0,353	0,374	0,382	0,393	0,449	0,455	0,408	16
Вінницька	0,467	0,510	0,495	0,440	0,435	0,386	0,361	0,339	0,322	0,310	0,315	0,324	0,392	19
Волинська	0,376	0,409	0,412	0,355	0,372	0,373	0,346	0,352	0,330	0,335	0,332	0,358	0,362	21
Дніпропетровська	0,434	0,487	0,463	0,475	0,494	0,473	0,445	0,456	0,463	0,491	0,522	0,542	0,479	10
Донецька	0,347	0,401	0,374	0,280	0,268	0,268	0,272	0,285	0,319	0,317	0,372	0,394	0,325	26
Житомирська	0,495	0,497	0,489	0,485	0,470	0,460	0,461	0,462	0,433	0,422	0,425	0,456	0,463	12
Закарпатська	0,296	0,316	0,321	0,319	0,340	0,370	0,311	0,330	0,318	0,341	0,330	0,381	0,331	25
Запорізька	0,420	0,460	0,451	0,462	0,459	0,445	0,446	0,464	0,482	0,490	0,505	0,526	0,467	11
Івано-Франківська	0,369	0,402	0,411	0,393	0,387	0,368	0,336	0,332	0,298	0,290	0,272	0,296	0,346	24
Київська	0,508	0,565	0,565	0,475	0,521	0,536	0,482	0,492	0,482	0,565	0,599	0,569	0,530	4
Кіровоградська	0,463	0,493	0,463	0,453	0,429	0,408	0,399	0,402	0,391	0,390	0,407	0,413	0,426	14
Луганська	0,251	0,286	0,263	0,227	0,261	0,234	0,229	0,216	0,235	0,238	0,280	0,313	0,253	27
Львівська	0,421	0,469	0,452	0,440	0,454	0,439	0,391	0,371	0,337	0,349	0,341	0,364	0,402	17
Миколаївська	0,372	0,417	0,403	0,421	0,430	0,408	0,389	0,394	0,388	0,384	0,391	0,413	0,401	18
Одеська	0,420	0,492	0,490	0,467	0,490	0,474	0,461	0,466	0,464	0,511	0,504	0,533	0,481	9
Полтавська	0,532	0,546	0,537	0,551	0,569	0,516	0,475	0,488	0,465	0,466	0,484	0,495	0,510	7
Рівненська	0,416	0,436	0,451	0,451	0,457	0,437	0,400	0,414	0,391	0,389	0,372	0,415	0,419	15
Сумська	0,446	0,483	0,468	0,398	0,361	0,339	0,293	0,291	0,284	0,293	0,315	0,329	0,358	23
Тернопільська	0,434	0,415	0,414	0,386	0,392	0,400	0,343	0,315	0,308	0,314	0,298	0,318	0,362	22
Харківська	0,548	0,580	0,554	0,531	0,564	0,551	0,512	0,531	0,552	0,571	0,579	0,577	0,554	3
Херсонська	0,417	0,439	0,415	0,479	0,459	0,434	0,437	0,449	0,437	0,418	0,453	0,486	0,444	13
Хмельницька	0,521	0,509	0,515	0,549	0,550	0,566	0,514	0,519	0,489	0,481	0,454	0,477	0,512	6
Черкаська	0,610	0,599	0,573	0,575	0,572	0,531	0,506	0,461	0,457	0,447	0,457	0,455	0,520	5
Чернівецька	0,376	0,442	0,431	0,373	0,384	0,379	0,365	0,347	0,315	0,316	0,335	0,358	0,369	20
Чернігівська	0,545	0,543	0,523	0,548	0,547	0,507	0,492	0,466	0,456	0,470	0,486	0,499	0,507	8
м. Київ	0,785	0,815	0,819	0,852	0,885	0,905	0,852	0,825	0,834	0,813	0,811	0,788	0,832	1
м. Севастополь	0,633	0,624	0,571	0,638	0,645	0,594	0,620	0,618	0,627	0,704	0,714	0,745	0,644	2
Україна	0,457	0,484	0,472	0,461	0,467	0,452	0,426	0,424	0,417	0,426	0,437	0,455	0,448	

У регіонах-лідерах спостерігається найвищий в країні рівень охоплення дітей базовою середньою освітою (100% за кожним регіоном) і доволі високими рівнями охоплення дітей початковою освітою (м. Київ – 96,5%, м. Севастополь – 96,4%) і дошкільними закладами (м. Севастополь – 65%, м. Київ – 63%). На 3-му місті Харківська область (зі значенням 0,577), яка посіла 2-ге після Києва місце за таким показником, як чисельність студентів ВНЗ III і IV рівнів акредитації (836 на 1000 осіб віком від 17 до 23 років) [283].

Порівняння первинних показників та інтегрального індексу рівня освіти за 2009 та 2010 рр. демонструє достатню стабільність параметрів. Незначне підвищення показників освіти відбулося у Рівненській та Закарпатській областях (на 3 позиції кожна). Поряд з цим, погіршення показників рівня освіти відбулось у Черкаській області, яка змістилась з 10 місця у 2009 р. на 14-те у 2010 р. Графічно це представлено на рис. 3.4.

Останні позиції у 2010 р., як і у 2009 р., розподілили між собою, Сумська (зі значенням 0,329), Вінницька (0,324), Тернопільська (0,318), Луганська (0,313) та Івано-Франківська (0,296) області. Незадовільний стан рівня освіти в цих регіонах зумовлений різними причинами. Західні регіони у своїй більшості відстають за рівнем охоплення дошкільною освітою та повною середньою. В той же час такі області, як Сумська та Луганська є аутсайдерами за рівнем охоплення початковою та базовою середньою освітою [283]. Далі пропонуємо розглянути ситуацію за всіма рівнями освіти докладніше.

Дошкільна освіта. За даними Держкомстату України, на 2010/2011 навчальний рік, в країні налічувалось 15,5 тис. дошкільних навчальних закладів (ДНЗ), з яких на початок навчального року не працювало 1,1 тис. одиниць. У цих закладах перебувало на 19 тис. осіб більше як у 2009 р., й охоплення ними дітей збільшилось на 2% (56% у 2010 р. проти 54% у 2009 р.). Крім того, в 2010 р. було введено в експлуатацію дошкільні заклади на 550 місць [290].

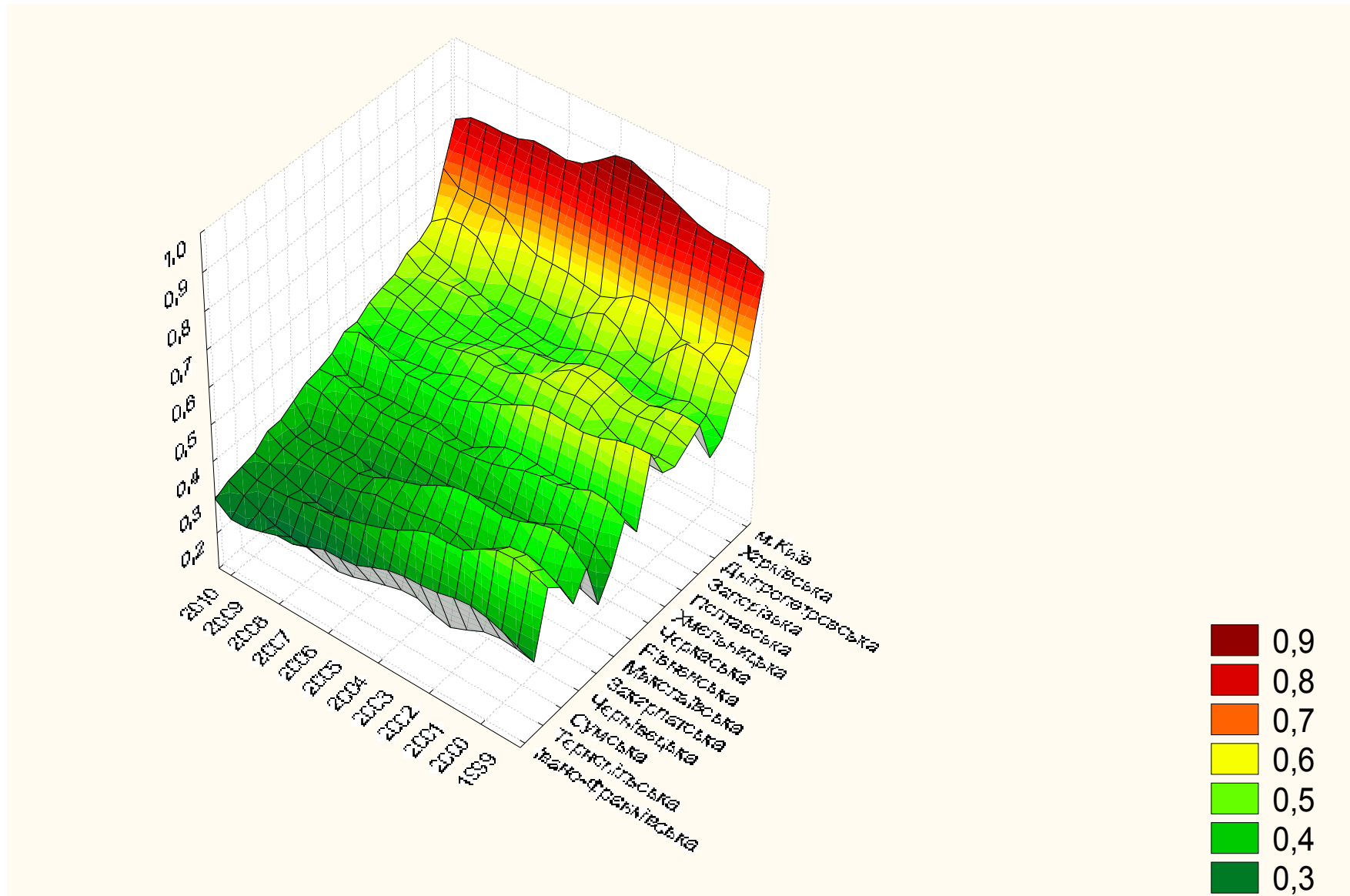

Рис. 3.4. Розвиток освіти в регіонах України

За даними Міністерства освіти та науки, дошкільною освітою охоплено понад 90% дітей п'ятирічного віку. Проте, передчасним є запровадження обов'язкової дошкільної освіти. Так, у середньому по країні, згідно з даними Міносвіти, на 100 місцях у ДНЗ виховується 108 дітей. Висока наповнюваність дитсадків обумовлена, між іншим, браком приміщень для них. У результаті показник охоплення дітей ДНЗ в Україні становить 56%. У містах цей показник дорівнює 69%, а у селах – лише 33% [290].

Повноцінна реалізація обов'язкової дошкільної освіти у сільській місцевості стикається з такими проблемами, як: відсутність ДНЗ у багатьох селах; непередбаченість в бюджеті коштів на розвиток відповідної дошкільної інфраструктури та організацію підвезення дітей до місць навчання.

В той же час, незважаючи на означені проблеми, був ухвалений Закон України про введення 11-річної освіти та обов'язкової дошкільної освіти з 5 років. Ухвалення цього Закону викликало численні суперечки, оскільки, впровадження обов'язкової дошкільної освіти, суперечить Конституції України [224], чинному законодавству про освіту та створює значні технічні проблеми пов'язані з браком місць у ДНЗ. Так, новий закон суперечить: статті 53 Конституції України, якою визначена обов'язковою лише повна загальна середня освіта; статті 33 Закону України «Про освіту» [258], у якій визначено, що дошкільна освіта і виховання здійснюється у сім'ї, ДНЗ у взаємодії з сім'єю.

Усупереч цим положенням законодавства, новий Законопроект обмежує дошкільну освіту в сім'ї і примушує батьків віддавати дитину у дитячий садок з 5 років.

Зважаючи на зазначене, треба або вдосконалити ухвалений Закон, або внести зміни до Конституції України [224], Закону України «Про освіту» [258] та передбачити у бюджеті відповідні кошти для реалізації положення про обов'язкову дошкільну освіту з п'яти років.

Середня освіта. На 2010/2011 навчальний рік, за даними Держкомстату України, в країні налічувалось 20,3 тис. загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ), у тому числі понад 13,0 тис. у сільській місцевості. Всього в них

навчається 4,3 млн учнів (у 2009 – 4,5 млн учнів), з них близько 1,3 млн у сільській місцевості. За навчальний рік потребують щоденного підвезення понад 27 тис. учнів і педагогічних працівників. У 2010 р. здобуло повну загальну освіту 364 тис. випускників шкіл (у 2009 р. – 391 випускник) [290].

Привертає увагу скорочення кількості ЗНЗ із 21,8 тис. у 1991 р. до 20,3 тис. на початок 2010/2011 навчального року. Кількість учнів ЗНЗ скоротилась майже у 1,7 разів а у вечірніх школах – у 2,7 разів [290]. Сучасна державна політика спрямована на оптимізацію кількості шкіл, особливо сільських. У той же час варто пригадати як у 1990-ті роки оптимізували кількість ДНЗ через низькій рівень народжуваності в країні. Це призвело до скорочення витрат бюджету у короткостроковому періоді, але створило проблеми із дошкільною освітою у довгостроковому. То чи доцільно скорочувати витрати бюджету сьогодні, створюючи проблеми із середньою освітою завтра.

Ще однією проблемою середньої освіти, що з часом буде загострюватись, є кадрова проблема. За статистичними даними, навчальний процес у ЗНЗ в 2010/2011 навчальному році забезпечували 515 тис. педагогічних працівників (у 2009 р. – 522 тис. вчителів). З них пенсійного віку понад 18% (близько 76 тис.). Понад половина працюючих віком більше як 40 років та мають 20 років педагогічного стажу [290].

Педагогічних працівників для роботи у школах готують 58 ВНЗ I–II рівнів акредитації та 59 – III–IV рівнів акредитації всіх форм власності. У 2008 р. кількість молодих фахівців, які здобули вищу педагогічну освіту, становила 17,7 тис. осіб; у 2009 р. – 16,4 тис., у 2010 – понад 16,0 тисяч, тобто поступово їх кількість зменшується. Крім того, близько 20% випускників працевлаштовуються не за фахом освіти [290]. Професія вчителя дедалі більше втрачає престижність через високу відповідальність та низьку оплату праці. Тому вкрай необхідна державна програма спрямована на підвищення престижності праці вчителя. Оскільки вчитель – це не лише професія. Від професійності вчителів залежить майбутнє нашої держави.

Крім того, варто звернути увагу на несвоєчасне фінансування середньої школи (кінець червня, початок серпня), через яке підручники з'явилися лише у вересні-листопаді 2010 р. Державним бюджетом передбачено на друк підручників 198,4 млн грн (виділено 120 млн грн), з яких 28,4 млн грн – борг за минулорічні підручники для 9 класів. За даними парламентського комітету з питань науки та освіти, забезпечення підручниками за новою програмою буде коштувати близько 600 млн грн. Якщо врахувати витрати на підручники, які вже віддруковані за програмою 12-річного навчання, то це додаткові витрати ще на 200 млн грн. При цьому на перехід до 12-річної системи загальної освіти вже витрачено близько 1,5 млрд грн [290].

За три останні роки концепція середньої освіти змінювалась тричі, зокрема термін навчання у середніх навчальних закладах. Так, Президент України у своїй передвиборчій кампанії пропонував 10-річну середню освіту. При цьому, остаточний перехід шкільного процесу на 12-річний термін припадав на початок літа 2010 р. Навесні цього ж року змінились правила прийому до вищих навчальних закладів. Улітку середня школа переорієнтувалась на 11-річну освіту, так і не завершивши перехід на 12-річне навчання. Це, у свою чергу, потребує зусиль щодо розробки підручників, програм перепідготовки вчителів тощо [291].

Парламентські слухання 9 червня 2010 р. «Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи їх подолання» виявили певні недоліки шкільної освіти, зокрема: шкільна освіта переобтяжена надмірним фактологічним матеріалом, містить відомості, які не мають суттєвої загальноосвітньої цінності, що призводить до перевантаження школярів. Її склад і структура недостатньо сприяють диференціації навчання з урахуванням нахилів, здібностей, життєвих планів учнів. Недостатньо збалансовані гуманітарна і природничо-наукова складові. Не забезпечено належних умов для успішного масового запровадження профільного навчання у старшій школі [290], тобто реформування середньої освіти, дійсно, вкрай необхідне, але воно має відбуватись не за формою, а за змістом; віддавати перевагу стратегічним пріоритетам перед

короткостроковою перевагою; пройти широкі громадські обговорення, щоб уникнути перманентного стану змін залежного від зміни політичних еліт.

Професійно-технічна освіта. На початок 2010/2011 навчального року в країні функціонувало 994 державних професійно-технічних навчальних заклади різних типів, у яких навчалось понад 423 тис. учнів і працювало понад 57 тис. педагогічних працівників. До професійно-технічної освіти належить і система професійного навчання кадрів на виробництві, у якій щорічно навчається понад 1,3 млн робітників підприємств і організацій, у т. ч. близько 20 тис. незайнятого населення за направленням служб зайнятості [290].

Не дивлячись на такий потужний потенціал, професійно-технічна освіта не вирішує ключової проблеми: підготовку кваліфікованих робітників відповідно до потреб ринку праці. На сьогодні наявний великий розрив між попитом і пропозицією робочої сили. Так, понад 60% вільних робочих місць на регіональних ринках праці припадає на професії робітників, особливо висококваліфікованих. На українських підприємствах хронічно бракує кваліфікованих робітників за виробничими професіями, зокрема робітників з інструментом – 22% від загальної кількості вільних робочих місць, з обслуговування, експлуатації і контролю за роботою технологічного обладнання, машин – 16%. Ускладнює ситуацію й старіння робітничих кадрів, середній вік яких понад 50 років [67].

Вища освіта. Мережа ВНЗ на початок 2010/2011 навчального року складається з 854 закладів (у 2009 р. – 881 заклад), з них 349 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути) та 505 закладів I–II рівнів акредитації (коледжі, технікуми, училища). До вузів III–IV рівнів акредитації було подано 1 мільйон 104 тис. заяв (у 2009 р. – 1 мільйон 86 тис.). Між тим, необхідно зазначити, що 60 ВНЗ прийняли від 100 до 200 заяв, 70 – від 0 до 100, а 45 взагалі не отримали жодної заяви [290].

Україна традиційно утримує лідируючі позиції за кількістю ВНЗ та рівнем освіченості громадян. 45% робочої сили в Україні має вищу освіту. За цим показником Україна посіла 5-те місце серед 37 країн (країни СНД та Центральної Європи). Проте якість вищої освіти викликає питання [284].

У Європейському союзі прийняті і діють інші стандарти. Престиж освіти, високої кваліфікації традиційно дуже високий. Там вважають, що здобути вищу освіту здатна не кожна людина, а приблизно один з десяти тих, хто навчався у школі, а до вищих сходи́н (магістерський і докторський рівень) доходить не більше 10-15% випускників бакалаврату. Завершують середню освіту на високому рівні тільки ті випускники, які мають намір вступити до вищих навчальних закладів. Це близько 15-25% усіх учнів середніх шкіл [285].

В Україні вищі навчальні заклади приймають на навчання до 70% випускників шкіл, тобто у 7 разів більше, ніж дозволяє нормальний розподіл інтелекту. Це призводить до дискредитації українського диплома. Він не визнається у Європі, і без додаткового перенавчання українські фахівці не можуть працевлаштуватися. Найбільше не влаштовує зарубіжних працедавців у підготовці українських фахівців – низька дієвість знань, тобто, здатність використовувати набуті знання, вміння на практиці. За експертними оцінками, цим параметром українські випускники поступаються найбільше [290].

У зв'язку з проголошенням Україною про свій намір приєднатися до Європейського союзу система вищої освіти потребує докорінного реформування. На шляху модернізації вищої освіти перед органами державного управління особливого значення набувають такі принципові моменти, як якість освіти і акредитація, які міцно взаємопов'язані і висувають перед нашою системою ліцензування й акредитації нові завдання щодо використання європейських стандартів якості. Тому участь України в європейській мережі з гарантування якості у вищій освіті обов'язкова вже найближчим часом. Тут необхідно застосовувати не тільки внутрішню оцінку якості, але й зовнішню [257].

За даними Центру соціального аудиту, який проводив дослідження щодо ставлення громадян України до реформ у сфері освіти на замовлення Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігії Донецької облдержадміністрації [272] (аудиторію опитаних становить доросле населення 26 міст і сіл Донецької області віком більше як 18 років, кількість опитаних – 802 респондента), більшість із них не підтримують реформи – 57,6%.

Говорячи про освіту, найбільше занепокоєння викликає ступінь фінансування галузі та стану матеріально-технічної бази навчальних закладів, а також нова система освіти та її якість. Більшість респондентів не підтримують скорочення кількості шкіл, які стикаються з проблемою недобору учнів – 67,7% й лише 27,6% респондентів підтримують заходи щодо оптимізації шкіл за даних умов.

На запитання: «Чи підтримуєте Ви реформування у сфері освіти?» – відповіді респондентів розподілилися таким чином (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Чи підтримуєте Ви реформування у сфері освіти?»**

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, які їх обрали, %
Однозначно «так»	16,6
Скоріше «так», ніж «ні»	17,7
Скоріше «ні», ніж «так»	24,3
Ні	33,8
Важко відповісти	7,5
Всього	100

З даних табл. 3.5 видно, що більшість респондентів (57,6%) не підтримують реформування в сфері освіти, 34,3% респондентів у цілому підтримують реформи освіти.

Результати відповідей респондентів на запитання: «Які зміни, по-вашому, необхідні у сфері освіти на нинішньому етапі?» – можна згрупувати в такий спосіб:

– все, що стосується повернення до старої системи освіти в цілому або окремих її елементів – 15%;

– все, що стосується проблем фінансування та інших матеріальних аспектів – 16,8%;

– все, що стосується навчальної програми, якості освіти – 12%.

Окремими пунктами залишимо: «викоренити корупцію» – 5,1%; незадоволеність роботою Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України в цілому, або Міністром освіти зокрема – 2,2%; зменшити кількість ВНЗ – 0,5 %; нічого міняти не потрібно – 2,4%.

Таким чином, найбільшу стурбованість у населення Донецької області викликає проблема фінансування і стану матеріально-технічної бази навчальних закладів, а також нова система освіти та її якість.

На запитання: «Чи підтримуєте Ви ідею скорочення числа шкіл, де є великий недобір учнів?» – відповіді респондентів розподілилися у такий спосіб (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

«Чи підтримуєте Ви ідею скорочення числа шкіл, де є великий недобір учнів?»

Варіанти відповідей	Кількість, %
Однозначно «так»	11,1
Скоріше «так», ніж «ні»	16,5
Скоріше «ні», ніж «так»	22,8
Ні	44,9
Важко відповісти	4,5
Всього	100

Виходячи з даних табл. 3.6, більшість респондентів не підтримують скорочення числа шкіл, де є великий недобір учнів – 67,7%, і лише 27,6% респондентів підтримують заходи щодо оптимізації шкіл за даних умов.

На запитання: «Чи є у Вас дитина, яка навчається у даний момент в школі?» – відповіді респондентів розподілилися в такий спосіб (табл. 3.7), тобто, в число опитаних респондентів потрапили 22,8% тих, хто має дітей, які у даний момент навчаються в школі.

Таблиця 3.7

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

«Чи є у Вас дитина, яка навчається у даний момент в школі?»

Варіанти відповідей	Кількість, %
Так	22,8
Ні	75,7
Важко відповісти	0,7
Всього	100

На запитання: «Чи готові Ви погодитися із закриттям школи Вашої дитини та її переведенням у нову, за умови, що в новій школі буде вища якість освіти?» – відповіді респондентів розподілилися в такий спосіб (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи готові Ви погодитися із закриттям школи Вашої дитини та її переведенням у нову, за умови, що в новій школі буде вища якість освіти?»

Варіанти відповідей	Кількість, %
Однозначно «так»	15,8
Скоріше «так», ніж «ні»	23,5
Скоріше «ні», ніж «так»	16,9
Ні	39,3
Всього	100*

* за 100% узяті респонденти, які мають дітей, які у даний момент навчаються в школі (22,8% зі всіх опитаних).

З даних табл. 3.8 виходить, що більшість із тих, хто має дітей, які навчаються в школі, не згодні із закриттям школи дитини та її переведенням в нову, де якість освіти буде вища – 56,2%, але 39,3% з них – згодні [272].

Таким чином, аналіз стану освіти показав:

по-перше, стан освіти в Україні є незадовільним (у 19 регіонах із 27 за 1999-2010 рр. індекс освіченості є нижчим за 0,5, у шести регіонах він ледь перевищує 0,5 і тільки у двох значно вищий за 0,5);

по-друге, відбувається поступове погіршення ситуації із рівнем освіченості в Україні (якщо в 1999 середній індекс по Україні дорівнював 0,457, то у 2009 р. – 0,437, а в 2007 р. взагалі мав значення 0,417);

по-третє, спостерігається значне регіональне розшарування за рівнем освіченості по регіонах України (різниця між найкращим, м. Київ, та найгіршим, Луганська область, регіоном за досліджуваний період становить 3,4 рази).

Наведені висновки зроблені на основі аналізу кількісних показників, відібраних за національною методикою, які характеризують охоплення всіма

рівнями освіти за віковими групами. Для оцінки якісного стану освіти необхідно ввести до аналізу якісні показники.

Аналіз стану за рівнями освіти показав, що всі рівні освіти в Україні: дошкільна, середня, професійно-технічна та вища мають серйозні проблеми пов'язані як з об'єктивними причинами, так і з прорахунками державного управління. Основними недоліками державної політики у сфері освіти є такі: орієнтація на короткострокові переваги всупереч стратегічним пріоритетам розвитку держави; відсутність виваженої довгострокової програми реформування, що не залежить від зміни політичних еліт; залишковий принцип фінансування; відсутність адресних регіональних програм, що призводить до значного регіонального розшарування за рівнем освіченості. Подолання цих недоліків є пріоритетними завданнями державного управління у сфері освіти.

3.5. Соціальне середовище в Україні як чинник впливу на людський розвиток та результат державного управління

Соціальне середовище – це суспільні, матеріальні та духовні умови існування й діяльності людини, що її оточують. Воно виконує подвійну роль: з одного боку, створює умови для формування та розвитку людини, а з іншого – змінюється під впливом людської діяльності [91, с. 402]. Саме в соціальному середовищі відбувається формування ефективної системи взаємовідносин громадськості та державних структур як передумова створення громадянського суспільства.

Останнім часом у глобальному соціальному середовищі спостерігаються протилежні тенденції. З одного боку, у міру прогресивного розвитку людства усвідомлюється роль людини як кінцевої мети та основної рушійної сили суспільного прогресу, що приводить до створення все більш сприятливих умов для розвитку людини [292]. З іншого – еволюційний розвиток за останнє десятиріччя XX століття отримав назву «зростання без майбутнього», оскільки супроводжується серйозними як екологічними, так і гуманітарними проблемами

[104]. Велике занепокоєння викликають істотні й швидкі зміни у картині психічного здоров'я населення в більшості країн світу, що, з точки зору фахівців, набувають характеру кризи [293].

Соціальне середовище за національною методикою характеризується ступенем соціальної безпеки, соціально-психологічним кліматом у регіоні, ризиком захворювань на так звані соціальні хвороби тощо. Складовими цього блоку є соціальне самопочуття та соціальне напруження. Посилення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві обумовлено дією таких чинників: підвищенням безробіття (особливо тривалого), яке спричиняє розповсюдження таких негативних явищ, як злочинність, алкоголізм, наркоманія тощо; затримками з виплатами заробітної плати, пенсій тощо; обмеженням можливостей значних верств населення у задоволенні їх потреб на охорону здоров'я, освіту, культуру, інші соціальні послуги, погіршенням унаслідок цього фізичного і духовного здоров'я людей, та як наслідок – деградацією робочої сили, відсутністю перспектив її покращення в майбутньому. Виходячи з таких міркувань і сформовано перелік показників цього блоку [47]. Використання національної методики до аналізу статистичних даних за 1999-2010 рр. дозволило отримати результати, представлені у табл. 3.9 (джерело: Держкомстат) [283].

Як видно з наведених даних, стан соціального середовища в Україні у досліджуваний період характеризується інтегральним індексом, що незначно перевищує значення 0,5, тобто ледь досягає рівня «задовільно». При цьому, якщо розглядати ситуацію по регіонах, то у семи із двадцяти семи – середній інтегральний індекс за досліджуваний період є нижчим за 0,5, а, наприклад, у м. Севастополі в 2008 та 2009 роках дорівнював 0,278 та 0,257 відповідно, що вкрай негативно характеризує стан соціального середовища. Крім того, необхідно зазначити його поступове погіршення як у цілому по Україні, так і по регіонах. Основним індикатором неблагополуччя стало розповсюдження таких «соціальних» хвороб, як наркоманія та алкоголізм [272].

Індекси соціального середовища регіонів України за 1999-2010 рр.

Регіони	Роки											Середній індекс	Середній ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009		
АР Крим	0,540	0,568	0,576	0,531	0,520	0,478	0,469	0,573	0,460	0,513	0,472	0,518	17
Вінницька	0,626	0,638	0,615	0,611	0,636	0,596	0,603	0,528	0,652	0,619	0,643	0,615	8
Волинська	0,662	0,641	0,646	0,697	0,659	0,656	0,636	0,646	0,740	0,652	0,684	0,665	5
Дніпропетровська	0,481	0,484	0,424	0,397	0,410	0,415	0,403	0,705	0,436	0,408	0,427	0,454	25
Донецька	0,566	0,541	0,462	0,481	0,496	0,500	0,465	0,441	0,483	0,460	0,470	0,488	21
Житомирська	0,537	0,576	0,561	0,573	0,562	0,589	0,577	0,484	0,636	0,590	0,579	0,570	11
Закарпатська	0,880	0,861	0,820	0,792	0,839	0,840	0,779	0,582	0,724	0,748	0,741	0,782	1
Запорізька	0,471	0,478	0,469	0,400	0,416	0,415	0,389	0,807	0,402	0,401	0,418	0,460	24
Івано-Франківська	0,692	0,677	0,647	0,698	0,683	0,701	0,725	0,421	0,785	0,755	0,765	0,686	3
Київська	0,574	0,585	0,527	0,527	0,523	0,539	0,484	0,731	0,556	0,502	0,435	0,544	15
Кіровоградська	0,451	0,540	0,544	0,499	0,502	0,484	0,461	0,527	0,494	0,432	0,384	0,483	22
Луганська	0,418	0,426	0,392	0,392	0,395	0,382	0,444	0,458	0,486	0,442	0,416	0,423	26
Львівська	0,724	0,729	0,670	0,663	0,674	0,688	0,670	0,486	0,663	0,656	0,695	0,665	6
Миколаївська	0,501	0,497	0,489	0,454	0,437	0,469	0,521	0,716	0,565	0,510	0,526	0,517	18
Одеська	0,541	0,531	0,469	0,462	0,470	0,463	0,429	0,550	0,450	0,401	0,464	0,475	23
Полтавська	0,587	0,620	0,549	0,527	0,538	0,573	0,540	0,468	0,582	0,503	0,507	0,545	14
Рівненська	0,736	0,690	0,646	0,622	0,668	0,664	0,654	0,553	0,691	0,670	0,694	0,663	7
Сумська	0,453	0,494	0,482	0,498	0,520	0,546	0,500	0,689	0,561	0,517	0,520	0,526	16
Тернопільська	0,752	0,728	0,726	0,717	0,689	0,660	0,612	0,560	0,645	0,655	0,681	0,675	4
Харківська	0,571	0,581	0,532	0,522	0,514	0,610	0,589	0,637	0,648	0,481	0,651	0,576	10
Херсонська	0,432	0,466	0,517	0,497	0,484	0,464	0,456	0,640	0,517	0,515	0,500	0,499	20
Хмельницька	0,607	0,568	0,575	0,551	0,519	0,560	0,552	0,530	0,632	0,649	0,618	0,578	9
Черкаська	0,551	0,549	0,543	0,553	0,569	0,553	0,567	0,584	0,589	0,568	0,544	0,561	12
Чернівецька	0,782	0,743	0,683	0,658	0,686	0,733	0,679	0,604	0,673	0,676	0,681	0,691	2
Чернігівська	0,518	0,553	0,510	0,519	0,507	0,541	0,518	0,756	0,538	0,546	0,501	0,546	13
м. Київ	0,573	0,558	0,477	0,551	0,504	0,493	0,459	0,548	0,455	0,417	0,529	0,506	19
м. Севастополь	0,555	0,518	0,519	0,433	0,463	0,450	0,427	0,438	0,302	0,278	0,257	0,422	27
Україна	0,584	0,587	0,558	0,549	0,551	0,558	0,541	0,580	0,569	0,539	0,584	0,559	

Спокуса алкоголем – найлегший спосіб позбавити людину можливості замислитися над своїм розвитком, не кажучи вже про досягнення в ньому нових, прогресуючих результатів. Це найпростіший спосіб запустити механізм деградації не тільки окремої особистості, але й суспільства в цілому [290]. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), якщо щорічне споживання алкоголю перевищує 8 літрів на особу, воно спричиняє поступову деградацію суспільства. В Україні цей показник дорівнює 12 літрам [284].

За офіційною статистикою, кількість людей із хронічною алкогольною залежністю становить близько 900 тис. осіб і щороку їх кількість збільшується на 50-55 тис. нових хворих. За даними ВООЗ, Україна посідає 5-те місце серед найбільш питущих країн. Пересічний мешканець України за рік випиває майже 60 літрів пива, тому за останніх 10 років пивних алкоголіків у країні стало вдсятеро більше. Алкоголь посідає 3-тє місце серед причин побутової смертності в країні [285].

Особливе занепокоєння викликає зростання дитячого алкоголізму: майже 40% підлітків віком 14-18 років регулярно вживають спиртні напої. За даними Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка, 91% підлітків вживали алкоголь, 25% підлітків відповіли на опитування, що їх друзі напиваються хоча б раз на тиждень, а 22% відзначили, що напиваються самі, тобто майже половина підлітків у вихідні дні пиячать «по повній» [290].

Кількість споживачів наркотиків в Україні також неухильно підвищується й, на думку спеціалістів, давно набула вигляду епідемії: якщо 2001 р. на обліку за немедичне вживання наркотиків перебувало близько 100 тис. осіб, то 2006 р. – уже 160 тис. осіб [285]. На сьогоднішній день кількість людей, які вживають наркотики, офіційно становить близько 100 тис. Реальна цифра, за оцінками МВС може становити 600-800 тис. За рівнем зловживання наркотиків Україна посідає одну з перших позицій в Європі. Щорічно число наркозалежних збільшується на 10-15%. За рік тільки ринок ін'єкційних наркотиків становить майже 6 млрд грн. Разом з кокаїном та марихуаною це понад 15 млрд грн. [290].

За даними Інтерполу, в країні зареєстровано близько 70 тис. розповсюджувачів наркотиків. Понад 170 тис. осіб вживають наркотики регулярно. При цьому близько 5 тис. наркозалежних не досягли 18 років. Дослідження у цій сфері показали, що середній вік початку прийому наркотиків становить 13-15 років, а в деяких містах нашої країни – 9-13 років. Хоча б один-два рази в житті наркотики пробували 35% українських старшокласників і 50% учнів ПТУ. Середня тривалість життя людини після початку регулярного прийому наркотиків становить 7 років. Наркомани рідко доживають до 30-річного віку [290].

На вкрай несприятливу ситуацію в Україні вказує і статистика Всесвітньої доповіді ООН про наркотики за 2010 р. Експерти цієї міжнародної організації зазначають, що до півмільйона українців пробували опіати (природні наркотики на основі макової соломки) хоча б один раз протягом останнього року. І якщо стосовно інших видів наркотиків Україна все ще відстає від Західної Європи, то за споживанням опіатів вийшла на 3-тє місце в Європі після Росії та Естонії [285].

Крім того, за даними опитування Українським інститутом соціальних досліджень ім. Яременка, 63% українських дітей віком 15 років мають досвід у палінні (23% хлопчиків та 12% дівчат палять щоденно), 14% палили марихуану [290].

Слабким місцем українського суспільства також є рівень криміногенності. За повідомленням органів внутрішніх справ, прокуратури та податкової міліції, протягом 2010 р. зареєстровано 505,4 тис. злочинів, що на 15% більше як у 2009 р. Із загальної кількості кримінальних проявів 35,7% – тяжкі та особливо тяжкі. Протягом 2010 р. скоєно 2356 умисних вбивств і замахів на вбивство, 3777 умисних тяжких тілесних ушкоджень, 635 зґвалтувань і замахів на зґвалтування (це менше як у 2009 р. на 4,9%; 8,8% та 16,2% відповідно). В той же час на 44,8% порівняно із 2009 р. збільшилась кількість крадіжок. Кількість випадків шахрайства (24,9 тис.) збільшилась на 7,1%, хабарництва (2,9 тис.) – на 5,4% [272].

За 2010 р. виявлено 397 організованих груп і злочинних організацій, що скоїли 3135 злочинів, із яких 78,3% становили тяжкі та особливо тяжкі (це на 5,2% менше як у 2009 р.). Найбільше підвищення кількості злочинів, скоєних організованими групами та злочинними організаціями, спостерігається в

Хмельницькій області – у 2,4 рази, у м. Києві – в 1,9 рази та в Чернігівській області – в 1,7 рази.

Кількість потерпілих від злочинів за 2010 р. становила 321,2 тис. осіб (на 20,8% більше як у 2009 р.), із числа яких 112,2 тис. – жінки, 28,4 тис. – пенсіонери, 10,9 тис. – неповнолітні та 3444 особи – діти до 14 років. Найбільша кількість потерпілих (73,1%) від крадіжок – 211,8 тис. та грабежів – 23 тис. осіб, серед яких 36,8% – жінки (86,4 тис. осіб). У дорожньо-транспортних пригодах на території країни постраждало 9,2 тис. осіб, з яких 24,1% – загинуло. Всього внаслідок злочинних діянь загинуло 6077 осіб, з них 16,5% – у результаті нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень, 32,7% було вбито [280].

Серед осіб, які вчинили злочини, 26,7% раніше вже порушували закон, з них кожний другий має не зняту або непогашену судимість, 18,9% вчинили злочин у групі, 15,6% знаходились у стані алкогольного сп'яніння; 13,9% – жінки, 6,2% – неповнолітні. Питома вага працездатних осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів, які на момент учинення злочину не працювали і не навчались, становила 62,8% [272].

Крім того, викликає занепокоєння зростання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. За 6 років їх кількість зросла на 7,7%. Кожна 5-та дитина (21,2%) народжується поза шлюбом. У 2010 р. порівняно з попереднім роком на 8% збільшилась кількість неповних сімей. Це становить 21,2% від загальної кількості сімей з дітьми у 2010. При цьому, в основному це сім'ї, у яких діти не мають батька – 93,0% від загальної кількості неповних сімей, 2,0% – в яких діти не мають обох батьків та проживають у родичів або знайомих [280].

Водночас необхідно звернути увагу на таке позитивне явище, як збільшення кількості усиновлених дітей українцями. Так, у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу протягом 2009 р. було влаштовано в 15 разів більше дітей, ніж п'ять років тому 1985 дітей. У 2010 р. їх було трохи менше – 1449 дітей. Таким чином, станом на 1 січня 2011 р., в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу виховуються 9024 дитини (8119 дітей – у 2009 р.), що майже у сім разів більше як у 2005 р. (1313 дітей) [272].

Також треба зазначити, що за станом соціального середовища є більш благополучні регіони: Закарпатська (1-ше місце в рейтингу з 1999 до 2005 р.) і середній індекс за 1999-2010 рр. – 0,776, Чернівецька (0,693), Івано-Франківська (0,693), Тернопільська (0,676) області, як показано на рис. 3.5.

До менш благополучних відносяться: Луганська (останнє 27-ме місце в рейтингу з 1999 по 2004 р.), Запорізька, Дніпропетровська області. Останні роки значно погіршилась ситуація у м. Севастополі [283].

Регіони, які лідирують, відрізняються найнижчим у країні коефіцієнтом злочинності (Івано-Франківська область – 419 випадки на 100 тис. осіб), усталеністю шлюбів (Закарпатська область на 1 розлучення припадає 4,1 шлюбів) та низькою питомою вагою народжених поза шлюбом (Тернопільська –7,2%). Крім того, в цих областях спостерігається найнижча кількість хворих на розлади психіки і поведінки внаслідок вживання наркотичних та інших психоактивних речовин у розрахунку на 100 тис. населення. В той же час, ця ситуація нівелюється доволі великою кількістю хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів [272].

Вкрай незадовільний стан показників соціального середовища протягом 2006-2010 рр. спостерігається у м. Севастополі (0,303 у 2010 р.), незважаючи на те, що відбулось деяке покращення первинних показників порівняно із 2009 р. Це пов'язано з найвищим рівнем захворюваності населення на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання як наркотичних інших психоактивних речовин (31,2 випадків на 100 тис. населення), так і алкоголю (195,2 випадків на 100 тис. населення), найбільшою кількістю ДТП (132,9 випадки на 100 км доріг у 2009 р. – 152,4) [283].

Низький рівень інтегрального індексу соціального середовища у 2010 р. також був притаманний Кіровоградській області (0,404), у якій зафіксовано найбільшу кількість померлих від навмисного самоушкодження (33,3 особа на 100 тис. населення) та найбільшу питому вагу народжених поза шлюбом (33,4%) [290].

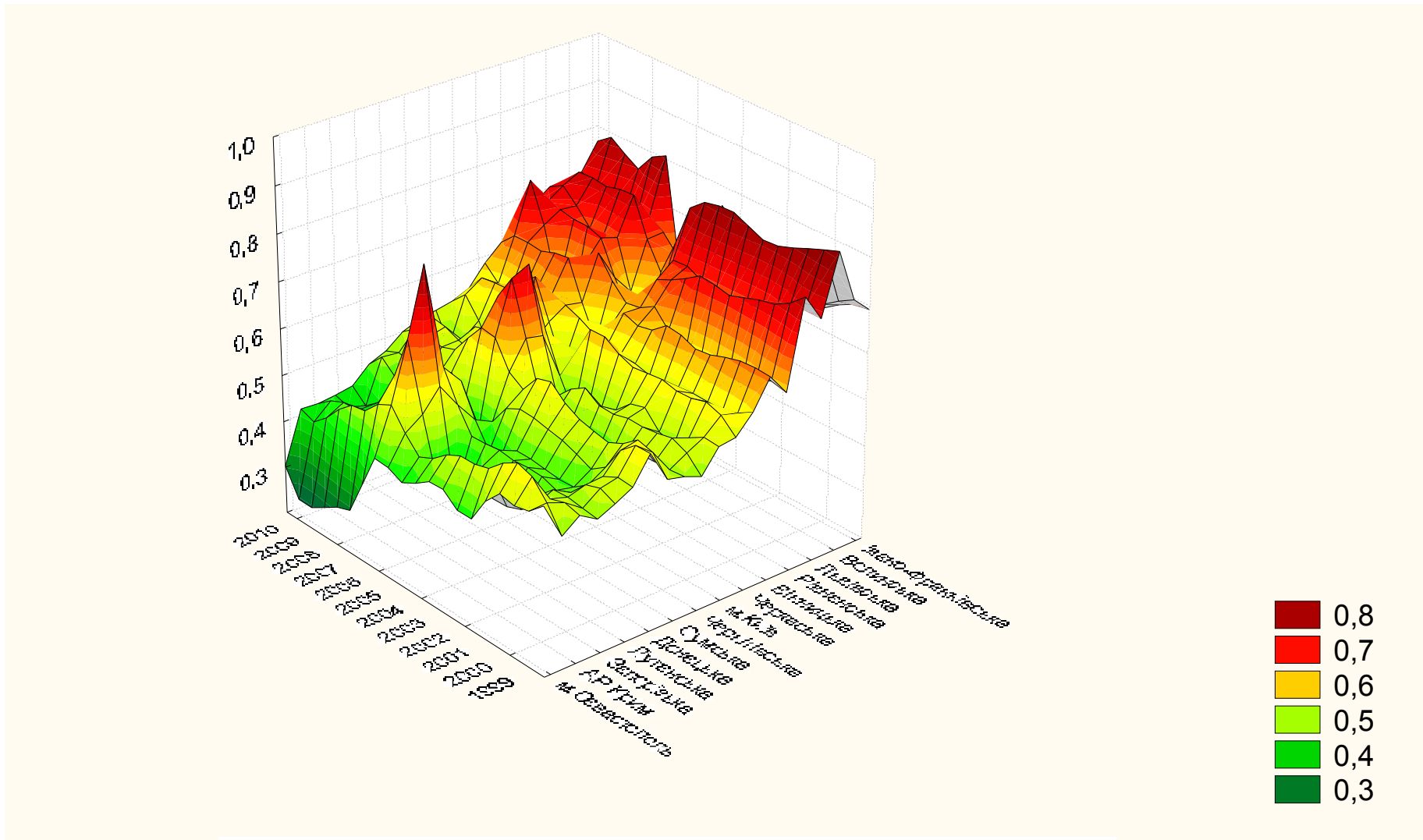

Рис. 3.5. Розвиток соціального середовища регіонів України

Замикає трійку аутсайдерів АР Крим (0,410), що пояснюється найвищим в країні коефіцієнтом злочинності (1705 випадків на 100 тис. осіб при 1102 по Україні). Варто зазначити, що Крим погіршив свій рейтинг за інтегральним індексом соціального середовища порівняно з 2009 р. на 6 позицій [272].

Протягом 2009-2010 рр. помітних змін у розшаруванні регіонів за індексом соціального середовища не сталося. Найбільше покращення стану соціального середовища відбулося у Чернівецькій (на 5 позицій), у Херсонській та Луганській областях (на 4 позиції). В той же час Автономна Республіка Крим погіршила свою позицію на 6 пунктів (з 19-го місця у 2009 р. до 25-го місця у 2010 р.) [283].

Зміна стану показників соціального середовища можлива, за рахунок створення системи ефективного соціального управління через спрямованість реформ до консолідації українського суспільства та органів державної влади у вирішенні проблем подолання бідності, зменшення майнового розшарування населення, поліпшення добробуту, посилення соціальної стабільності, перетворення соціальних чинників на важливий інструмент прискорення економічного розвитку.

За даними Центру соціального аудиту, який проводив дослідження про можливість формування ефективної системи взаємовідносин політичних партій та державних структур як передумови створення громадянського суспільства на замовлення Головного управління взаємодії з громадськістю у справах національностей і релігії Донецької облдержадміністрації, одержані наступні результати (табл.3.10) [272].

На запитання: «Чи готові Ви особисто відстоювати свої права та інтереси шляхом участі в акціях масових протестів?» – відповіді респондентів розподілилися у такий спосіб: однозначно готові 17,6%; скоріше готові 22,9%;

скоріше не готові 29,8%; однозначно не готові 25,2 та важко відповісти 4,6% респондентів (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Розподіл відповідей респондентів про готовність до участі в акціях протесту залежно від вікових категорій

Варіанти відповідей	Вік					
	18-24	25-29	30-39	40-49	50-59	понад 60
Однозначно готовий (-а)	16,3%	12,1%	20,8%	26,2%	19,1%	12,8%
Скоріше готовий (-а)	15,8%	13,0%	22,8%	20,1%	21,2%	7,1%
Скоріше не готовий (-а)	23,0%	10,9%	19,2%	18,0%	20,9%	7,9%
Однозначно не готовий (-а)	15,3%	10,4%	13,4%	21,3%	21,3%	18,3%
Важко відповісти	12,5%	8,3%	13,5%	33,3%	8,3%	16,7%

З табл. 3.10 видно, що рівень населення, який допускає свою участь в акціях протесту, присвячених відстоюванню своїх прав, достатньо великий і досягає 40,5%. Більшість, а саме 54,1% респондентів, визнає свою неготовність і небажання брати участь в акціях подібного характеру і 4,6% опитаних на даний момент не можуть дати відповідь на подібне запитання. Як ми бачимо, найбільший відсоток протестного настрою населення потрапляє у вікові рамки від 30 до 49 років. Найменше готові протестувати пенсіонери [272].

На запитання: «Вкажіть ті форми масового протесту, які Ви вважаєте найефективнішими і допустимими настільки, що Ви самі готові брати в них участь?» – відповіді респондентів розподілилися таким чином (табл. 3.11).

Отже, для жителів Донецька і області найбільш ефективними і допустимими формами протесту для захисту своїх прав і свобод є: збір підписів під колективними петиціями – 46,1% і законні мітинги і демонстрації – 40,3%, 17,6% респондентів вважають допустимими для себе участь в бойкотах, а 11,3% – у страйках різного характеру. Решта форм протесту набрали менше 10% підтримки серед респондентів, проте вже їх наявність свідчить про зростаючу

протестну агресивність серед населення, так 8,6% вважають допустимим проведення пікетування державних структур, 6,1% визначають як одну з форм протесту захоплення адміністративних будівель і блокування доріг [272].

Голодування як одну з ефективних форм боротьби визначають 4,4% і 3,4% підтримають несанкціоновані мітинги та демонстрації. Варто зазначити, що проведення незаконних страйків – 2,9% і створення незалежних озброєних угруповань – 2,6% також знаходять підтримку серед жителів Донецького регіону. Незначний відсоток респондентів, які повністю відмовилися брати участь у будь-яких формах протесту, він досягає 23,4%. Проаналізувавши форми протестів, які респонденти вважають допустимими для себе, ми підходимо до причин, які можуть сприяти їх появі.

Таблиця 3.11

Форми масового протесту, у яких респонденти готові брати участь*

Форма протесту	Кількість респондентів, %
Законні мітинги і демонстрації	40,3
Страйки	11,1
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації органів влади)	17,6
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	3,4
Незаконні страйки	2,9
Голодування	4,4
Пікетування державних структур	8,6
Захоплення адміністративних будівель, блокування доріг	6,1
Створення незалежних від Президента і уряду озброєних угруповань	2,6
Інше	0,7
Не братиму участі ні в одній формі	23,4
Важко відповісти	2,0

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг дати декілька варіантів відповіді.

На запитання: «Які дії влади могли б змусити Вас вийти на вулицю для участі в акціях протесту?» – відповіді респондентів розподілилися таким чином (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Які дії влади могли б змусити Вас вийти на вулицю для участі в акціях протесту?» *

Варіанти відповідей	Кількість респондентів, %
Підвищення цін на необхідні товари	44,1
Невиплата зарплати	55,4
Масове скорочення робочих місць	38,8
Підвищення пенсійного віку	30,4
Впровадження платної медицини	25,4
Збільшення витрат на утримання високопоставлених чиновників	18,0
Обмеження свободи слова в Україні	4,2
Обмеження демократії	4,7
Порушення політичних прав і свобод громадян	14,5
Підвищення плати за навчання у вищих навчальних закладах	11,8
Неврахування національних інтересів у відносинах з Росією	3,9
Відміна владою мораторію на продаж земель	3,4
Політичні репресії проти опозиції	1,0
Інше	2,2
Не візьму участі в акціях протесту	21,6
Важко відповісти	2,6

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг дати декілька варіантів відповіді.

Аналізуючи результати, викладені в табл. 3.12, ми бачимо, що однією з основних передумов для активізації протестної поведінки може служити невиплата заробітної плати – 55,4%. Далі розташовані підвищення цін на необхідні товари – 44,1%, і масове скорочення робочих місць – 38,8%. За те, що

дії влади, спрямовані на підвищення пенсійного віку, можуть бути основою протесту, висловилися 30,4% респондентів. Як основу для протестної поведінки 25,4% респондентів виокремлюють впровадження в Україні платної медицини, 18% – збільшення витрат на утримання високопоставлених чиновників, 14,5% – порушення політичних прав і свобод і 11,8% – підвищення плати за навчання у ВНЗ. Решта причин протесту набрали менше 5% підтримки серед респондентів. 4,7% респондентів можуть пов'язати свою протестну поведінку з обмеженням демократії в країні, 4,2% – з обмеженням свободи слова і 3,9% – із неврахуванням національних інтересів у відносинах з Росією [272].

Зазначимо, що тільки 1% жителів регіону як одну з причин протестної поведінки назвали політичні репресії проти опозиції. 21,6% респондентів відмовляються брати участь у протестах незалежно від будь-яких причин і 2,6% важко висловити свою думку з приводу даного питання [272].

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Які дії влади могли би змусити Вас вийти на вулицю для участі в акціях протесту?» залежно від їх матеріального стану наведений у (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Які дії влади могли б змусити Вас вийти на вулицю для участі в акціях протесту?» залежно від їх матеріального стану

Варіанти відповідей	Грошей вистачає тільки на покупку необхідніших продуктів	Всі гроші витрачаємо на продукти і покупку недорогих речей	В основному вистачає	Забезпечені, але зробити великі покупки не можемо	Дозволяємо собі практично все
1	2	3	4	5	6
Зростання цін на необхідні товари	23,7%	53,7%	17,5%	4,0%	0,3%

1	2	3	4	5	6
Невиплата заробітної плати	18,5%	55,2%	20,7%	5,0%	0,2%
Масове скорочення робочих місць	21,5%	55,6%	18,3%	3,9%	0%
Підвищення пенсійного віку	29,5%	54,5%	13,1%	2,9%	0%
Впровадження платної медицини	0,5%	26,0%	46,6%	22,5%	3,9%
Збільшення витрат на утримання високопоставлених чиновників	0,7%	20,1%	51,4%	23,6%	4,2%
Не візьму участі в акціях протесту	21,1%	43,2%	30,5%	4,2%	0%
Підвищення плати за навчання у вищих навчальних закладах	23,7%	31,2%	37,6%	6,9%	0,6%

Аналізуючи отримані дані, слід зазначити наступне:

– більшість із тих респондентів, які оцінюють свій матеріальний стан набагато нижче середнього, згодні взяти участь в акціях масових протестів у разі підвищення пенсійного віку – 29,5%, і за умови підвищення цін на продукти і плату за навчання у ВНЗ – по 23,7%;

– більшість із тих респондентів, які оцінюють свій матеріальний стан нижче середнього, є агресивно настроєною категорією.

Понад 50% зазначили, що підвищення цін, невиплата заробітної плати, скорочення робочих місць і підвищення пенсійного віку зумовлять їх взяти участь в акціях протесту. Респонденти з матеріальним станом середнім і вище середнього можуть взяти участь в акціях протесту у випадку впровадження платної медицини і збільшення витрат на утримання високопоставлених чиновників. Повністю забезпечене населення налаштоване пасивно щодо проявів протестів [272].

Аналіз соціального середовища в Україні вказує на його незадовільний стан. Серед основних індикаторів неблагополуччя можна назвати: поширення таких соціально-небезпечних хвороб, як наркоманія та алкоголізм; високий рівень криминогенності, знецінення сімейних цінностей, що призводить до

збільшення кількості дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, народжених поза шлюбом, спричиняє нестабільну соціально-економічну ситуацію.

Аналіз регіональних особливостей стану соціального середовища показав, що найкраща ситуація із року в рік зберігається у західних регіонах країни: Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Волинській, Тернопільській та Чернівецькій областях. Найгірша у м. Севастополі а також у Кіровоградській, Луганській, Запорізькій та Дніпропетровській областях. Кожен з регіонів має свої проблеми та успіхи, а тому потребує адресної програми покращення стану соціального середовища.

Серед основних причин погіршення стану соціального середовища можна назвати: підвищення бідності та нездоровий спосіб життя, руйнацію ціннісно-мотиваційного підґрунтя людського буття, недовіру до влади та відчуття втрати справедливості.

Таким чином, стан соціального середовища як чинника впливу на людський розвиток та результат державного управління викликає серйозні занепокоєння. Його покращення виходить за вузькі межі правоохоронних органів і має стати одним зі стратегічних напрямів державної політики, спрямованої на подолання бідності, пропаганду здорового способу життя та підвищення ефективності державного управління розвитком людини, становлення громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ

4.1. Реформування системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства

У 2000 р. на Саміті тисячоліття в Нью-Йорку Україна підписала Декларацію і взяла на себе зобов'язання досягти цілей тисячоліття до 2015 р. [116]. Завдяки зусиллям команди ПРООН цілі розвитку тисячоліття було адаптовано до національних потреб у 2003 р., і тепер вони використовуються для моніторингу прогресу в урядовій політиці. Так, першочерговими завданнями національного розвитку визнано забезпечення збереження людського потенціалу в Україні та створення безпечного середовища для його подальшого розвитку [117].

Підписання цієї Декларації є не тільки визнанням першочерговості розв'язання наявних проблем людського розвитку, але й ознакою взяття державою на себе відповідальності за стан і перспективи розвитку людського потенціалу. Після підписання Декларації пройшло вже $\frac{2}{3}$ від визначеного терміну, між тим, аналіз стану людського розвитку, який представлений у попередньому розділі, показав, що за цей період значного покращення не відбулося, а за деякими показниками, навпаки спостерігається суттєве погіршення ситуації. Тому необхідність реформування системи державного управління людським розвитком не викликає сумнівів.

З точки зору експертів [294] протягом незалежності української держави спостерігалися два етапи суттєвого реформування. Перший почався у останньому кварталі 1994 р., коли Президентом України було обрано Леоніда Кучму. Другий – у першому кварталі 2000 р., при його переобранні й призначенні Прем'єр-міністром Віктора Ющенка. В обох випадках реформування відбувалося відразу після виборів Президента на тлі фінансової й економічної кризи. Це, з

точки зору фахівців [294], показує що зараз в Україні склалася сприятлива ситуація для реформування.

Перші десять років незалежності були присвячені створенню нових інститутів, необхідних для функціонування нової держави й національної економіки: змінені адміністративна та судова системи; проведена приватизація, що дала поштовх для формування ринкової економіки; створені грошова, фіскальна і податкова системи, а також системи регуляції приватного підприємництва й конкуренції з відповідною зміною у законодавстві. Але, ці реформи ускладнювалися несприятливими процесами, що відбувались у зовнішньому та внутрішньому середовищі, пов'язаними як з недоліками реформування, так і зі «спадковістю», що дісталася від Радянського Союзу. Серед основних можна назвати наступні:

- глибока фінансова та системна криза, що зачепила всі сторони життя;
- стійка недовіра громадян України до державних інституцій та влади в цілому;
- стрімка зміна соціально-групової структури суспільства, що супроводжувалася значним майновим та соціальним розшаруванням;
- швидке розповсюдження тіньових методів господарювання та розквіт корупції;
- суттєва деморалізація суспільства та деформація ціннісно-мотиваційного підґрунтя людського буття [295].

Означене вище й брак досвіду державності призвели до реформування інститутів швидше за формою, ніж за змістом. Крім того, відбулось розбалансування економічних, соціальних і політичних чинників суспільних перетворень, оскільки запроваджена модель ринкової трансформації не мала необхідної соціальної спрямованості. Це видно з формули: *спочатку реформи, а потім реалізація задач соціального розвитку*, що була визначена вже на початку

перехідного періоду й на практиці звелася до реформування ціною соціальних витрат. Як показав час, такий підхід виявився не просто помилковим, а глибоко деструктивним [295].

Незважаючи на те, що ці прорахунки були визнані [296], реформування системи державного управління людським розвитком як окремий та ключовий напрям процесів перетворення ніколи не стояв на порядку денному в Україні, навіть після визнання збереження людського потенціалу першочерговим завданням національного розвитку [117].

Так, після підписання Декларації на Саміті тисячоліття відповідно до розпоряджень Президента України № 372/2001-рп від 21 грудня 2001 р. та № 385/2002-рп від 8 листопада 2002 р. розроблено стратегію економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 рр.: «Шляхом європейської інтеграції» [297], де підбито підсумки попереднього реформування та визначено пріоритети для подальшого. Як стратегічні пріоритети на 2004-2015 рр. було визначено наступні:

- створення передумов для набуття Україною повноправного членства у Європейському союзі;
- забезпечення сталого економічного зростання та прискореного подолання розриву між Україною та державами-членами ЄС в обсягах ВВП на одну особу;
- опанування інноваційного шляху розвитку, основи якого мають бути закладені в процесі структурної перебудови економіки;
- соціальна переорієнтація економічної політики [297].

Головними завданнями соціальної сфери були визначені наступні: «цілеспрямоване забезпечення надійних передумов реалізації прав і свобод громадян у всіх їх проявах, утвердження середнього класу – основи політичної стабільності та демократизації суспільства, значне обмеження загрозової диференціації доходів населення та подолання бідності» [297, с. 45]. Стратегічні

пріоритети наведені у тій послідовності, у якій вони представлені у документі. Як видно, людський розвиток в ньому позиціонується не як першопричина якісних змін у суспільстві та економіці, а як їх результат. І хоча розробники стратегії на 2004-2015 рр. зазначають, що «це має бути період глибоких якісних перетворень у всіх сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній, духовній» [297], основну увагу в ній приділено стратегічним пріоритетам у сфері економіки.

Розділ 13 цієї стратегії присвячено питанням підвищення якості життя населення та основним завданням демографічної політики, які мають бути досягнуті послідовним та стійким підвищенням показників, що характеризують рівень споживання населення, забезпеченням можливості надання соціально важливих послуг, здійсненням реформування найважливіших секторів соціальної сфери. Все це з точки зору авторів стратегії має привести до поліпшення демографічної ситуації та гендерних відносин, підвищення якості людського потенціалу [297], тобто знову якість людського потенціалу є похідною.

Проте, якщо у розробленні стратегії соціальним перетворенням приділено увагу, хоч і не першочергову, то духовні залишаються поза увагою. Вочевидь автори, зазначаючи їх необхідність, вважають, що вони відбудуться самі по собі щойно вдасться здійснити перетворення в усіх інших сферах суспільства.

Національна доповідь 2009 р. про соціально-економічний стан України [295] та криза 2008 р. показали, що намічених цілей навряд чи вдасться досягти, принаймні, до 2015 р. Роки, що минули після розробки стратегії, не були використані для реструктуризації економіки та переведення її на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку. Зростання, що спостерігалось в економіці протягом 2000-2008 рр. відбувалось головним чином у рідніщі відновних процесів, оскільки базувалося на використанні потужностей створених ще за радянських часів. Це консервувало застарілу виробничу структуру. Іноземні

фінансові ресурси, що були залучені використовувалися переважно на зростання споживання імпортованих товарів, а не на розвиток вітчизняного виробництва, що підсилювало структурні диспропорції [295, с. 6].

Окремою проблемою української економіки є її переобтяження соціальними виплатами. Ще за роки кризи 1991-1999, коли реальна заробітна плата зменшилася в 3,8 рази, її стрімке падіння і зниження рівня життя переважної частини українського населення, спровокувало розширення гарантій соціального захисту та збільшення кола тих, хто його потребує. З тих пір частка соціальних витрат у сукупних видатках держави та у ВВП невпинно збільшується. Ця тенденція не припинялася навіть у період економічного поживлення. Так, частка соціальних витрат у сукупних видатках держави підвищилася із 17% у 1999 р. до 27% у 2008 р. [295]. На думку експертів, за таких умов криза 2008 р. була неминучою [294, 296].

Відсутність позитивних структурних зрушень і криза 2008 р. знову поставили на порядок денний проблему реформування. Так, на початку 2010 року після обрання Президентом України Віктора Януковича, групою експертів було розроблено програму дій на перший рік після вступу нового Президента на посаду: «Пропозицій для України: 2010 – час для реформ» [294]. Основними пріоритетними завданнями у 2010 р. були визначені наступні:

1. Реформування газового сектору.
2. Незалежність Національного банку України.
3. Режим інфляційного таргетування.
4. Зменшення витрат державного бюджету.
5. Здійснення комплексного дерегулювання підприємницької діяльності.
6. Укладання угоди про асоціацію з Європейським союзом.
7. Поновлення приватизації.
8. Узаконення купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

9. Ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації».

10. Завершення ухвалення сучасного комерційного законодавства.

Автори зазначають, що розв'язання цих задач має на меті підвищення рівня життя українців й використання їх людського потенціалу для повного розкриття потенціалу розвитку країни [294]. Як бачимо, незважаючи на поширення концепції людського розвитку в усьому світі, при розробці програм реформування, маємо підхід, який характеризує індустріальне суспільство, коли не економіка для людей, а люди для економіки.

У той же час ряд фахівців визначають, що «внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища є лише проявами фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки, що реалізується через тенденцію перетворення будь-якого ресурсу в капітал (...), з одного боку, і соціалізацією, гуманізацією економіки, що виявляється у необхідності її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства, з іншого» [295, с. 7].

Незважаючи на низьку ефективність такого підходу до реформування суспільства, де людський розвиток є похідним від економічного, він і далі переважає. Протягом останніх п'яти років було проведено багато вітчизняних та міжнародних досліджень, спрямованих на пошук шляхів перетворень в українському суспільстві. Так, у січні 2005 р. при підтримці Програми розвитку ООН оприлюднено Звіт Комісії Голубої стрічки «Пропозиції Президенту: нова хвиля реформ» [294]. Пізніше ПРООН вийшло друком ще три доповіді, остання з яких містить детальні пропозиції щодо необхідних змін у законодавстві [294].

Організацією економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) проведено ряд досліджень щодо шляхів покращення підприємницького середовища й законодавства. Світовим банком організовані численні масштабні секторні дослідження, видано багато економічних оглядів України. Рейтинг «Ведення

бізнесу» надає конкретний опис проблем, які можна використовувати як задачі для реформування [там само].

У меморандумах про наміри між МВФ та Урядом України пропонуються «засоби для макроекономічного лікування». Європейською бізнес-асоціацією надані детальні й конкретні пропозиції щодо подолання перешкод у підприємницькій діяльності [294].

Американська торговельна палата також підготувала подібні рекомендації, зокрема стосовно вдосконалення адміністрування податків. Фонд «Ефективне управління» підтримав проведення консалтинговою компанією McKinsey двох досліджень необхідних реформ, одне – широке й загальне, друге – вузьке й конкретне. Корисні дослідження проводилися й іншими аналітичними центрами такими як: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, Міжнародний центр перспективних досліджень і Центр економічного розвитку [там само].

Більшість пропозицій щодо реформування українського суспільства зосереджені на питаннях економічних й інституційних реформ. Оскільки міжнародні експерти впевнені [294-297], що серед пострадянських країн, Україна має найменший обсяг нового законодавства у сфері ринкової економіки. Крім того, навколо України сформувався імідж країни незавершених реформ й нереалізованого потенціалу, оскільки, незважаючи на значні теоретичні напрацювання у сфері реформування, за останні п'ять років здійснено лише одну, у травні 2008 р. під час ухвалення законів для вступу у Світову організацію торгівлі (СОТ) [294].

Національна академія наук України у 2009 р. започаткувала серію щорічних доповідей із ключових соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних проблем сучасної України. Перша доповідь «Соціально-економічний

стан України: наслідки для народу та держави» 2009 р. була присвячена аналізу проблем, які накопичилися протягом попереднього десятиріччя [295].

Національна доповідь 2010 р. «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015» являє собою, з одного боку, стратегічний, а з іншого – практичний документ. Її метою є окреслення концептуального бачення принципово нового курсу здійснення в Україні модернізаційних перетворень, виконання конкретних завдань і впровадження механізмів їх реалізації, що були сформовані вітчизняною академічною наукою [298].

Так, науковцями були виокремлені ендогенні загрози українського суспільства, які полягають у наступному:

- поглиблення прірви між метою і результатами державотворчих зусиль;
- моральне, культурне, інтелектуальне, управлінське зубожіння і деградація правлячого і підприємницького класів, демонстративне, цинічне зневажання ними правових і моральних норм та вимог суспільства;
- деградація системи державного управління через масштабну корупцію та некомпетентність, перетворення корупції на базовий соціальний механізм вирішення громадських справ, виконання багатьма урядовцями політиками функцій агентів зовнішнього впливу, наслідком чого є масова недовіра до чинних державних інститутів;
- суперечності між зовнішньою і внутрішньою політикою держави, підміна прагматичних мотивів зовнішньополітичної і безпекової діяльності ідеологічними, підпорядкування економічної складової зовнішньої діяльності геополітичним доктринам, невизначеність із геополітичним місцем України;
- тотальна криза суспільної духовності й моралі;
- системна демографічна криза, зокрема відставання України від провідних європейських країн за тривалістю життя населення на 13-15 років, масштабна трудова еміграція з тенденціями переростання в стаціонарну;

– інфраструктурна та інституційна невідповідність економіки вимогам часу [298, с. 8].

Як бачимо, більшість наведених загроз, знаходиться у площині державного управління й людського розвитку і тільки остання відноситься до економіки.

В узагальненому плані першочерговими завданнями, на яких необхідно концентрувати зусилля влади і суспільства, є:

– перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки, що дасть можливість використати ресурси в інтересах усього суспільства, а не окремих високодохідних груп (до 10% населення);

– подолання через механізми суспільних дискусій наявного розколу в українському суспільстві, еліті та політикумі, що закладе основу для досягнення єдності поглядів на модернізаційну стратегію відповідно до можливостей усієї нації;

– пошук траєкторії власного історичного розвитку з урахуванням сучасних тенденцій в світі, і позиціонування країни її елітою та інститутами влади в глобальному просторі, що швидко змінюється;

– розробка нового політико-економічного курсу України, заснованого на ліберально-демократичних засадах, які сполучають свободу особистості, інноваційне підприємництво на основі підходу «чим більше і краще працюєш – тим більше заробляєш» з інтересами всієї спільноти; переборення недовіри, емоційно-психологічна мобілізація громадян; об'єднання суспільства навколо спільної мети – власної модернізації задля завоювання гідного місця у світовому співтоваристві;

– утворення в масовій свідомості переконливого, привабливого та надихаючого образу майбутньої України [298].

Необхідно звернути увагу на принципову відмінність цього підходу порівняно з іншими, що були розглянуті вище. По-перше, спостерігається чітке

визначення проблем людського розвитку як ключових для суспільства. По-друге, виходячи із послідовності наведених загроз, прослідковується формула: «економіка для людей, а не люди для економіки». По-третє, багато уваги приділяється проблемам державного управління.

Окремо, варто зазначити важливість Національної доповіді про людський розвиток за 2011 р.: «Україна: на шляху до соціального залучення». В ній пропонується відносно нова для України концепція соціального відторгнення, яка визначається авторами як: «процес, за якого окремі групи населення або окремі люди не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації» [299, с.16]. Соціальне відторгнення пов'язується «не лише з відтворенням соціальної нерівності, а й з розривом соціальних зв'язків та кризою ідентичності, що охоплює значну частину суспільства» [299, с.15].

Як бачимо, обидві концепції – соціальне залучення та людський розвиток – є взаємодоповнювальними та взаємопідсилювальними, оскільки: «суспільство не може досягти високого рівня людського розвитку за наявності соціально відторгнутих людей чи груп, які стикаються з перешкодами на шляху до повноцінної участі в економічному, соціальному, культурному та політичному житті» [299, с. 5].

Крім того, у доповіді розкриваються причини та особливості соціального відторгнення в Україні, визначаються групи населення, які є соціально відторгнутими та пропонується ряд рекомендацій щодо розробки державної політики та програм із соціального залучення всіх верств населення.

Між тим, у доповіді 2010 р. «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015» зазначено, що в Україні завжди було вдосталь проектів, концепцій і програм, перетворення суспільства, але попри всі ідеї, обіцянки й добрі наміри політиків усі вони залишилися на папері. В результаті маємо суспільство, яке: «не може

задовольнити нікого – ані бідних, які ледь зводять кінці з кінцями, ані багатих, які почувають себе в бідній країні не дуже комфортно й надійно, приховують свої капітали і весь час борються за вплив на владу, бо його втрата майже неминуче спричиняє втрату капіталів, ані людей середнього достатку, бо їх стан не є стабільним, і вони не мають ефективних механізмів забезпечення реалізації своїх інтересів» [298, с. 3].

З нашої точки зору, проблема полягає не тільки й не стільки в тому, що пропозиції з реформування суспільства залишилися на папері, а в тому, що переважна більшість з них (за винятком останньої), по-перше, не розглядали людський розвиток як самостійний та ключовий напрям реформування, а людину як головну цінність держави, по-друге, не враховують напрям і особливості трансформаційних процесів, що спостерігаються в українському суспільстві.

В той же час Україна за останнє десятиріччя пережила повне соціальне, економічне та політичне переродження як і багато інших пострадянських країн. Серед науковців немає єдиного підходу щодо того з якого і в який тип трансформується українське суспільство. На думку Т. Заславської, процес трансформації суспільства відбувається у типологічному просторі, утвореному трьома соціетальними характеристиками: ефективністю інституційної системи, якістю соціально-групової структури й рівнем людського потенціалу [96]. Тому особливість і напрям трансформаційних процесів у суспільстві характеризується станом й якістю змін цих характеристик.

Головним агентом соціальних змін, як було зазначено у другому розділі, є інституційна система. Людина, або групи людей, можуть впливати на хід суспільного розвитку (коли не йдеться про політичну революцію) лише через інституціоналізовані форми діяльності, які спрямовуються й координуються в межах певних ціннісно-нормативних комплексів. Інституційне середовище

людського розвитку представлене трьома складовими: формальними правилами, неформальними правилами та самоорганізаційними атрактивними структурами.

Аналіз інституційного середовища людського розвитку показав, що у вітчизняній практиці повсюдно поширеним напрямом перетворень інституційного середовища, стала зміна формальних правил шляхом удосконалення нормативно-правової бази. В той же час недостатньо уваги приділяється самоорганізаційним процесам, що відбуваються. Між тим, результати досліджень [148-151] та повсякденна практика свідчать, що за розбіжності офіційних правових відносин та паралельно виникаючих самоорганізаційних форм, домінуючими в результаті виявляються останні. А у випадку їх збігання, від держави потрібно значно менше зусиль з організації, мотивації та контролю людського розвитку – самоорганізація виконує ці функції за допомогою культурних, психологічних та інших механізмів [148]. З огляду на це, необхідно враховувати, що для самоорганізаційних процесів немає здорових і нездорових порядків, поганих або гарних атракторів. У процесі самоорганізації реалізуються наявні в середовищі. У зв'язку з цим, з метою підвищення ефективності державного управління людським розвитком, необхідно приділяти увагу дослідженню самоорганізаційних атрактивних структур і пошуку шляхів щодо їх формування.

Що стосується якості соціально-групової структури, наступної соціетальної характеристики суспільства, яке трансформується, то вона характеризується наступним: рівністю можливостей громадян реалізувати свої здатності й особисті ресурси; заохоченням більш складних, відповідальних та ефективних видів діяльності; свободою вибору особистих траєкторій соціальної мобільності; самостійністю акторів у виборі способів виконання своїх соціальних ролей і реалізації творчих задумів. Як визначає Т. Заславська [96], при сприйнятті більшістю громадян соціально-групової структури як справедливої й легітимної відбувається культурна інтеграція суспільства, розвиток толерантності й

партнерських відносин між групами й верствами, що сприяє стабільності соціально-політичної системи. Аналіз регіонального індексу людського розвитку, що представлений у третьому розділі, та дослідження, викладені у Національній доповіді [298] показали, що соціальна-групова структура суспільства вкрай недосконала.

Людський потенціал, з одного боку, системно доповнює структурні характеристики суспільного устрою, а з іншого – є цілісною характеристикою, що відображає «готовність і здатність національної спільності до активного саморозвитку» [96]. Його формування та розвиток залежить від ефективності інституційної системи та якості соціально-групової структури. Тому сполучення цих трьох вимірів забезпечує комплексну характеристику суспільства як цілісного соціетального об'єкта, дозволяє відстежувати траєкторію його якісної трансформації та напрями реформування системи державного управління людським розвитком.

Таким чином, реформування системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства передбачає вдосконалення інституційного середовища не лише шляхом вдосконалення нормативно-правової бази (або формальних правил), але й пошуку шляхів впливу на неформальні правила та самоорганізаційні атрактивні структури. Крім того, необхідно вдосконалювати соціально-групову структуру суспільства, що також впливає на стан людського розвитку. В узагальненому вигляді людський розвиток як об'єкт впливу державного управління в умовах трансформації українського суспільства представлено на рис. 4.1.

Зважаючи на те, що більшість експертів [294-299] головним недоліком українського суспільства вважають недосконале інституційне середовище, його перетворення повинно стати ключовим завданням з реформування.

Варто нагадати, ще Д. Норт у своїх дослідженнях [131] виокремлював два напрями інституційних перетворень. Перший – зрушення в структурі відносних цін. Другий напрям інституційних змін – ідеологія, під впливом якої формується структура переваг людей. З нашої точки зору, будь-яке реформування суспільства повинно починатись з державної ідеології. Оскільки навіть найкращі реформи, потрапляючи на деформований моральний ґрунт, стикаються з самоорганізаційними проявами, що їх нівелюють. Схожу точку зору можна знайти у І.М. Чудінової, яка зазначає, що в основі кризи та розпаду суспільних систем і цивілізацій, як правило, знаходиться криза ідеології, між тим й будь-яке відродження суспільства також починається з відновлення суспільних ідеалів та утвердження системи цінностей [300, с. 123]. Що ж стосується вдосконалення інституційної системи, то саме через державну ідеологію можна впливати як на неофіційні правила, так і на самоорганізаційні атрактивні структури, що є складовими інституційного середовища.

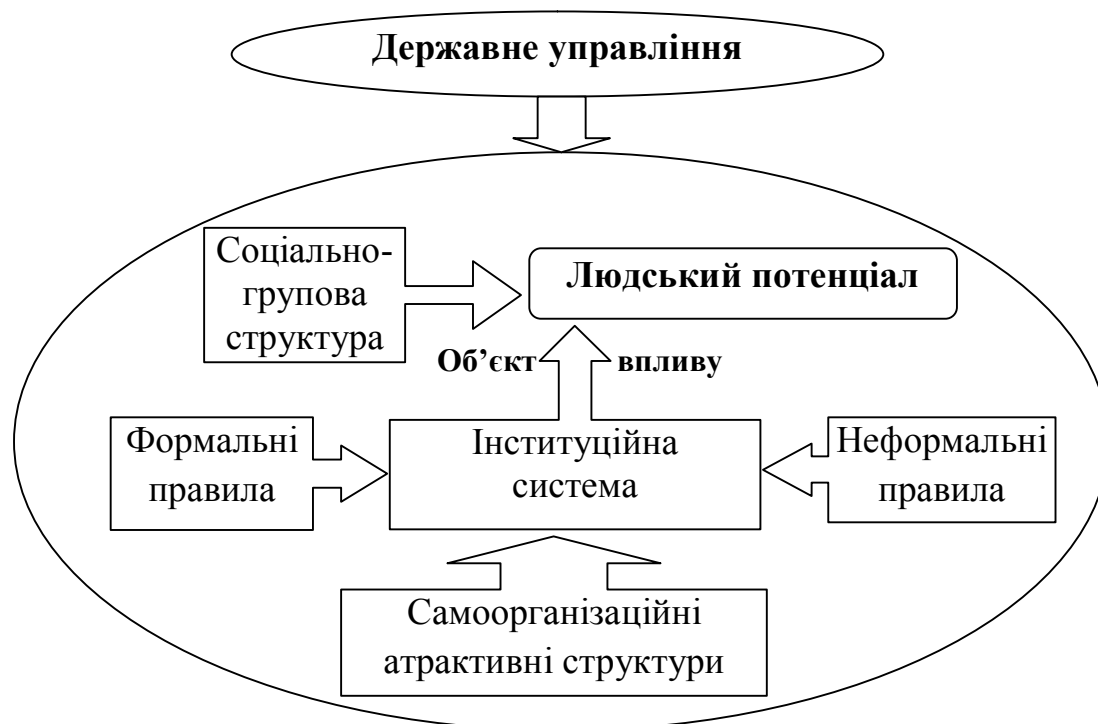

Рис. 4.1. Людський розвиток як об'єкт впливу державного управління в умовах трансформації українського суспільства

У наведеній вище Національній доповіді 2010 р.: «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015» [298] також важливе місце відводиться ідеології. Так, у ній зазначено: «важливим є науково-прагматичний підхід до реалізації ідеології». Між тим, в Україні за роки незалежності ставлення до ідеології зазнало суттєвих змін. Відразу після розпаду СРСР воно було переважно негативним. Поширилась думка, що будь-яка ідеологія погана і треба позбутися цього феномену в усіх його проявах. Таке ставлення поглибилось з ухваленням нової Конституції України, у якій визначено, що жодна ідеологія не може бути проголошена обов'язковою. В той же час, як зазначає вітчизняний філософ В. Лісовий [208], загроза формування ідеологічного вакууму полягає в тому, що за гаслами деідеологізації, як правило, відбувається утвердження ідеології вузьких соціальних груп, кланів тощо.

В. Лола стверджує, що: «держава на етапі деідеологізації втрачає контроль за ідеологічними процесами у суспільстві. Створюється ідеологічний вакуум, який заповнюється ідеологіями діаметрально протилежних орієнтацій, які доволі часто не відповідають суспільним потребам. Конструктивним варіантом розвитку подій є формування нової державної ідеології» [157]. В цьому ж дослідженні доведена доцільність використання саме терміна «державна ідеологія», оскільки він «поєднує в собі основні риси «ідеології державотворення», «ідеології державного будівництва», «державницької ідеології», «ідеології функціонування держави», які розкривають її багатофункціональність та багаторівневність» [там само].

Отже, у концентрованому вигляді державна ідеологія є не лише обґрунтуванням ідеї держави та державності, визначенням основних принципів будівництва і функціонування держави, пошуком шляхів взаємодії суспільства та держави, але вона є і системою цінностей та ідеалів, що об'єднує людей у громадян, а суспільство у державу [207].

Таким чином, під державною ідеологією ми розуміємо «систему ідей, ідеалів, норм та цінностей, яка відображає особливості державного буття суспільства і на основі суспільного інтересу визначає державну мету, виступає ідейною та ціннісною основою формування теорій та концепцій державного будівництва та знаходить практичне втілення в програмах державного розвитку» [157]. Наявність державної ідеології сприяє формуванню держави не лише як політичного, але і як соціального інституту, обґрунтовує ідею держави та державності, впливає на формування громадянина.

Саме тому комуністична система надавала такого величезного значення формуванню ідеології. Для розробки теорії комуністичного виховання були задіяні величезні інтелектуальні сили. Ще більші ресурси витрачалися на втлумачення у свідомість громадян постулатів комуністичної ідеології з метою спрямування їх повсякденної поведінки у необхідному напрямі.

Зараз серед деяких політиків лунають заяви про необхідність повернення радянської ідеології. З нашої точки зору, такий підхід є кроком назад, оскільки не відповідає вимогам часу та інтересам українського суспільства. По-перше, ідеологія радянських часів характеризувалася ставленням до людини як до гвинтика у великій системі. Це могло підвищити ефективність індустріального суспільства, але суперечить сутності постіндустріального, де людина є головним ресурсом та рушійною силою суспільного прогресу. По-друге, радянська ідеологія базувалася на превалюванні колективних цінностей над індивідуальними, в той час як ментальності українського народу ближче індивідуалізм. Тому, завданням сучасного етапу розвитку суспільства є не повернення старої ідеології, а розробка нової, яка б відповідала інтересам всього суспільства та об'єднувала його заради досягнення спільної мети.

Проблему інтегративної суспільної ідеології підіймають у своїх роботах М. Пірен та І. Смагін. Вони зазначають, що така ідеологія має «базуватися на тих

цінностях та ідеях, які є ядром більшості існуючих у суспільстві ідеологій і є цінностями національними, державницькими, загальнолюдськими» [213, с. 119].

Таким чином, «ідеологія є поліфонічним і поліфункціональним явищем. Це складне духовне утворення, яке відіграє важливу (а в переломні періоди – навіть визначальну) роль у розвитку людського суспільства. Тому дискусії, які постійно точаться в політичній науці та громадській думці щодо виправданості існування ідеології, позбавлені сенсу» [157].

На наш погляд, формування державної ідеології в межах гуманістичної парадигми підводить нас до формулювання державної ідеї як ідеї людського розвитку, а основної державної цінності – людини, особистості. Такий підхід відповідає інтересам більшості у суспільстві, оскільки науковці з різних галузей знань стверджують, що у кожної людини є потреба в самореалізації та самоактуалізації, що спонукає людину до постійного розвитку.

У теорії та практиці державного управління теорія самоактуалізації не знайшла свого розвитку, в той час як, з нашої точки зору, вона могла б стати ключовим системоутворюючим елементом реформування системи державного управління людським розвитком. Оскільки згідно з теорією самоактуалізації, необхідним чинником повноцінного розвитку людини є усвідомлене прагнення до максимально можливого розкриття свого людського потенціалу і його реалізації в практичній життєдіяльності на благо суспільства шляхом самоактуалізації. Відповідно за умов формування державної ідеології людського розвитку головною стратегічною метою розвитку суспільства має стати самоактуалізація кожної особистості.

Між тим, як показано на рис. 4.1 ще одним важливим елементом реформування системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства є соціально-групова структура

суспільства. Принципову схему реформування системи державного управління людським розвитком представлено на рис. 4.2.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що першочерговим завданням держави при реформуванні системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства ми вважаємо розробку концепції комплексного формування особистості, яка розкривала б механізм послідовного, цілеспрямованого і перманентного виховного впливу всіх соціальних інституцій на громадян країни протягом усього їхнього життя. Це можливо лише в рамках формування державної ідеології людського розвитку.

Рис. 4.2. Реформування системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства

Наступним є створення сприятливих умов для людського розвитку та соціального залучення, заохочення більш складних, відповідальних та ефективних видів діяльності. І нарешті, держава не зможе забезпечити збереження та розвиток людського потенціалу, якщо не буде створено рівних можливостей для розвитку всім громадянам, свободи вибору особистих траєкторій соціальної мобільності, самостійності акторів у виборі способів виконання своїх соціальних ролей і реалізації творчих задумів. Більш докладно ми зупинимось на цих напрямках реформування у наступних підрозділах.

4.2. Формування державної ідеології людського розвитку

Трансформаційні процеси в Україні торкнулися не лише інституційної системи та соціально-групової структури суспільства, а й самої людини, основ її буття, природи її діяльності, характеру переваг та цінностей. Темпи змін ціннісно-мотиваційних орієнтацій суспільства взагалі, і особистості зокрема, істотно випереджають темпи адекватних змін у технологіях державного управління. В. Козаков зазначає: «Сьогодні ми спостерігаємо «відмирання» старої соціально-ціннісної бази, яка вже не слугує орієнтиром поведінки в умовах трансформації суспільно-політичної парадигми» [205, с. 3]. Як підкреслюють дослідники: «Україна, стверджуючись як незалежна держава та розбудовуючи державно-владні структури, так і не визначилася з власною концепцією виховання громадянина України, який досі залишається переважно людиною «пострадянського» або «трансформаційного» типу» [157].

Між тим, згідно з народною мудрістю «святе місце пустим не буває». Ті функції що перестає виконувати держава починають виконувати самоорганізаційні атрактивні структури. Як вже зазначалось раніше, за радянських часів діяла чітка й всеохоплююча система виховання людини; прозорі й ясні критерії того, що таке добре, а що погане; зрозумілі зразки

поведінки в тих, чи інших обставинах. Після розпаду СРСР стара система не просто була зруйнована, її піддали жорсткій критиці. Більшість із тих, які були виховані на системі «радянських ідеалів» відчували себе «бракованими» та «зайвими» на святі побудови нової держави. До того ж, враховуючи міжнаціональну, етнічну політику та систему освіти в Радянському Союзі, не дуже ясно розуміли, у якій державі вони опинилися і що з цим робити.

Ситуація ускладнювалася повним ідеологічним вакуумом. На людей, які звикли бути керованими, обрушилася свобода від моральних та етичних принципів, ідеалів та цінностей. В той же час, засоби масової інформації показували зразки «красивого» життя, не переобтяжуючи глядача інформацією про його інший бік. Люди були вимушені самі пристосовуватись до нових умов виробляти власні морально-етичні принципи та ідеали.

В. Козаков характеризує ситуацію, що склалася, наступним чином: «Стан суспільної свідомості, навіть на рівні національної еліти, характеризується мінливістю, еkleктичністю, духовною розгубленістю, з одного боку, й активним формуванням нової ідеально-ціннісної системи – з іншого. Духовно-ідеологічна криза, що охопила сьогодні всі прошарки українського суспільства, проявляється в різних формах, у тому числі у розриві єдиного духовного простору, втраті національного консенсусу з приводу базових цінностей вітчизняного державотворення. Разом з тим в умовах посилення соціальної стратифікації, відсутності повноцінної соціальної захищеності громадян, перспектив на гідне майбутнє, правового нігілізму триває також зростання негативних тенденцій соціальної апатії, посилюється недовіра до інститутів державної влади» [205, с. 3].

У процесі динамічної адаптації людських потреб до нового способу життя в новому суспільстві сформувався новий тип соціального характеру [11]. Необхідно зазначити, що як і раніше, під час формування соціального

характеру, так і тепер, під час його прояву, держава залишається осторонь від цих процесів.

Російським вченим Б. Братусем, виходячи з домінуючого способу ставлення до себе й до іншої людини, що є найважливішою характеристикою особистості, було виокремлено чотири принципових рівня в структурі особистості або соціальному характері [11].

Перший рівень – *егоцентричний*. Він визначається переважним прагненням людини лише до власної зручності й вигоди і характеризується суто споживчим ставленням до інших. Цінність інших людей визначається лише їх спроможністю бути корисними.

Другий – є *групоцентричний*. На цьому рівні людина схильна ідентифікувати себе з певною групою її ставлення до інших людей безпосередньо залежить від їх належності / неналежності до цієї групи. При цьому розмір групи значення не має. Це може бути як сім'я, клан, релігійна конфесія, так і нація, народ, клас. На цьому рівні цінність має не людина, а її належність до певної групи.

Третій рівень Б. Братусь ідентифікував як *просоціальний* або *гуманістичний*, де ставлення до будь-якої людини не залежить від її освіти, професії, рівня доходів чи національності. На цьому рівні всі люди однаково самоцінні й усі мають рівні права та обов'язки. Просоціальний рівень, особливо його вищі щаблі, характеризуються внутрішньою значенневою спрямованістю людини на досягнення таких результатів (продуктів праці, діяльності, спілкування, пізнання), які принесуть рівне благо всім (суспільству, людству в цілому), незалежно від того чи є вони «чужими» або «своїми», «далеким» чи «близькими».

Здавалося б, що просоціальний (гуманістичний) щабель є вищим з можливих для розвитку особистості. Однак, автор класифікації наводить ще

один – *духовний* або *есхатологічний*. На цьому (четвертому) рівні людина усвідомлює себе та інших не як кінцеві й смертні сутності, а як сутності особливого роду, взаємопов'язані, подібні, що співвідносяться з духовним світом, життя яких не закінчується одночасно з кінцем земного життя. Для віруючих людей це рівень, у рамках якого вирішуються суб'єктивні відносини людини з Богом. Якщо говорити про християнську традицію, то на цьому рівні приходить розуміння людини як образу й подоби Божої, тому інша людина здобуває не тільки гуманістичну, розумну, загальнолюдську, але й особливу сакральну, божественну цінність [11].

Духовний (есхатологічний) рівень кореспондується із глобальною програмою Нового гуманізму, розробленою А. Печчеї [21]. Її сутність полягає в наступному:

- 1) почутті глобальності, яке пов'язує в єдине ціле людину, людство та всі інші елементи й чинники світової цивілізації;
- 2) любові до справедливості, яка повинна стати основою всіх соціальних перетворень і подальшого розвитку людського суспільства;
- 3) боротьбі за свободу людини і відмову від будь-якого насильства.

Вища мета глобальної цивілізації полягає у створенні позанаціональної людини світу, громадянина планети Земля, єдиного людського співтовариства. Зрозуміло, що саме на цьому рівні можливо вирішити проблему сталого розвитку суспільства.

На кожному з наведених вище рівнів різняться уявлення про те: що таке добре, а що погане; що є щастям та процвітанням; якими мають бути справедливі закони та інше. Якщо підходити до цієї класифікації з позиції Е. Фромма, поділяючи наведені типи характерів на продуктивні (спрямовані на самореалізацію та самоактуалізацію) і непродуктивні, то повною мірою до продуктивних типів відносяться лише останні два [11].

У будь-якому суспільстві є представники кожного з описаних типів характеру, проте рівень розвитку суспільства характеризується тим, який з описаних типів переважає за кількістю його носіїв. Автор класифікації зазначає, що, по суті, лише з *просоціального* або *гуманістичного* рівня можна говорити про моральність у суспільстві, тільки тут починає виконуватися «золоте правило» етики – поведься з іншими так, як ти хотів би, щоб поводитись з тобою, або відомий імператив І. Канта, який вимагає, щоб максима, правила твого поведження могли бути придатні для поширення як правила для всього людства [11].

Українська культура з давніх часів була спрямована на формування та реалізацію в людині духовного, есхатологічного рівня як головного, що визначає моральний та моральний образ людини. Перед початком будь-якої справи треба було отримати Боже благословення. Всі дії, які не відповідали християнській традиції, вважалися злом, навіть якщо давали дохід [184].

З історії відомо, що певні українські регіони в різний час входили до складу тих чи інших імперій чи держав. Наведемо лише деякі з них: Польща, Австро-Угорщина, Чехословаччина, Румунія, Росія. Кожна з цих країн приводила на українські землі своє військо, чиновництво, поліцію, землевласників тощо, активно проводила політику денаціоналізації місцевого населення у бажаному для себе напрямку та колонізації завойованих земель новими поселеннями [156], тобто можна сказати, що історія України була позначена свавіллям, зневагою до закону або його зміною залежно від тимчасових політичних уподобань. По суті, народ, людина, здебільшого почували себе зовсім безправними. Якщо до чогось і можна було апелювати, то не до закону, а до совісті, жалю, християнського милосердя.

З точки зору рівнів соціального характеру, народ ніби обминав гуманістичну, правову інстанцію й звертався відразу до духовного рівня. Тому в

українському характері спостерігається нестача правової свідомості, але саме вона, на думку Б. Братуся, сприяє життю духовному [11].

Радянська культура за допомогою тоталітарної системи формувала, або, як точно зазначає Б. Братусь, «пресувала» інший тип особистості – групоцентричний. Головними були клас, партія, комуністичне суспільство, а всі, хто навколо – вороги, проти яких допустимі будь-які засоби боротьби. Ключовим було поняття «класової свідомості», а головним критерієм при прийнятті рішень – класова користь [там само].

Це простежується і в мові, що характеризує радянську епоху. В ній всіляко підкреслюється колективний початок. Згадаємо розповсюджені кліше – «всі як один», «ще тісніше згуртуємося навколо партії», «народ і партія єдині», «всі радянські люди з почуттям глибокого задоволення зустріли рішення з'їзду (суду, пленуму)» і т. д. Це не були лише деякі зовнішні, зовсім відчужені від індивідуальної свідомості формули, вони цілком співвідносилися з повсякденним життям, оскільки й те й інше формувалося як наслідок однієї культури, одного підходу до людини. Життєвими, щоденними висловами були такі як: «Тобі що більше всіх треба?». «Ти що краще за інших?», «я як і всі» і т. д., де всіляко підкреслювалося значення «всіх», групи, маси, й незначимість окремої особистості [11].

Ще одна типова риса «радянського» мовлення – безособові речення: «Йому дали 10 років» (про засудженого); «Вчора викинули черевики» (про несподівану появу товару), «є думка», «нагорі вважають» (про негласне рішення керівництва) і т. д. Всі ці судження так само вилучали особистість (точніше, відображали, констатували її вилучення) і апелювали до якоїсь безособової сили, що домінує над конкретною людиною [там само].

Західна культура спрямована на просоціальну, гуманістичну орієнтацію, пов'язану із прагненням в ідеалі нести благо всім людям і людству в цілому.

Цим орієнтаціям сприяє і одночасно їх віддзеркалює система права, згідно з якою всі громадяни рівні перед законом. Центральними є поняття справедливості, честі, гідності й закону. Звідси гуманістичні тенденції глибоко розроблені і мають реальне правове та юридичне забезпечення [11].

В контексті формування державної ідеології людського розвитку важливо проаналізувати соціальний характер, який домінує сьогодні серед українців. З нашої точки зору, після розпаду Радянського Союзу, коли була зруйнована одна ідеологія і культура й ще не сформована інша, і близько до 2004 р. спостерігався перехідний тип соціального характеру, що дуже вдало описаний у класифікації Е. Фромма як ринковий тип з ключовою рисою «я те, чого бажаєте» [11]. Цей період характеризувався нестійким, епізодичним, ситуативним домінуванням того чи іншого типу, залежно від зовнішніх обставин.

Якщо звернутись до психологічного понятійного апарату, такий стан особистості, її діяльності, може бути охарактеризований як перехідний потребо-мотиваційний стан. Він характеризується невизначеністю потреб та об'єктів, спроможних їх задовольнити, тобто людина відчуває бажання, прагнення, але не може знайти стійкого об'єкта, який їх задовольнить. У такому стані людина швидше знає, чого вона не хоче, ніж чого хоче.

Перехідний потребо-мотиваційний стан загрожує хибним вибором об'єкта для задоволення потреби з наступним марнуванням часу на його отримання. При цьому треба розуміти, що вибір об'єкта – це на практиці вибір шляху. Визначення з об'єктом означає закінчення перехідного стану. А тепер пригадаємо багатовекторну українську політику перших років незалежності, і порівняємо сьогоднішній стан справ у нашій державі (69-те місце за ІЛР у 2010 р.) зі станом справ, наприклад, в Естонії (34-те місце), яка одразу визначилась із напрямом свого розвитку [290].

Багатовекторна політика в Україні закінчилась із розробленням за дорученням Президента від 8 листопада 2002 р. стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 рр.: «Шляхом європейської інтеграції» [297]. Між тим, перехідний трансформаційний етап у формуванні соціального характеру, з нашої точки зору, закінчився приблизно у 2004 р. Символом його подолання стала помаранчева революція, коли підтримка європейських цінностей: законності, справедливості та демократії вивела на вулиці людей.

Проте, вибір європейських цінностей ще не означає автоматичного формування гуманістичного типу соціального характеру. Як було зазначено вище, радянська епоха сформувала групоцентричну орієнтацію суспільства і особистості, з відповідними внутрішніми не завжди усвідомлюваними групоцентричними настановами. Разом із радянською епохою відійшли предмети та символи, які їх живили, але настанови залишилися оскільки, вони є дуже інерційними і швидко не змінюються.

З нашої точки зору, зараз в українському суспільстві спостерігається розквіт нової ери групоцентризму, але з іншими символами. Саме тому передвиборча компанія 2004 р., де експлуатувалась ідея розподілу України за електоральними вподобаннями, знайшла емоційний відгук в народі. Повсюдно поширеними і загальновідомими групуваннями є кланово-олігархічні структури. Крім цих, є й інші форми протистояння такі як: помаранчеві – білоголубі; русофіли – русофоби; УПЦ – РПЦ; багаті – бідні і т. д.

Необхідно зазначити, що у зв'язку з проголошенням деіологізації, в Україні не розроблялась цілеспрямована ідеологічна політика з формування певного типу соціального характеру, тому в багатьох сферах суспільного життя у спадок від СРСР залишилася політика з формування групоцентричної орієнтації. Так,

наприклад, у ЗМІ, коли почався «податковий майдан», виникло протиставлення підприємців і бюджетників.

В той же час, як зазначає В. Лола: «Про нову державу можна говорити лише тоді, коли вона сформувала концепцію бачення свого майбутнього державного розвитку, має систему ідеалів та цінностей підтримувану та проголошувану на державному рівні, а головне суспільну мету, цілі» [157]. Європейському вибору України має відповідати формування гуманістичного типу соціального характеру, оскільки саме він віддзеркалює європейські цінності. Гуманістичні тенденції в Європі глибоко розроблені і мають реальне правове та юридичне забезпечення. Проте, як показав аналіз історичного досвіду, ментальність українців характеризується браком правової свідомості, тому, на нашу думку, при виробленні державної ідеологічної політики доцільно орієнтуватись на духовний або есхатологічний тип. Він не тільки ментально ближче українцям, він ще й відповідає потребам суспільства, орієнтованого на сталий розвиток.

На думку дослідників [198, 199, 201] до основних критеріїв ідеології, які відображають її сутність та зміст, відносяться: суб'єкт ідеології, об'єкт ідеологічного впливу, функції та роль у суспільстві.

Суб'єктом державної ідеології людського розвитку є держава як політичний інститут, що являє собою політико-територіальне та структурно організоване суспільство. Тому «народ», який формує сукупність громадян, об'єднаних суспільством в духовно-історичну цілісність, виступає колективним суб'єктом державної ідеології.

Роль ідеології полягає в тому, що вона: «захищає інтереси населення держави та всіх її громадян, незалежно від їх соціальної, етнічної, релігійної, расової, належності, політичних поглядів та уподобань» [157]. Державна ідеологія людського розвитку не просто спрямована на вираження та захист

узагальнених інтересів громадян держави, а є перш за все ідеологією людини для її саморозвитку та самоактуалізації. Вона визначає самоактуалізацію кожної особистості головною стратегічною метою державного розвитку, що має виступати як основа вироблення та реалізації державної політики.

Об'єктом державної ідеології людського розвитку є державне буття суспільства в усіх його проявах – економіка, соціальна сфера, право, політика, релігія та ін. Державна свідомість як форма суспільної свідомості виступає найбільш цілісним вираженням державного буття і розкриває «особливості усвідомлення індивідом держави та її суспільної сутності, власної державної приналежності та важливості наслідків співжиття у державі» [157]. Тому можна стверджувати, що державна свідомість та державний світогляд є основою об'єкта державної ідеології. При цьому світогляд є духовно-практичною формою засвоєння світу, а ідеологія – теоретичною. Між ними спостерігається взаємозалежність. Так, зміна світогляду є каталізатором для трансформації ідеології, в той же час зміна ідеологічної парадигми призводить до перегляду світоглядних уподобань суб'єкта, тобто ідеологія та світогляд є взаємодоповнюючими сферами духовного буття суспільства.

Р. Арцишевським наведені основні рівні формування світогляду [301, с. 80-81], зважаючи на тісний зв'язок світогляду та ідеології, В. Лола на їх основі виводить етапи розвитку ідеології, які відображають відповідний стан «соціальної зрілості суб'єктів ідеології» [157], зокрема вона виділяє елементарний, концептуальний і методологічний рівні.

Російський вчений Ю. Волков, досліджуючи проблеми ідеології вирізняє наступні її рівні: *теоретичний*, на якому в свідомості особистостей формуються, використовуються та функціонують фундаментальні знання та цінності, які є ідеологічною основою; *пропагандистський*, на якому розробляються і запроваджуються загальнодоступні ідеологічні знання і

цінності, які прийнятні для вивчення і засвоєння масовою свідомістю; *повсякденний*, на якому відбувається функціонування ідеологічних уявлень та поглядів на повсякденному рівні. Окремо автор виділяє такий рівень ідеології, як *ідеологічна психологія*, до якого він відносить ідеологічні почуття та емоції, що формуються індивідами самостійно [302, с. 74-75]. Процес формування ідеології представлено на рис. 4.3.

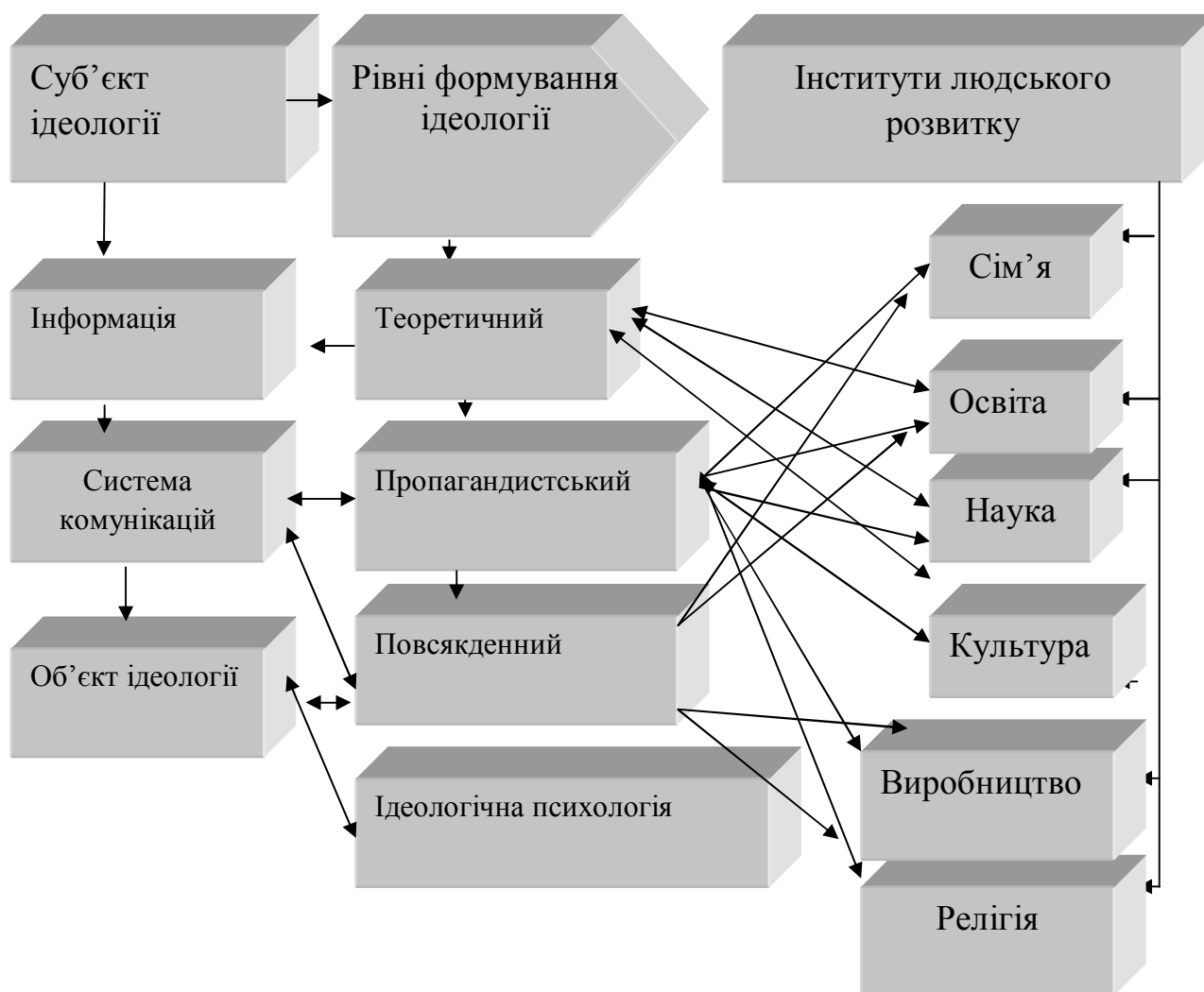

Рис. 4.3. Процес формування державної ідеології людського розвитку

Як показано на рис. 4.3, процес формування державної ідеології людського розвитку починається з теоретичного рівня, де завдяки зусиллям таких інститутів людського розвитку, як наука, освіта й культура формуються та

доводяться до свідомості людей фундаментальні знання про людські можливості, закономірності та закони виявлення і реалізації потенціалу особистості й цінності духовного типу соціального характеру, які є основою ідеології людського розвитку. Далі, на пропагандистському рівні, набуті фундаментальні знання перетворюються на загальнодоступну інформацію для масового сприйняття і засвоєння масовою свідомістю, та за допомогою системи комунікацій розповсюджуються у суспільстві.

Засвоєння цієї інформації масовою свідомістю трансформує основні інститути людського розвитку та підводить до нового рівня формування державної ідеології людського розвитку – повсякденного. Головною метою якого є формування та функціонування цінностей самоактуалізації та самореалізації особистості на рівні повсякденних ідеологічних уявлень і поглядів. Завершує процес ідеологічна психологія. Це почуття та емоції пов'язані із власним розвитком і прагненням до самореалізації та самоактуалізації, що формуються індивідами самотійно.

Як бачимо, в процесі формування державної ідеології людського розвитку головним засобом є інформація, яка видозмінюється залежно від рівня ідеології, та завдяки системі комунікацій поширюється у суспільстві. Для досягнення найбільшого комунікаційного ефекту, головну координуючу роль у цьому процесі виконує держава. Проте, на всіх рівнях формування ідеології, провідна роль належить людині – носію, користувачеві інформації, оскільки саме від ступеня врахування потреб, інтересів, психологічних настанов та властивостей особистості залежить ефективність сприйняття та використання інформації, що надходить комунікаційними каналами.

В той же час, необхідно зазначити, що сучасний стан розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, дозволяє не лише ефективно впливати на суспільну свідомість, але й маніпулювати поведінкою людей. Як

зазначає Г. Рябцев: «Під час переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства частка маніпуляцій у нашому житті неухильно зростає... Під маніпулюванням розуміється програмування думок і устремлінь громадян, їхніх настроїв і психічного стану» [303, с. 360]. Метою є забезпечення необхідної для маніпулятора поведінки маніпульованого. Майстерне маніпулювання призводить до «прихованого пробудження в людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями» [304, с. 42], тобто маніпулювання – це не усвідомлене об'єктом психологічне насильство. Його можуть використовувати як у бізнесі, з метою стимулювання збуту, політиці, щоб привернути увагу до певного політичного лідера чи партії, так і в державному управлінні з метою підтримання тоталітарного режиму. На думку Л. Тимофєєвої, саме в радянський період була створена найбільш міцна за масштабом, системністю та технологією виконання державна пропагандистська машина [305], яка ефективно впливала на масову свідомість та маніпулювала поведінкою людей.

Добре відомий ленінський «план монументальної пропаганди», широкомасштабні агітаційні заходи під гаслами: «А ти записався добровольцем?», «Даєш магнітку?», «Даєш Дніпрогес?», «Все для фронту, все для перемоги!», «Всі на освоєння цілинних та перелогових земель!», «Даєш БАМ!» і т. д., з одного боку, сприяли появі масового ентузіазму, трудового героїзму, мобілізували сотні тисяч людей на розв'язання масштабних задач, реалізацію великих соціальних проєктів [там само], а з іншого – були ефективними маніпуляційними технологіями. Поведінка радянської людини визначалася не лише самою ситуацією, а й її відображенням у свідомості, яка створювала не завжди адекватний образ, відповідно до якого приймалися ті чи інші рішення. Як показує аналіз фактів, що були частково розсекречені після провалу «комуністичного проєкту», образ цей був ілюзорним, фрагментарним, а

іноді, й взагалі викривленим. Увага радянської людини зосереджувалась не на об'єктивній реальності, а на уявленнях про ті, чи інші речі. В той же час перекручення реальності, під час її сприйняття, надавало необмежені можливості для маніпулювання.

Як зазначає Г. Рябцев: «Знання механізмів маніпуляцій дає «ключі» від багатьох дверей впливу на маси» [303, с. 362]. Одним із головних механізмів є такий добір інформації, що дозволяє виділити саме ті версії й факти, які впливають перш за все на емоції та інстинкти людини. При цьому здебільшого використовується вплив на підсвідомість, коли сприйняття аудиторією тих чи інших явищ формується за допомогою ідеологічних стереотипів і міфів.

«Ідеологічні стереотипи – це шаблони, схеми суспільної свідомості, на основі яких людина визначає пріоритети мислення і діяльності» [157]. З точки зору В. Лоли: «Ідеології виступають одним з найважливіших факторів формування стереотипів» [157]. Механізм виникнення, формування та функціонування в суспільній свідомості стереотипу пов'язаний з відсутністю можливості перевірити на практиці більшість інформації, що потрапляє через ЗМІ. Незалежно від того довіряє людина джерелам інформації (ЗМІ, повідомленням офіційної влади тощо) чи ні, вона здебільшого, не має іншої можливості отримати інформацію, і тому змушена орієнтуватися саме на ту, яка пропонується суб'єктами інформаційного процесу.

Стереотипи, з одного боку, «забезпечують високу усталеність у сприйнятті, осмисленні реальності, що дозволяє людині швидко включатися в практичну діяльність за існуючими кліше, схемами мислення і дій» [157], з іншого – стереотипи призводять до спрощення та уніфікації, що й використовується з метою маніпулювання свідомістю мас.

Міф формується на основі глибинних проявів суспільної та державної свідомості. Він поєднує надії, ілюзії, нездійсненні мрії та утопію, нереальні

плани соціальних перетворень, що не можуть бути реалізовані на практиці. Так, наприклад, в Америці жанр «вестерн» пропагував поширення міфу про героя-одинака, супермена, що сприяло закріпленню індивідуалізму. Або покладений в основу американської мелодрами міф про Попелюшку, де завдяки вдало укладеному шлюбу бідна дівчина стає заможною без особливих зусиль з її боку, сприяло формуванню споживацьких орієнтацій у жінок. Дж. Най у своїй книзі «Гнучка влада» стверджує, що більша частина американської гнучкої влади (тобто здатність суб'єкта влади отримати бажане через залучення, а не через пригнічення чи підкуп) є результатом діяльності Голівуду. На думку Л. Тимофєєвої, Голівуд сьогодні є найбільш ефективною фабрикою кінопропаганди США [305].

Міф, як і стереотип, особливо часто використовується як засіб маніпулювання в ідеологічних «війнах» між політичними, релігійними та світоглядними системами. «Функціональне наповнення міфу в державній ідеології полягає у його здатності згуртувати людей, вивільнити їх політичну та державотворчу енергію» [157], або навпаки, призвести до роз'єднання суспільства, сформувати споживацьке ставлення до держави.

Іншим засобом маніпулювання є «навіювання», або: «передача інформації, що містить потрібні ідеї, без критичного оцінювання й логічного перероблення запропонованого». Його використовують для запобігання прояву небажаної поведінки, стимулювання до необхідної дії, а також швидкого поширення потрібних чуток. Для цього інформацію наділяють певним елементом сенсаційності, завдяки якому людина отримує можливість відчувати себе достатньо поінформованою, «експертом» тієї чи іншої сфери [304]. У цьому випадку використовують ефективність, так званого «сарафанного радіо», оскільки усна передача чуток передбачає високий рівень орієнтації на отримувача, врахування його запитів, потреб та інтересів, а тому дуже

ефективна.

Сьогодення характеризується інтенсивним використанням чуток у ЗМІ. При цьому далеко не завжди чутки наводять для того, щоб їх підтвердити або спростувати. Здебільшого у ЗМІ використовується наступні види інформації: факти, що викладаються від імені редакції або авторів; міркування автора з приводу тих чи інших фактів; заяви, міркування, думки, конкретно названих суб'єктів; міркування та думки неназваних, анонімних суб'єктів; апелювання до чуток; вигадки. Відсоткове відношення названих видів інформації залежить від типу видання. Між тим, на думку дослідників [303], до чуток апелюють у середньому в 6-12 випадках зі 100, до того ж, чутки й вигадки на своїх сторінках використовують навіть солідні видання. Це призводить до того, що інформація, подана із посиланням на чутки, все частіше сприймається як достовірна.

Зважаючи на сказане, впровадження державної ідеології людського розвитку потребує використання механізмів запобігання маніпулятивним технологіям, що передбачає:

відкрите дискусування у ЗМІ проблемних питань людського розвитку, з презентацією альтернативних точок зору;

раціональну аргументацію з проблеми, а не стереотипи, міфи, навіювання та чулки;

завчасне інформування громадськості про наявні маніпулятивні технології, їх засоби, механізми та цілі можливого використання;

громадську участь в управлінні державою.

Перераховане можливе лише за умов інтерактивної взаємодії між органами державної влади, громадянами, їх інститутами. У розвинених країнах цю роль виконують служби зі зв'язків з громадськістю (PR), які набули поширення в органах державної, муніципальної влади та управління. PR- служби держави,

роблячи відкритою та доступною урядову інформацію, сприяють розвитку інститутів громадянського суспільства, їх ініціативи, підвищують можливості громадян брати участь в управлінні державою. На сьогоднішній день є більше як 500 визначень поняття PR. Це пов'язано з історією їх становлення та розвитку. Р. Сміт у книзі «Історія зв'язків з громадськістю» [305] виокремлює чотири основних етапи:

- 1) «ера маніпулювання» – припадає на початок XIX ст.;
- 2) «ера інформування» – початок XX ст.;
- 3) «ера переконання» – датується серединою XX ст.;
- 4) «ера взаємопорозуміння та співробітництва» – почалася наприкінці XX ст.

Дж. Грюнінг і Т. Хант розробили когнітивну концепцію «чотирьох моделей PR» [305, с.18-19], наведена у табл. 4.1.

Сучасні соціологічні дослідження у Західній Європі показали, що переваги серед наявних PR-агентств у виборі однієї з цих моделей розподілилися в такий спосіб: перша – 15%, друга – 50, третя – 20, четверта – 15%.

На сьогоднішній день зв'язки органів державної влади з громадськістю розуміють як постійно діючий діалог, що допомагає громадянам, журналістам й державним службовцям краще зрозуміти інтереси один одного, спільно добиватись взаємної вигоди через досягнення загального блага у державі [305, с. 16].

Необхідно зазначити, що залежно від задач, PR-служби використовують різні моделі комунікації. Однак саме четверта модель зв'язків з громадськістю, представлена у табл. 4.1, допомагає повніше реалізувати право громадян на отримання достовірної інформації від уряду з метою реалізації високоефективних життєвих стратегій, що сприяє людському розвитку. В цьому контексті PR розглядається не лише як наука й мистецтво, як діяльність та функція управління суспільною точкою зору, але й просто як особливого роду

альтруїстична комунікація, що суттєво відрізняється від пропаганди, реклами, маркетингу.

Таблиця 4.1

Чотири моделі PR

№ з/п	Назва моделі	Характеристика моделі
1	<i>Модель друкованої агітації / популяризації</i>	Це історично перша модель PR, мета якої – «пропагувати організацію, її товари й послуги всіма можливими засобами». Переважають реклама, пропаганда, маркетинг. Комунікації мають однобічний характер й спрямовані на контроль за громадськістю й вплив на неї. Повна правда говориться не завжди
2	<i>Модель інформування суспільства</i>	Мета моделі – «розповсюджувати інформацію для людей настільки правдиво й точно, наскільки це можливо». Використовується переважно урядовими структурами, некомерційними організаціями й асоціаціями. PR-фахівці у цих організаціях працюють як «акредитовані журналісти» й намагаються представити інтереси як організації, так і її співробітників
3	<i>Двостороння асиметрична модель</i>	Ця модель служить для того, «щоб переконати людей прийняти точку зору організації». Зворотний зв'язок використовується у маніпулятивних цілях: виявити ставлення громадськості до організації та шляхи зміни цього ставлення. Використовують бізнес-структури на висококонкурентних ринках
4	<i>Двостороння симетрична модель</i>	Ця модель комунікації передбачає досягнення такої згоди із громадськістю, яка була б прийнятною для всіх. Мета – «встановити взаєморозуміння між керівництвом організації й тими, на кого вона може впливати. Замість того, щоб розглядати організацію як джерело інформації, а громадськість – як її утримувача, обидві групи розглядаються як учасники трансакції

Зміст PR, маркетингу, реклами та пропаганди в контексті формування державної ідеології людського розвитку представлено у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Зміст комунікацій в контексті формування державної ідеології людського розвитку

Види комунікацій	Зміст комунікацій в контексті формування державної ідеології людського розвитку
<i>Пропаганда</i>	Ідейний вплив на широкі маси, розповсюдження й пропагування ідеї самоактуалізації особистості, вчень, поглядів на можливості виявлення та реалізації людського потенціалу. <i>Мета</i> – привернення прибічників та послідовників
<i>Реклама</i>	Будь-яке представлення та просування ідей, товарів, послуг пов'язаних із виявленням особистісного потенціалу та формуванням навичок його реалізації, що сплачується конкретним замовником; контрольований метод розміщення повідомлень у ЗМІ з метою сформувати попит на ідеї, товари, послуги. <i>Мета</i> – стимулювання збуту
<i>Маркетинг</i>	Процес виявлення потреб та бажань у сфері людського розвитку, з наступним їх задоволенням. <i>Мета</i> – сприяння людському розвитку
<i>Паблік релейшинз (PR)</i>	Безперервний процес спілкування, встановлення та підтримки взаємовигідних відносин між урядовими організаціями та громадськістю, спрямованих на подолання перешкод людського розвитку. <i>Мета</i> – отримання суспільної підтримки та довіри й об'єднання суспільства навколо проблем людського розвитку та сприяння самоактуалізації кожної особистості

Як видно з табл. 4.2, кожен з представлених видів комунікацій виконує свою функцію у системі формування державної ідеології людського розвитку а тому має право на існування. В той же час, якщо пропаганда та реклама вже давно та широко використовуються у різних суспільних сферах, то звернення до маркетингу та PR відбулось порівняно недавно. Що стосується двосторонньої симетричної системи паблік релейшнз, то її використання можливе лише за умов отримання громадянами достовірної інформації, тобто лише за «відкритої влади».

Відкрита влада – це влада прозора для громадян, що не приховує механізмів прийняття важливих політичних рішень, регулярно звітує про

результати своєї діяльності, допускає не лише критику у свій адрес, але й самокритику, постійно співпрацює з представниками ЗМІ та громадськості. За кордоном ця модель виникла у 60-70-ті роки ХХ століття, коли у США, Канаді, країнах Європи з'являється так званий закон «про право знати», що забезпечив реальний механізм доступу громадян до інформації [305]. Україна та інші пострадянські країни ще тільки стали на шлях вирішення цієї проблеми.

Є. Тарашвілі виокремлює три моделі PR у галузі державного управління: підданську, перехідну та управлінську залежно від характеру політичного режиму та типу владних відносин, наявних у суспільстві.

1. *Підданська PR-модель* характерна для тоталітарних режимів. Як громадськість виступають «піддані», що мають лише одне право – виражати солідарність із правлячим режимом. Найбільш поширеними формами комунікації у такій державі є пропаганда та агітація. «Усна агітація», «наглядна агітація», «довгострокові пропагандистські акції», посилені ЗМІ й діяльністю напівдержавних громадських організацій, створюють необхідний ефект тісного зв'язку володарів та підданих.

2. *Перехідна PR-модель* характерна для транзитних політичних режимів. Вона супроводжується високим рівнем конфліктності, оскільки нова політична еліта, що представляє владу, орієнтована на переконання громадськості, яка спирається на минулі політичні, ідеологічні та інші цінності. А тому, головна задача PR – бути медіатором у соціальних, економічних та політичних конфліктах влади і суспільства.

3. *Управлінська PR-модель* характерна для демократичного суспільства. У цій моделі громадськість контактує із державою як клієнт, який отримує його послуги в обмін на сплачувані податки. Держава будує відносини з громадськістю на основі домовленостей, довгострокових контрактів, інформаційної взаємодії, спільної участі у законотворчому процесі, спільної розробки й реалізації

соціальних програм. У цьому випадку з однієї сторони, виступає правова демократична держава, а з іншої – розвинене громадянське суспільство [305].

Для України характерна друга модель. Українська влада, спирається на колишні політичні та ідеологічні цінності подвійного стандарту радянської доби. Під гаслом «Україна – це демократична, правова та соціальна держава» ховається кланово-олігархічна структура, байдужа до цінностей гуманізму та людиноцентризму й орієнтована на групоцентричний (або непродуктивний) тип соціального характеру, коли цінність окремої людини вимірюється її належністю до тієї або іншої групи чи клану. Серед видів комунікацій переважають пропаганда, реклама, та іноді (у передвиборчий період) маркетинг. PR-технології орієнтовані на створення двосторонньої асиметричної моделі, коли зворотний зв'язок використовується винятково у маніпулятивних цілях: виявити ставлення громадськості та розробити найбільш ефективні механізми зміни цього ставлення.

В той же час досвід розвитку комунікативних заходів у Західній Європі і в Радянському Союзі показав, що використання того, чи іншого виду комунікацій має свій ресурс. Так, ресурс «масової лобової пропаганди» [305, с. 15] в СРСР був вичерпаний за декілька десятиріч. У ході перебудови та реформування суспільства було зроблено акцент не на колективній участі, а на факторі «особистої мотивованої участі населення у політичних процесах» [305] для цього знадобився вже не монолог пропаганди та реклами, а діалогові форми маркетингу та паблік рилейшнз. Водночас, використання цих видів комунікацій лише в маніпулятивних цілях також добігає кінця. Рано чи пізно, громадськість розуміє, що вона є об'єктом маніпуляцій, і тоді зацікавленість й піднесення змінюється розчаруванням та роздратуванням, що є суспільно небезпечною сумішшю.

На сьогоднішній день ситуація в Україні характеризується стійкою недовірою до всіх інститутів влади та протиріччями між різними верствами населення, що

має свою історію та ідеологічне живлення у вигляді групоцентричного типу соціального характеру. За цих умов саме державна ідеологія людського розвитку, що не просто спрямована на вираження та захист узагальнених інтересів громадян держави, а є перш за все ідеологією людини для її саморозвитку й визначає самоактуалізацію та самореалізацію кожної особистості головною стратегічною метою державного розвитку може стати чи не єдиним засобом об'єднання зусиль у суспільстві й забезпечення його стійкого розвитку.

За умов, коли людство в цілому та українське суспільство зокрема мають відійти від нераціональних моделей розвитку й стати на шлях сталого, збалансованого розвитку актуалізується необхідність усвідомленого прагнення кожного до максимально можливого розкриття свого потенціалу і його реалізації в практичній життєдіяльності на благо суспільства шляхом самоактуалізації. Ефективним стає принцип: «будь-яке перетворення почни з себе».

4.3. Ідентифікація стратегічних складових концепції державного управління людським розвитком

Вивчення наукових підходів до закономірностей та причин трансформаційних процесів у суспільстві протягом історичного розвитку, дозволило висунути гіпотезу, що їх першопричиною є людський розвиток, індикатор якого – зміна домінуючих цінностей у суспільстві. Тенденції, що спостерігаються протягом еволюційного розвитку суспільства та глобальні проблеми сучасності підводять до висновку, що сталий розвиток можливий лише за умови, як наступною фазою еволюції буде перехід від постіндустріального суспільства до гуманістичного, де домінуючими цінностями стануть самоактуалізація особистості та повний розвиток її потенціалу.

Оскільки людський потенціал є цілісною характеристикою, що відображає найважливіший фактор життєздатності суспільства, а саме: готовність і здатність національної спільноти до активного саморозвитку [96], при ідентифікації стратегічних складових концепції державного управління людським розвитком необхідно враховувати, що людський розвиток залежить від двох груп чинників: суспільних та особистісних. Першу групу чинників умовно можна назвати зовнішніми вони характеризують умови, які створюються у суспільстві для розвитку, збереження та використання людського потенціалу. Друга група – це, умовно кажучи, внутрішні чинники, які характеризують ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку.

Тільки народна ініціатива, цілеспрямовані колективні дії та їх самоорганізація, виконання інтелігенцією своєї життєтворчої та культуротворчої місії здатні підняти імунітет нації та стати внутрішнім глибинним джерелом поступового розвитку країни. За суспільством, народом як джерелом влади завжди залишається останнє слово у питаннях розвитку. Державою створюються саме такі умови, до яких «доріс» її народ.

Аналіз напрямів реформування системи державного управління людським розвитком, проведений у підрозділі 4.1, показав, що при розробці програм з реформування суспільства: по-перше, людський розвиток зазвичай не розглядається як самостійний та ключовий напрям реформування, а людина як головна цінність держави; по-друге, не враховуються напрями та особливості трансформаційних процесів, що спостерігаються в українському суспільстві; по-третє, людський розвиток здебільшого розглядається як похідний від економічного, тому у більшості підходів увага зосереджується на створенні умов для людського розвитку, в той час як його ціннісно-мотиваційне підґрунтя залишається поза увагою.

Дослідженню проблеми створення умов для людського розвитку

присвячені, зокрема, численні наукові розробки, що проводяться Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України. Так, науковцями досліджувалися: соціально-демографічна політика в Україні [75, 269, 278-279, 299]; політика зайнятості та доходів [74, 270, 299]; соціально-економічний розвиток, його вплив на розвиток людського потенціалу [73, 299]; інноваційний вимір людського розвитку [65, 306]; соціальні пріоритети бюджетної політики [278, 299, 306]; розроблено напрями вдосконалення організаційного та фінансового забезпечення механізму реалізації інноваційних важелів людського розвитку [306], зокрема у сфері покращення демографічної якості населення [75, 269, 278, 306]; розширення освітньо-інформаційного простору [306] та інші проблеми, пов'язані зі створенням умов для людського розвитку. Зважаючи на сказане, пропонуємо концепцію що фокусує увагу на ціннісно-мотиваційному підґрунті людського розвитку.

На сьогоднішній день, на рівні офіційних інституцій система державного управління людським розвитком представлена окремими елементами, наприклад, управління освітою, охороною здоров'я, зайнятістю, соціальним захистом. Ці елементи є багаторівневими системами, що побудовані за ієрархічним принципом, згідно з яким визначаються: обсяг управління на кожному рівні, послідовність та підпорядкованість рівнів управління, розподіляються функції по вертикалі та горизонталі, обов'язки, права та відповідальність. На кожному рівні управління, розміщення елементів і форма їх зв'язків передбачає певну автономію. Це призводить до відсутності: по-перше, комплексного підходу до проблеми управління людським розвитком; по-друге, відповідальності за наявний результат.

Крім того, якщо створення умов для людського розвитку ще представлено окремими елементами, то проблема формування ціннісно-мотиваційного підґрунтя людського розвитку взагалі залишається поза увагою державного

управління. Система освіти має бути ключовим елементом цього процесу, оскільки готує людину до життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. На особистісному рівні результатом освіти вважається освіченість, грамотність, компетентність, ціннісні орієнтації (цінності), культура, менталітет.

Проблема формування цінностей в системі освіти досліджувалася Б. Ананьєвим [307], Н. Антоною [308, 309], І. Бехом [310], М. Боришевським [311], С. Максименко [312], О. Любчук [313], С. Поважним [314]. Зокрема О. Любчук зазначає, що базові цінності, які утворюють основу свідомості людини, формуються в період первинної соціалізації суб'єкта (до вісімнадцяти років), тобто в період здобуття базової освіти. Вони характеризуються стабільністю й можуть змінюватися лише в кризові періоди життя суб'єкта та соціального середовища. Зважаючи на це, можна зазначити, що освіта відіграє важливу роль у формуванні ціннісно-мотиваційного підґрунтя людського розвитку.

Згідно з чинним законодавством, «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [258].

В той же час, на практиці, система освіти спрямована переважно на формування в учня визначених програмою навичок та засвоєння ним необхідних знань. Проблема формування постматеріалістичної системи цінностей, що сприяє самоактуалізації, а також виявлення особистісного потенціалу та формування навичок його реалізації не зазначається навіть у меті на законодавчому рівні. Це призводить до того, що переважна більшість

випускників шкіл не мають жодного уявлення про власні схильності та можливі напрями їх подальшого розвитку. Так, кожен рік, у вищих навчальних закладах опиняються «випадкові» слухачі, які обрали ту чи іншу спеціальність не за покликанням, а тому, що на неї був менший конкурс, чи так захотіли батьки, й, відповідно, щороку вищі навчальні заклади закінчують «випадкові» фахівці, які або працевлаштовуються не за фахом, або витрачають кошти на додаткове навчання, або йдуть працювати на роботу, що не відповідає покликанню. В усіх цих випадках держава втрачає, але розмір цих витрат не розраховується не в Україні, не в інших країнах світу. Крім того, людина, яка не визначилася зі своїм покликанням, не має можливості повноцінної самореалізації та самоактуалізації, а відповідно, згідно з «теорією скарг» А. Маслоу, не може почуватися задоволеною [17].

Усе це обумовлює актуальність розробки Концепції державного управління людським розвитком (далі – Концепції). Метою Концепції є визначення напрямів стабільної, організованої й цілеспрямованої діяльності державних інституцій, здійснюваних ними безпосередньо чи опосередковано щодо формування продуктивного типу соціального характеру та умов для розвитку людського потенціалу і його реалізації шляхом самоактуалізації особистості.

Завданнями Концепції є:

розробка науково-теоретичних засад державної ідеології людського розвитку як основи для формування продуктивного типу соціального характеру;

моделювання процесу формування державної ідеології людського розвитку, визначення його комунікаційних складових;

ідентифікація шляхів формування «самоактуалізованої особистості», їх інституційне оформлення;

розробка механізму формування мотиваційної сфери особистості.

Державне управління людським розвитком як вироблення та впровадження дій щодо цілеспрямованого свідомого впливу на формування умов, передумов, підстав для розвитку людського потенціалу та його реалізації шляхом самоактуалізації особистості має базуватися на таких принципах:

людиноцентризму і гуманізму як системи поглядів, де людина є найвищою цінністю, а її розвиток служить критерієм для оцінки розвитку всіх сфер та інститутів життєдіяльності суспільства, і визнається невід'ємне право кожного на щастя та свободу, самореалізацію та самоактуалізацію;

справедливості як гарантії досягнення матеріального та соціального благополуччя, заснованого на чесній та плідній праці;

законності, що забезпечує реальність прав і свобод людини і громадянина та гарантує рівність усіх громадян перед законом;

рівних можливостей для гармонійного розвитку людини її самореалізації та самоактуалізації незалежно від статі, етнічної належності, віросповідання, регіону проживання;

моральності як основи виховання, а отже, й формування патріотизму як моральної риси людини і громадянина, заснованого на усвідомленні споріднення особистих інтересів із загальнодержавними і як почуття, яке відображає любов до рідної країни, відданість, готовність служити їй;

громадської відповідальності, що поєднує соціальну відповідальність держави перед суспільством та особисту відповідальність людини перед державою та суспільством: сучасними, минулими та майбутніми поколіннями;

взаємодії держави та громадянського суспільства, влади та бізнесу з метою створення необхідних соціально-економічних умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод.

Розроблення принципів базувалося на концепції «гуманітарного розвитку», розробленій робочою групою Національного інституту стратегічних досліджень [118].

Стратегічними складовими концепції державного управління людським розвитком є:

формування системи суспільного виховання як інституційного вираження державної ідеології людського розвитку через систему заходів, спрямованих на формування продуктивного типу соціального характеру;

розвиток нового напрямку знань – *самоактуології*, що трактуватиметься як наука про закономірності, особливості, умови та механізми виявлення і реалізації людського потенціалу;

вдосконалення національної системи освіти з метою використання її інституційних ресурсів для виявлення особистісного потенціалу кожної дитини та формування навичок його реалізації;

вдосконалення організаційних засад розвитку та реалізації людського потенціалу.

Інституційним вираженням державної ідеології людського розвитку (науково-теоретичним засадам та процесу формування якої було присвячено попередній підрозділ) є формування системи суспільного виховання. Як вже було зазначено, домінування продуктивного типу характеру у суспільстві актуалізує потребу у самореалізації та самоактуалізації, а тому є необхідною умовою людського розвитку. В той же час актуалізація потреби не забезпечує її неодмінного задоволення. Реалізація потреби у самоактуалізації передбачає наявність у людини усвідомленої «самості» (особистісного потенціалу), який потребує «актуалізації» (розкриття, здійснення) шляхом систематичної цілеспрямованої роботи над собою та своїм розвитком. Результатом процесу самоактуалізації є людина, що максимально розкрила та реалізувала свій

потенціал у суспільно значимій діяльності, тобто сприяння самореалізації та самоактуалізації кожної особистості на державному рівні передбачає:

- 1) виявлення особистісного потенціалу;
- 2) формування навичок систематичної цілеспрямованої роботи з реалізації потенціалу;
- 3) створення сприятливих культурних та соціально-економічних умов для реалізації особистісного потенціалу.

Дослідження А. Маслоу, показали, що самоактуалізованій особистості притаманні наступні якості: 1) об'єктивне сприйняття дійсності; 2) прийняття себе й інших з усіма недоліками та перевагами; 3) безпосередність, простота природність та відкритість у вираженні емоцій, відсутність лицемірства; 4) визначеність із власним покликанням, що сприймається як життєва місія; 5) потреба в усамітненні для інтенсивної внутрішньої роботи; 6) особиста автономність та незалежність від культури і оточення; 7) свіжість сприйняття й отримання задоволення від життя; 8) здатність на пікові переживання пов'язані із творчістю, осяянням, відкриттями чи поєднанням з природою; 9) орієнтація на гуманістичні цінності співчуття, симпатії та любові до всього людства; 10) орієнтація на глибокі міжособистісні відносини; 11) людиноцентризм та демократичність; 12) яскраво виражені моральні норми та розмежування цілей й засобів їх досягнення; 13) філософське почуття гумору; 14) креативність [17].

Названі якості та дослідження у галузі психології свідчать, що далеко не всі люди здатні до самоактуалізації. Виокремлюють наступні обмеження пов'язані із досягненням:

- 1) понятійного рівня мислення;
- 2) зрілості механізмів гальмування центральної нервової системи;
- 3) накопичення у попередній період розвитку позитивного досвіду вирішення ситуаційно обумовлених проблем;

4) наявності тенденції до саморозвитку в мотиваційній сфері [103].

Означене підводить до висновку, що самоактуалізація *кожної особистості* – це ідеал, але саме він має бути стратегічною метою розвитку суспільства, оскільки дозволить спрямувати зусилля всіх суспільних інститутів на пошук шляхів найбільш повної реалізації особистісного потенціалу, а державної ідеології на формування відповідної соціальної норми. А. Маслоу вважав, що реалізувати потребу у самоактуалізації може лише 1% від загальної кількості людей [103]. Серед чинників, які перешкоджають самоактуалізації він називав такі:

потреби вищого рівня, особливо на етапі їх виникнення та утвердження, слабкі та що легко нівелюються в результаті страху, наприклад, нужденності або невизначеності;

суспільство, його культурні та соціально-економічні умови перешкоджають формуванню потреб вищого порядку;

недоліки в системі освіти та виховання, що перешкоджають формуванню потреб вищого порядку та навичок реалізації особистісного потенціалу [17].

Перераховане та глобальні еволюційні тенденції підводять до необхідності формування нового напрямку знань із наступним їх використанням на пропагандистському та повсякденному рівні формування ідеології та у системі освіти й виховання. Доцільним, з нашої точки зору, для цього напрямку є термін *самоактуологія*, що трактуватиметься як наука про закономірності, особливості, умови та механізми виявлення і реалізації людського потенціалу. Об'єктом самоактуології є людський потенціал, а предметом: закономірності, особливості умови та механізми його виявлення і реалізації. Це міждисциплінарний напрям, що має синтезувати дослідження у галузі психології, соціології, педагогіці, державного управління з метою формування ціннісно-мотиваційного підґрунтя та формування передумов для людського розвитку.

Використання надбань самоактуалогії передбачає вдосконалення національної системи освіти та виховання з метою використання її інституційних ресурсів для виявлення особистісного потенціалу кожної дитини та формування навичок його реалізації.

На думку фахівців, сучасна система освіти знаходиться у «перехідному періоді від адміністративно-командної, комуністичної системи виховання до нової системи національного виховання» [315, с. 185]. Член-кореспондент АПН України О. Сухомлинська зазначає, що «у зв'язку з не розробленістю проблеми на нинішньому етапі розвитку педагогічної теорії та практики правомірно говорити про стратегію перехідного періоду в галузі виховання загалом і громадянського зокрема. В основу цієї стратегії можуть бути покладені такі положення: (...); замість розробки системи виховних впливів на ідеях світової значущості слід піднятися до світу кожної дитини, зрозуміти і допомогти їй» [315, с. 185]. Повністю погоджуючись із цим висловлюванням, варто додати: допомогти виявити й реалізувати власний потенціал.

А. Асмолов, П. Підкасітий, В. Слободчиков, Л. Фрідман та інші, виокремлюють наступні шляхи засвоєння дитиною культури в процесі освіти:

1) «стихійне» виховання – через наслідування у референтній групі, якою може бути не лише сім'я, але й школа, творчий колектив, спортивна команда та ін.;

2) планомірне виховання, що засноване на планах й має певні цілі, які у процесі взаємодії із суб'єктами виховання задає вихователь;

3) саморозвиток та самовиховання, що засвоюється у підлітковому віці в ході соціалізації та виникає в результаті суттєвого розвитку рефлексивного мислення [102].

Якщо на першій спосіб засвоєння культури людського розвитку може суттєво впливати державна ідеологія, інституційним вираженням якої є

формування системи суспільного виховання, то другий та третій залежать від ефективності системи освіти. Так, вони передбачають, що:

- 1) освіта та виховання має метою виявлення та реалізацію особистісного потенціалу;
- 2) плани та програми із «самоактуології», за якими здійснюється навчання та виховання;
- 3) вихователь має необхідні знання та володіє особистими якостями, які дозволять йому зацікавити учнів;
- 4) успіхи у розвитку вміння вчитися та рефлексивного мислення в учнів.

Першу та другу умови нами було розглянуто вище. Що стосується третьої, то лише вихователь, який володіє певним рівнем та обсягом знань, має багатий внутрішній світ й постматеріалістичну систему цінностей, може, з одного боку, викликати інтерес в учня, зацікавленість у здобутті знань, а з іншого – бути прикладом у питаннях реалізації власного потенціалу. Іншими словами, мова йде про відоме «педагогічне правило: май сам те, що хочеш бачити у своїх вихованцях». Саме тому етичні норми для педагога є професійними якостями [315, с. 199].

В. Яблонко зазначає, що педагогічна культура викладача є найважливішою умовою підвищення ефективності навчально-виховного процесу і виокремлює наступні її складові:

тверді педагогічні переконання (при цьому, з нашої точки зору, вони не мають перетворюватися на догми, що є розповсюдженим серед педагогів «зі стажем»);

широкий кругозір, ерудиція (що відповідають часу) й інтелігентність;

висока моральність;

гармонія інтелігентності і моральної чистоти, раціонального й емоціонального, етичного й естетичного;

педагогічна спрямованість, повага і любов до людей, повсякденний інтерес до внутрішнього світу вихованців;

висока педагогічна майстерність та організованість у повсякденній діяльності;

вміння гармонійно поєднувати навчально-виховну і науково-дослідну роботу;

вміння працювати цілеспрямовано, з перспективою;

підвищена вимогливість до себе, розвинута потреба у самовдосконаленні, вміння орієнтуватися в науковій і професійній інформації, послідовно розширювати і поглиблювати своє духовне багатство;

висока культура спілкування і поведінки тощо [315, с. 197].

Крім того, педагог сам має бути самоактуалізованою особистістю. В цьому контексті актуальним є дослідження Є.В. Андрієнко, який вивчаючи самоактуалізацію студентів педагогічних ВНЗ й вчителя у педагогічній діяльності, виокремлює три необхідні етапи формування її психологічних передумов: інформаційний, актуалізуючий й моделюючий [103]. На інформаційному етапі формується система знань про психологічні передумови, можливості й перешкоди на шляху самоактуалізації студента, вчителя. Іншими словами, йдеться про вивчення курсів із «Самоактуалогії». На актуалізуючому етапі студенти на індивідуальному досвіді й діяльності формують систему компетентностей, що забезпечують можливість реалізації своїх індивідуальних здібностей у професійній діяльності. Моделюючий етап пов'язаний із засвоєнням й закріпленням на практиці нових способів дій на основі творчого професійного самовизначення і самопрояву. Однак до тих пір, поки в Україні не сформована державна ідеологія людського розвитку, а в систему навчання не введені курси із «Самоактуалогії» навряд чи вдасться досягти значних успіхів у формуванні психологічних передумов самоактуалізації.

Крім того, відсутність престижності професії педагога, її низька оплата, призводить до того, що до навчальних закладів потрапляють «випадкові» люди, які не відповідають означеним критеріям та вимогам часу. Ця проблема загострюється з кожним роком. Як було зазначено у третьому розділі, по-перше, далеко не всі випускники ВНЗ, які навчалися на педагогів працевлаштовуються за фахом; по-друге, якість тих педагогів, які працюють у системі освіти, не відповідає запитам суспільства, згідно з опитуванням респондентів Донецької області. Тому, навіть у кваліфікованих педагогів у результаті тривалої роботи виникають професійні деформації, які негативно позначаються на педагогічній культурі викладача, а, відповідно, й на ефективності навчально-виховного процесу [272].

У зв'язку з цим, об'єктом державного контролю мають бути не тільки навчальні програми та плани, за якими відбувається процес навчання та виховання, а й професійна придатність вчителя, його фізичне та психологічне здоров'я. Тому, по-перше, під час працевлаштування педагога повинні проходити більш серйозний професійний відбір із психологічним тестуванням на професійну придатність; по-друге, до переліку обов'язкових фахівців під час щорічного професійного огляду доцільно було б додати психіатра (особливо для тієї категорії педагогів, які працюють у дошкільних та шкільних навчальних закладах). Крім того, фахівці, які допускають педагога до роботи, мають нести солідарну відповідальність у випадках його неправомірних дій, халатності або встановлення факту професійної непридатності. Між тим, без суттєвого підвищення заробітної плати, всі ці заходи навряд чи дадуть бажаний ефект, оскільки для їх реалізації потрібне підвищення престижності професії, з метою створення здорової конкуренції за рахунок збільшення кількості бажаючих працювати у навчальних закладах.

Однак професійна придатність і кваліфікація педагогів – це не єдина проблема пов'язана із вдосконаленням національної системи освіти. Як зазначає О. Любчук, основні протиріччя моделі традиційної освіти полягають в наступному: «успіх того, хто вчиться, а отже і якість навчання визначаються «успішністю» (гарним засвоєнням чужого знання), механізм «пояснення-засвоєння» заважає розвитку творчого, незалежного, креативного мислення; традиційне навчання базується на відтворенні інформації та «контролі запам'ятовуваного», не враховується властивість пам'яті людини відокремлювати та відштовхувати неособистісне знання, яке не здобує в результаті власної науково-пізнавальної діяльності» [316]. Ці протиріччя моделі традиційної освіти роблять сумнівним виконання четвертої умови ефективного засвоєння культури людського розвитку, що передбачає розвиток в учнів уміння вчитися та рефлексивного мислення. Виходячи з зазначеного для вдосконалення національної системи освіти та виховання необхідно:

внесення змін в освітнє законодавство, де метою освіти має бути визнано між іншим й виявлення та розвиток особистісного потенціалу;

розробка курсів, навчальних та робочих програм із «Самоактуології» для різних рівнів освіти та різних вікових груп;

перехід на індивідуально орієнтований навчально-виховний процес, розвиток творчих здібностей учнів;

«відмова від авторитарної педагогіки та перехід до педагогіки співробітництва, розвивального типу навчання й виховання» [315, с. 165];

встановлення відповідальності за бездіяльність на кожному рівні системи освіти.

Реалізація принципу виявлення особистісного потенціалу кожної дитини та формування навичок його реалізації має свої особливості залежно від рівня здобуття освіти.

На рівні *дошкільної освіти* завданнями педагогів є спостереження за поведінкою дитини, її підсвідомими, ненавмисними діями, за вибором типу та виду гри з метою виявлення природних властивостей. Природні властивості індивіда – це те, що закладено від народження і, як правило, характеризується тією чи іншою мірою виразності таких динамічних характеристик, як активність й емоційність [317].

Активність виражається у прагненні до різного роду діяльності, прояву себе, силі та швидкості протікання психічних процесів, руховій реакції, тобто виступає як властивість діяльності індивіда. Емоційність виявляється в різному ступені нервової збудливості, динаміці емоцій і почуттів, що характеризують ставлення до навколишнього світу [318, с. 13].

Природні властивості особистості, її індивідуально-психологічні особливості складають такі компоненти як здібності, темперамент, характер. Особливу увагу, в контексті виявлення потенціалу дитини, необхідно приділяти здібностям. Вони визначаються динамікою придбання індивідом знань, умінь і навичок та його можливістю виконувати певний вид діяльності [319, с. 112].

Рівень розвитку здібностей, як відомо, залежить від природжених задатків і від умов навчання і виховання. Більшість дослідників, які займаються цими проблемами, дійшли висновку про варіативність розвитку і прояву здібностей у різних людей. Відомо багато випадків раннього професійного самовизначення при наявності яскраво виражених здібностей, обдарованості. Проте помилково було б вважати, що тільки ранній розвиток здібностей забезпечує майбутній професійний успіх. Прикладів пізнього самовизначення видатних людей не менше.

Про неможливість прогнозування майбутньої успішності чи неспроможності на основі актуального рівня розвитку здібностей говорять не тільки факти пізнього професійного самовизначення, але й сама природа

здібностей. Вони, на думку радянського психолога Б.М. Теплова, «існують тільки в русі, тільки в розвитку. Він відзначав, що ніхто не може сказати, до яких меж може розвиватися та чи інша здібність: принципово говорячи, вона може розвиватися безмежно, практично межі розвитку людських здібностей визначаються тільки такими факторами, як тривалість людського життя, методи виховання і навчання тощо, але зовсім не закладені в самих здібностях» [317]. Не менше важливими є їх висока пластичність і можливості формування компенсаторних механізмів, що допомагають «замінити» у разі потреби одні здібності іншими» [там само].

З огляду на викладене вище, по-перше, варто обережно ставитися до можливостей прогнозування майбутньої успішності дитини в тому чи іншому виді діяльності на основі діагностичного обстеження її здібностей, що, по суті, виявляє лише зріз «момент» розвитку й нічого не говорить про їх подальше формування»; по-друге, треба регулярно перевіряти актуальний рівень розвитку здібностей з метою внесення необхідних змін у програму виховання та навчання [319].

По закінченні дошкільного закладу кожній дитині повинна надаватись характеристика, у якій мають зазначатись її природні властивості, індивідуально-психологічні особливості та рекомендації щодо найбільш ефективних підходів у вихованні та навчанні. За викривлену інформацію має бути встановлена відповідальність.

На рівні *шкільної освіти* в основу організації навчально-виховного процесу та позашкільної діяльності необхідно покласти врахування педагогами природних властивостей та індивідуально-психологічних особливостей, виявлених на попередньому рівні системи навчання, а також закономірностей розвитку організму та психіки дитини, її навчальної, пізнавальної та творчої діяльності, залежно від віку. З точки зору О. Любчук, в системі початкової

освіти формується ключове для традиційної системи освіти вміння – вчитися. Про його сформованість свідчить побудова та використання дитиною таких вищих психічних функцій, як: довільна увага, смислове запам'ятовування, теоретичне мислення [316].

На думку дослідників, у системі радянської знаннево-орієнтованої освіти, чисельність таких учнів зі сформованим вмінням вчитися становила близько 30% молодших школярів. Впровадження таких освітніх інновацій, як організація розвивального навчання за підходом В. Давидова, призвело до збільшення цієї кількості в експериментальних школах до 60%. У цих учнів молодших класів констатовалося сформоване теоретичне та творче мислення, пошукова активність, змістовна рефлексія, бажання вчитися [320]. Всі ці вміння є ключовими для розвитку та реалізації особистісного потенціалу, саме тому у початковій школі найбільшу увагу доцільно приділяти реалізації принципів розвивального навчання. Після закінчення початкової школи учень отримує характеристику, де ті індивідуальні особливості, які були виявлені у дошкільному закладі, конкретизуються схильностями та індивідуальними перевагами учня. Аналізується актуальний рівень розвитку здібностей. Додаються висновки педагога навчальної школи про сформованість вміння та бажання вчитися. Педагог початкової школи має нести відповідальність у випадку некоректно наданої інформації.

У середній школі ресурси системи освіти мають бути спрямовані на надання можливості кожній дитині спробувати себе у тому чи іншому виді діяльності. Для цього в рамках школи та інших позашкільних закладах мають працювати різні спортивні секції та гуртки, наприклад, журналістики, образотворчого мистецтва, танців, співу, театральний, різьби по дереву та інші. Завданням педагогів є охоплення кожної дитини тим чи іншим видом діяльності. При цьому вибір гуртка чи секції має здійснювати дитина, а не

педагоги чи батьки. Вибір того чи іншого гуртка чи секції, причина його зміни (за наявності такої), має фіксуватись у характеристиці із висновками педагога та психолога щодо схильностей дитини. Підліток у середній школі характеризується прагненням утвердити свою позицію, намагається чимось виділитися, шукає власну «індивідуальність». Завданням педагогів на цьому етапі є спрямування енергії дитини у річище самовизначення та розвитку власної індивідуальності. Наприкінці середньої школи дитина за допомогою педагогів та психологів має визначитись із подальшою спеціалізацією.

У старшому шкільному віці в учнів формуються внутрішні пізнавальні мотиви засвоєння знань; мотивація досягнень; розвиток самостійності; творчий підхід до розв'язання задач; уміння критично аналізувати наявні проблеми, конструктивно їх розуміти та приймати рішення. На цьому етапі вже відбувається перехід від режиму розвитку в режим саморозвитку [321]. Тому, якщо спеціалізація обрана правильно, то діяльність учня стає свідомою, цілеспрямованою. Г. Цукерман у роботі «Психологія саморозвитку: завдання для підлітків та їх педагогів» (1994) інтегрує психологію і педагогіку саморозвитку [316].

Цей період дуже відповідальний, оскільки саме у старших класах школи випускних остаточно визначається із майбутньою спеціальністю. Сьогодні цю проблему старшокласник має вирішувати самостійно. Якщо в школі й проводиться профорієнтаційна робота, то вона має формальний, безособовий характер. Як правило, її проводять представники ВНЗ, які намагаються збільшити кількість своїх абітурієнтів. Педагоги, які навчали та виховували учнів протягом років не зобов'язані, а тому й не несуть жодної відповідальності за невизначеність учнів із подальшою професією. Не використовується колосальний ресурс: історія розвитку, поразок, перемог, пошук самоідентифікації, виявлення інтересів та схильностей кожної окремої дитини.

Все це залишається лише у спогадах вчителів та учнів. Зважаючи на сказане, доцільно разом із сертифікатом про здобуту освіту надавати учневі й характеристику з рекомендацією щодо вибору майбутньої спеціальності.

Рівень *вищої освіти*, на думку Б. Ананьєва [307], Н. Антонової [309], М. Боришевського [311], С. Максименко [312], є дуже важливим з точки зору становлення особистості, її духовного розвитку, ціннісних орієнтацій. О. Любчук вважає, що саме у ВНЗ «закладаються основи особистісних якостей фахівця, які є необхідними для самостійного самовизначення, формується вміння вчитися професії» [316]. На цьому ж етапі формується й вміння вчитися професії самостійно. До умов, які необхідні для становлення цього вміння, відносяться наступні: формування у студентів свого ставлення до учіння як активно-позитивного; оволодіння прийомами та методами самоуправління емоціями, вищими психічними пізнавальними процесами; створення ситуацій та умов для розвитку змістовної рефлексії, творчого потенціалу, активного пошуку, діалогу. Традиційна система освіти, що характеризується описовим, книжково-словесним способом навчання як передачі готових знань викладачем, не сприяє, з точки зору О. Любчук, формуванню вміння вчитися «як психічного новоутворення певного вікового періоду» [316]. В той же час, головним критерієм якості вищої освіти є сформованість знань (що швидко «старіють») і заснованих на них умінь та навичок.

У зв'язку з цим, важко не погодитись із точкою зору В. Буреги, який вказує на неможливість формальної системи освіти забезпечити всіма необхідними знаннями та навичками, що актуалізує необхідність саморозвитку та самоосвіти; вичерпність можливостей ефективної підготовки нової генерації кадрів на основі традиційних методів; неможливість швидко навчати затребуваним професійним вмінням і навичкам на основі застарілих підходів [322].

Крім того, вузівський етап характеризується сензитивністю для «становлення ціннісних орієнтацій професійної самореалізації фахівця» [316]. Однак, якщо на рівні школи виховна робота посідає не менш важливе місце, ніж навчальна, то у ВНЗ їй не приділяється належна увага. Крім того, абітурієнти, які вступають до ВНЗ, не перевіряються на професійну належність, тому можна стверджувати, що становлення ціннісних орієнтацій професійної самореалізації фахівця, залишаються поза увагою більшості національних ВНЗ.

Тому до пріоритетних цілей державної політики щодо вдосконалення національної системи освіти відповідно до вимог сприяння людському розвитку відноситься:

- формування національних цінностей людського розвитку;
- особистісна орієнтація освіти;
- створення рівних можливостей для здобуття якісної освіти;
- постійне оновлення як змісту освіти, так і форм навчально-виховного процесу;
- розвиток системи неперервної освіти та освіти протягом життя;
- підвищення соціального та економічного статусу педагогічних та науково-педагогічних працівників;
- інтеграція науки і освіти, розвиток «Самоактуології»;
- розробка і реалізація освітніх інновацій; інтеграція української освіти у європейський та світовий освітній простір.

Система освіти, на думку О. Любчук, є найбільш складним об'єктом управління оскільки її ефективність значною мірою визначається людським фактором, що представлений людьми із різними рівнями особистісної та соціальної зрілості [316]. В той же час її вдосконалення не вирішить усіх проблеми пов'язаних із покращенням людського розвитку в Україні. Якщо розвиток та реалізація потенціалу школяра та студента відбувається, головним

чином, в навчальній діяльності, що розгортається у освітньому просторі, то самореалізація та самоактуалізація дорослої людини здійснюється переважно в процесі її професійної та суспільно значимої діяльності. Б. Ананьєв [307], В. Бурега [101], О. Любчук [323] та інші досліджували закономірності, тенденції, умови та чинники, що впливають на самоздійснення людиною свого творчого потенціалу у процесі професійної діяльності. Однак окремої уваги потребує вдосконалення організаційних засад і механізмів розвитку та реалізації людського потенціалу, якому присвячені наступні підрозділи роботи.

РОЗДІЛ 5. ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

5.1. Комунікаційний механізм взаємодії органів державної влади і громадськості

Комунікація сьогодні – це ключовий механізм через який реалізується влада у державі. Комунікативна сама природа влади. В контексті людського розвитку комунікативна парадигма влади інтерпретується не лише й не тільки як обмежений у часі й просторі вплив, підпорядкування, сили або відносин. Це, скоріше, особливий різновид соціальної взаємодії політичних суб'єктів, а також специфічна форма соціальної комунікації між суб'єктами та об'єктами політичної діяльності з приводу отримання, збереження, трансляції й трансформації політичної інформації з метою вироблення адекватних цінностям людського розвитку рішень [305].

Вирішення проблем людського розвитку передбачає налагоджений двосторонній зв'язок між державою та громадськістю. Лише на основі рівноправного діалогу влади й громадськості розробляються соціально й політично значимі рішення. Налагодження комунікаційних зв'язків між суб'єктами та об'єктами політичної діяльності з проблем людського розвитку пропонуємо у такій послідовності:

1. Визначення проблеми, яку передбачається розв'язати шляхом комунікативного зв'язку.
2. Визначення цілей комунікативного зв'язку.
3. Розробка механізму комунікативного зв'язку.
4. Реалізація комунікативного зв'язку.
5. Відстеження результативності комунікативного впливу.

Розглянемо запропоновану послідовність докладніше.

Першим етапом налагодження комунікативного зв'язку є: визначення проблеми, яку пропонується розв'язати шляхом комунікативного зв'язку. Для цього необхідно:

1) сформулювати проблему. Це може бути як загальна проблема – деформація людського потенціалу, так і більш конкретна, наприклад, розповсюдження в Україні такої «соціальної» хвороби як алкоголізм [272];

2) проаналізувати, зокрема: дати стислий аналіз причин, через які виникла проблема, так, наприклад, причини деформації людського потенціалу в Україні вже були проаналізовані у розділі 3, а серед ключових причин розповсюдження алкоголізму можна назвати моральну деградацію населення; відсутність «культу» здорового способу життя; брак доступних альтернатив організації дозвілля; рекламування спиртних напоїв та їх вживання у ЗМІ;

3) оцінити масштаб проблеми. При цьому при аналізі проблеми доцільно спиратися на статистичні дані, що її підтверджують. Наприклад, за офіційною статистикою, кількість людей із хронічною алкогольною залежністю становить близько 900 тис. осіб і щороку їх кількість збільшується на 50-55 тис. нових хворих. За даними ВООЗ, Україна посідає п'яте місце серед найбільш питущих країн. Алкоголь посідає третє місце серед причин побутової смертності в країні. Зростає дитячий алкоголізм: майже 40% підлітків віком 14-18 років регулярно вживають спиртні напої [272];

4) залежно від характеру та масштабу проблеми визначити основні групи та(або) «внутрішні підгрупи», на які вона впливає, у нашому прикладі це населення України в цілому з особливим фокусом на підлітків, при вирішенні проблеми поширення алкоголізму. Визначення «внутрішніх підгруп» в основних сферах впливу проблеми є своєрідним визначенням цільової групи комунікаційного впливу.

Другий етап – визначення цілей комунікативного зв'язку. Він є одним з найважливіших, оскільки якщо на цьому етапі допущена помилка це призведе до ускладнень з підготовкою інших етапів налагодження комунікаційного зв'язку. Так, від визначених цілей, у першу чергу, залежать добір способів їх досягнення, розрахунок очікуваних результатів від комунікаційного впливу, а також визначення показників результативності. Тому на цьому етапі необхідно чітко визначити цілі комунікаційного зв'язку, що мають бути безпосередньо пов'язані із вирішенням проблеми. При цьому обов'язково необхідно визначити, чи розв'язує цей комунікаційний зв'язок проблему в цілому, чи він спрямований на вирішення тільки окремих її складових. У деяких випадках при визначенні мети налагодження комунікаційного зв'язку необхідно встановити її відповідність стратегічним та програмним цілям, визначеним у державних стратегічних документах (скажімо, Програма дій Кабінету Міністрів України) та державних програмах. На місцевому рівні встановлюється відповідність цілям, визначеним у програмних документах місцевого рівня, а також враховуються регіональні особливості людського розвитку певної території.

При формулюванні мети важливо дотримуватися таких правил: вона має бути реально досяжною; конкретною; несуперечливою; викладеною чітко та лаконічно, при цьому доцільно використовувати слова та словосполучення, які означають завершеність (як от: зменшити, збільшити, поширити, організувати, виробити тощо); вимірюваною за трьома вимірами: якісним, кількісним та часовим одночасно. У нашому прикладі метою комунікаційного зв'язку при вирішенні проблеми деформації людського потенціалу може бути формування ідеології людського розвитку, а у випадку із розповсюдженням алкоголізму зниження на 50% реклами спиртних напоїв та їх вживання у ЗМІ, або використання до 30% ефірного часу державних радіо та телекомунікацій для пропагування здорового способу життя.

Для реалізації *наступних етапів* налагодження комунікаційного зв'язку необхідно розглянути складові системи комунікацій. Виокремлюють дев'ять елементів: відправник, отримувач, звернення та засоби розповсюдження інформації, кодування, розшифровка, реакція у відповідь, зворотний зв'язок, випадкові перешкоди у системі як показано на рис. 5.1 [324].

Серед цих елементів ключовими є відправник та отримувач. Звернення та засоби розповсюдження інформації є основними засобами комунікації. Кодування, розшифровка, реакція у відповідь, зворотний зв'язок є основними функціональними складовими. Останній елемент – це випадкові перешкоди у системі [325]. Розглянемо зміст цих елементів докладніше.

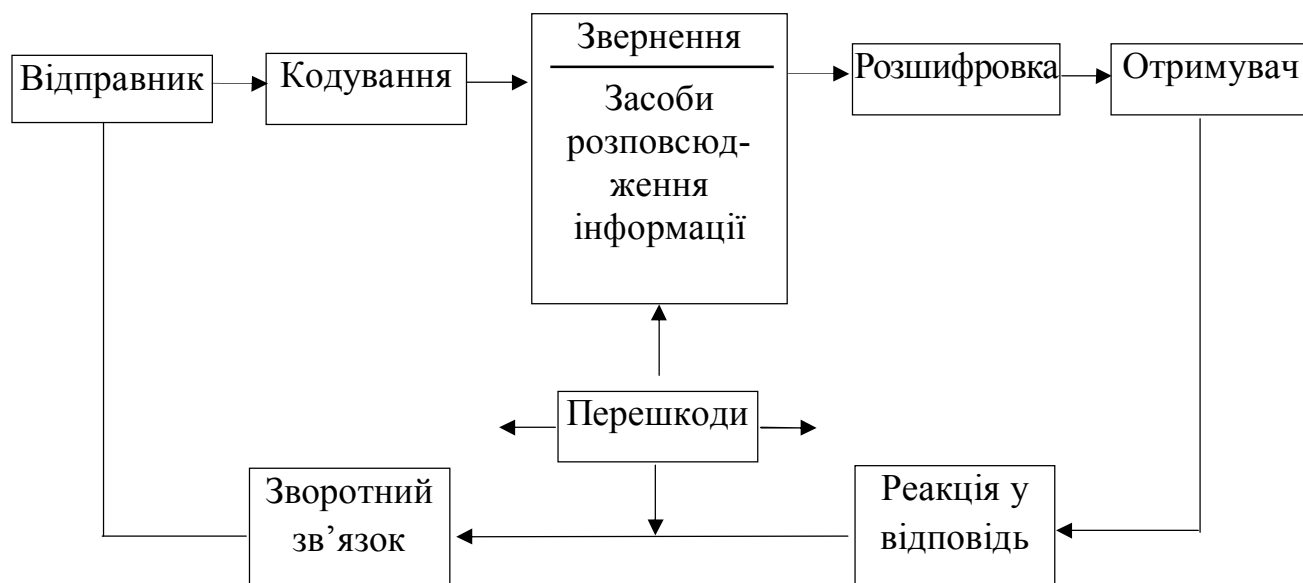

Рис. 5.1. Взаємодія елементів системи комунікації

Відправником у системі комунікацій є сторона, у нашому випадку, органи державної влади, яка відправляє звернення іншій стороні. Кодування розуміється як процес надання необхідної для вирішення проблеми інформації у символічній формі. Звернення – це набір символів, які передає відправник. Як засоби розповсюдження інформації розуміють канали, через які звернення передається від відправника до отримувача. Розшифровка – процес, у ході якого символи

передані відправником інтерпретуються отримувачем. Отримувач – сторона, яка отримує звернення або громадськість, яке передано іншою стороною, або органами державної влади. Реакція у відповідь – це почуття, емоції та думки, які виникли в результаті контакту отримувача зі зверненням. Зворотний зв'язок – це частина реакції у відповідь, яку отримувач доводить до відома відправника. Перешкоди – це виникнення в процесі комунікації незапланованих втручань зовнішнього або внутрішнього середовища або викривлень, у результаті чого до отримувача надходить звернення, яке відрізняється від того, що було відправлене [325].

Виходячи зі значення та взаємодії основних елементів системи комунікації, при налагодженні комунікаційного зв'язку, можна виокремити основні об'єкти державного контролю – це: якість інформації, її кодування, засоби розповсюдження, перешкоди, причини їх виникнення та методи усунення й зворотний зв'язок. Крім того, необхідно враховувати, що на рис. 5.1 представлено узагальнену схему взаємодії елементів системи комунікацій. Залежно від рівня формування державної ідеології людського розвитку, див. рис. 4.3, в рамках якої вирішуються конкретні проблеми людського розвитку, наприклад, розповсюдження алкоголізму, елементи системи комунікації конкретизуються. Так, ефективний комунікаційний зв'язок залежно від рівня формування ідеології та проблеми, яку необхідно вирішити передбачає:

- 1) виявлення цільової аудиторії для кожного типу та виду інформації;
- 2) визначення бажаної реакції у відповідь;
- 3) вибір звернення залежно від бажаної реакції;
- 4) добір засобів розповсюдження інформації залежно від її типу, виду та цільової аудиторії;
- 5) забезпечення каналів зворотного зв'язку;
- 6) збір інформації, що надходить каналами зворотного зв'язку [324].

Серед перерахованого виконання 2-5 пунктів належать до *третього етапу* налагодження комунікативного зв'язку а саме: розробки механізму комунікативного зв'язку. Розглянемо їх більш докладно.

Цільова аудиторія системи комунікації залежить від сформульованої на першому етапі проблеми та рівня формування державної ідеології людського розвитку. Визначення цільової аудиторії залежно від визначеної проблеми ми вже розглянули. Що стосується рівнів формування ідеології, то це можуть бути такі інститути людського розвитку, як освітні, наукові й культурні заклади (на теоретичному рівні формування ідеології) або сім'ї, виробничі колективи, окремі вікові чи соціальні групи (на пропагандистському чи повсякденному). Цільова аудиторія має визначальний вплив на вид, тип, зміст інформації, форму та джерело її надання.

Визначення бажаної реакції у відповідь. Реакція на звернення безпосередньо залежить від того, у якому стані на момент звернення знаходиться свідомість цільової аудиторії. Тому для ефективної комунікації необхідно як враховувати стан свідомості цільової аудиторії, так і чітко усвідомлювати той стан, у який її необхідно перевести. Цільова аудиторія може знаходитись у будь-якому із шести станів сприйняття. Розглянемо їх на прикладі формування державної ідеології людського розвитку:

- 1) поінформованості про фундаментальні знання та цінності, які є ідеологічною основою;
- 2) уявлення про основи та фундаментальні цінності ідеології;
- 3) прихильності до фундаментальних знань та цінностей, які є ідеологічною основою;
- 4) віддання переваги знанням та цінностям, які є ідеологічною основою, перед іншими;

5) впевненості, що знання та цінності, які становлять ідеологічну основу, є фундаментальними та безсумнівними;

б) дотримання фундаментальних знань та цінностей, які є ідеологічною основою у повсякденному житті [325].

Як правило, цільова аудиторія послідовно проходить усі шість станів сприйняття. Тому до того як розробляти звернення, необхідно з'ясувати, у якому з шести станів сприйняття фундаментальних знань та цінностей, які є ідеологічною основою, знаходиться цільова аудиторія. Умовно можна перші два віднести до теоретичного рівня формування ідеології, третій, четвертий та п'ятий – пропагандистського, шостий – до повсякденного та рівня ідеологічної психології. Тому, якщо більша частина цільової аудиторії недостатньо поінформована про фундаментальні знання та цінності, які є ідеологічною основою, то передчасним є звернення, спрямоване на формування переваги цих знань та цінностей над іншими. Основні цілі комунікативних заходів відповідно до стану сприйняття цільової аудиторії представлені у табл. 5.1. При їх розробці треба враховувати взаємозв'язок потреб особистості та її настанов. Згідно з основними положеннями психології, функція настанови полягає у тому, що вона визначає предмет, який може сприяти реалізації потреби.

Настанови формуються на основі попереднього досвіду особистості, тобто спочатку формується соціальне уявлення, а далі, на його основі, відповідні соціальні настанови. Завдяки їм забезпечується здатність особистості реагувати на зовнішні об'єкти [157]. Зважаючи на сказане, при формуванні державної ідеології людського розвитку доцільно дотримуватись саме такої послідовності основних цілей комунікативних заходів, яка представлена у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

**Основні цілі комунікативних заходів відповідно до стану сприйняття
цільової аудиторії**

Рівень формування ідеології	Стан сприйняття цільовою аудиторією	Основні цілі комунікативних заходів	Етап
Теоретичний	Поінформованості	Зробити основні постулати ідеології та цінності, що лежать в її основі, загальновідомими	1 етап Пізнання
	Знання	Сформувані соціальні уявлення про ідеологію людського розвитку	
Пропагандистський	Зацікавленості	Сприяти превалюванню позитивного ставлення до основних ідеологічних цінностей	2 етап Емоції
	Віддання переваги	Спонукає до віддання переваги фундаментальним цінностям, які є ідеологічною основою перед іншими	
	Впевненості	Формувати соціальні настанови, за якими знання та цінності, що становлять ідеологічно у основу, є найкращими	
Повсякденний/ ідеологічна психологія	Дотримання	Спонукає до домінування фундаментальних знань та цінностей, які є ідеологічною основою у повсякденному житті	3 етап Поводження

Перераховані стани сприйняття цільовою аудиторією фундаментальних знань та цінностей, які є ідеологічною основою можна звести до трьох етапів: пізнання (поінформованість, знання), емоції (прихильність, перевага, впевненість) та поведження (дотримання фундаментальних знань і цінностей, які є ідеологічною основою у повсякденному житті) [325]. Мета комунікативного зв'язку між органами державної влади та громадськістю при формуванні державної ідеології людського розвитку полягає в тому, щоб

поступово довести цільову аудиторію до останнього етапу та сформувати ідеологічну психологію.

Вибір звернення залежно від бажаної реакції. Після визначення бажаної реакції у відповідь цільової аудиторії наступною є розробка ефективного звернення. При оцінці ефективності звернення об'єктами державного аналізу та контролю є: 1) зміст звернення; 2) структура; 3) форма.

Так, зміст звернення повинен мати притягувальний мотив або тему, що приведуть до бажаної реакції у відповідь. Мотиви можуть бути раціональними, емоційними, моральними [324].

Раціональні звертають увагу на ті чи інші переваги ідеї, цінності чи спосіб поведінки, що пропагується у зверненні. Наприклад, розповідь про загальновідомих людей, які стали мільйонерами завдяки реалізації таланту, розширенню власних знань чи розвитку умінь та навичок.

Емоційні мотиви спрямовані на формування негативного або позитивного почуття, що є обґрунтуванням звернення. Так, комунікатор може використовувати почуття сорому, провини або страху з метою пробудження у цільової аудиторії певного переконання, наміру або способу поведінки. Наприклад, необхідності вести здоровий спосіб життя або бути об'єктом гордості та наслідування для власної дитини.

Нарешті, моральні мотиви апелюють до почуття справедливості та порядності цільової аудиторії [325]. За їх допомогою спонукають до підтримки суспільних рухів, наприклад, захисту оточуючого середовища або допомоги дітям-сиротам.

Що стосується налагодження комунікаційного зв'язку з метою формування державної ідеології людського розвитку, то на теоретичному рівні більш доцільним є використання раціональних мотивів у зверненні. На всіх інших рівнях бажану реакцію у відповідь можна отримати як за допомогою

раціональних, так і емоційних та моральних мотивів. У будь-якому випадку, використання моральних мотивів у зверненні можливо лише за умови певної підготовленості цільової аудиторії та сприйнятті нею відповідних цінностей.

В.А. Ядов ціннісні орієнтації особистості називає «вищою мірою вираження соціальних настанов на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення». Ціннісні орієнтації (настанови) забезпечують не лише соціальну ідентифікацію, а й здійснюють вплив на формування життєвого кредо особистості, її самореалізацію та самоактуалізацію. «Від того, з якою соціальною спільнотою людина себе ідентифікує, прямо залежать і її власні цінності та цілі» [326, с. 166]. Відповідно зміст звернення має спонукати особистість до ідентифікації з такою спільнотою, головним життєвим кредо якої є виявлення та реалізація власного потенціалу.

Одним із механізмів групової ідентифікації особистості є формування соціальних ролей. Наприклад, формування «світлого» образу матері, вчителя, лікаря, які виконують важливу роль та мають ключове значення для суспільства. Через цей образ відбувається вплив ідеології на формування рольової самоідентифікації, очікування та поведінку індивіда.

Ефективність звернення залежить також і від його структури. В свою чергу, структура залежить від результату відповіді на наступні запитання:

Передбачено у зверненні чіткий висновок, чи його має зробити цільова аудиторія?

Викладено у зверненні лише аргументацію «за», чи надані всі доводи?

Вирішено навести найбільш переконливі аргументи на початку звернення або наприкінці?

Як правило, відповіді на ці запитання, а відповідно й структура звернення залежить від того, яка з чотирьох моделей PR, що були розглянуті у підрозділі

4.2 використовується. Так, у табл. 5.2 представлено структуру звернення залежно від типу моделі PR.

Таблиця 5.2

Вплив моделі PR, що використовується на структуру звернення

№ з/п	Назва моделі	Структура звернення
1	<i>Модель друкованої агітації / популяризації</i>	Має пропагандистський або рекламний характер. У ньому завжди передбачено чіткий висновок, який наводиться як правило на початку. Звернення передбачає лише аргументацію «за»
2	<i>Модель інформування суспільства</i>	Має інформаційний характер. Чіткий висновок не передбачено його має зробити цільова аудиторія. У зверненні наводяться всі доводи. Інформація подається настільки правдиво й точно, наскільки це можливо
3	<i>Двостороння асиметрична модель</i>	Має маніпулятивний характер. У ньому, чіткий висновок наводиться наприкінці. Звернення передбачає здебільшого аргументацію «за», якщо аргументація «проти» й наводиться, то для того щоб бути дискредитованою
4	<i>Двостороння симетрична модель</i>	Має діалоговий характер. У зверненні представлені всі зацікавлені сторони й наводяться всі доводи. Чіткий висновок не передбачено, але він може бути сформульований сторонами діалогу наприкінці звернення. Обидві сторони є учасниками трансакції

Кожна з наведених моделей має свої цілі та залежить перш за все від ступеня відкритості влади, а також від рівня формування ідеології та «зрілості» цільової аудиторії. Як вже зазначалось, ознакою відкритості влади та демократичності суспільства є використання четвертого типу моделі [305]. Відповідно, за формою звернень, які використовує влада, можна говорити про її відкритість, схильність до використання маніпулятивних технологій та рівень демократичності суспільства.

Форма звернення залежить від засобів розповсюдження звернення. Якщо звернення розповсюджується через друковані видання, головну увагу доцільно приділяти тексту, заголовкам, рисункам, кольоровому оформленню. При передачі звернення аудіозасобами важливо ретельно добирати висловлювання, голосові данні виконавця (тембр голосу, темп мовлення, його тон,

зрозумілість), засоби мовленнєвої виразності (паузи, наголоси), звукове або музикальне супроводження. При передачі звернення відеозасобами до наведених вище об'єктів уваги треба додати ще й невербальне мовлення (жести, пози, міміку) [325].

Крім того, форма звернення залежить від цільової аудиторії. Наприклад, для дітей дошкільного віку найбільш ефективним буде звернення у формі мультфільму або казки. Так, у Радянському Союзі, багато дітей вчилися: добру, відповідальності за свої вчинки та взаємовиручці на таких мультфільмах, як «Простоквашено», «Кіт Леопольд», «Вінні-Пух»; здоровому способу життя за допомогою мультфільмів «Острів Скарбів», «Доктор Айболіт», «Мийдодир» правилам поведінки вчили «Петрик П'яточкин», «Що таке гарно, а що таке погано». Для дітей шкільного віку до фільмів і казок можна додати й фільми та дитячі інформаційно-розважальні передачі. Так, наприклад, в Україні тому, що розумним бути модно вчить передача «Найрозумніший!». І головне, при виборі звернення, варто враховувати, що його зміст, структура та форма мають відповідати чинному законодавству.

При доборі засобів розповсюдження інформації варто враховувати, що в теорії маркетингу виокремлюють особисті комунікації та безособові. У каналі особистої комунікації беруть участь дві чи більше особи, які спілкуються. Ці канали ефективні, оскільки надають можливість безпосереднього спілкування й установлення зворотного зв'язку. Канали особистої комунікації додатково поділяються на роз'яснювально-пропагандистські, експертно-оцінні та суспільно-побутові [324].

У роз'яснювально-пропагандистському каналі при налагоджені комунікаційного зв'язку можуть брати участь представники органів державної влади та місцевого самоврядування, які вступають у контакт із цільовою аудиторією на громадських слухання з метою роз'яснення тієї чи іншої інформації, або тих чи інших подій та пояснення позиції влади з цього приводу.

Експертно-оцінний канал представлено незалежними особами, які володіють необхідними знаннями й роблять заяви перед цільовими аудиторіями.

Це можуть бути досвідчені фахівці-експерти. Чим більший авторитет вони мають, тим ефективнішою буде комунікація. Для налагодження комунікаційного зв'язку у цьому випадку використовують громадські обговорення. Відомі такі форми проведення відкритих громадських обговорень: громадські слухання; «круглі столи», конференції, семінари, форуми, збори, організація громадських приймалень тощо [325].

Залежно від складності винесеної на обговорення проблеми та кількості учасників, яку ініціатор вважає оптимальною для участі у громадському обговоренні, а також від специфіки інформації, яку потрібно отримати, обирають ту чи іншу форму обговорення. Одними з повсюдно поширених та ефективних форм проведення громадських обговорень є громадські слухання, конференції та «круглі столи».

Громадські обговорення є ефективною формою комунікаційного зв'язку оскільки забезпечують:

- можливість участі громадськості в обговоренні актуальних для неї питань;
- налагодження зворотного зв'язку шляхом отримання коментарів та пропозицій від громадськості;
- співпрацю між владою та громадськістю;
- формування прозорих відносин влади та громадськості;
- залучення громадськості до участі у державному управлінні;
- отримання об'єктивної інформації з проблеми безпосередньо від цільової аудиторії [324].

Суспільно-побутовими каналами є сусіди, друзі, члени сім'ї, колеги представників цільової аудиторії. Цей канал ще прийнято називати «сарафанним радіо» й він, з точки зору фахівців з маркетингових комунікацій, є одним з найдієвіших. Саме його використовували у післявоєнній Японії, щоб змінити ставлення суспільства до побудови у країні атомних станцій. Особистий вплив має істотне значення, коли йдеться про важливі для індивіда речі, наприклад, зміну системи пенсійного нарахування, або умов вступу до вищих навчальних закладів. Тому людина, крім інформації, яку надають

представники органів державної влади та місцевого самоврядування через роз'яснювально-пропагандистські канали та ЗМІ, під час формування власної точки зору з цього приводу намагається дізнатись погляди друзів, колег, сусідів, знайомих. За розбіжності «офіційної» позиції з позицією «сарафанного радіо», перевага залишається за останнім, оскільки його аргументація враховує індивідуальні особливості отримувача інформації. Необхідно зазначити, що розповсюдження інтернету та соціальних мереж, робить цей канал ще більш дієвим та впливовим, оскільки розширює кордони його використання.

Канали безособової комунікації – це засоби розповсюдження інформації, що передають звернення в умовах відсутності особистого контакту й зворотного зв'язку. До них відносяться засоби масового та вибіркового впливу, специфічна атмосфера, заходи подієвого характеру [325].

Засоби масового та вибіркового впливу являють собою засоби друкованої реклами (газети, журнали, відправлення прямої поштової реклами), електронні засоби реклами (радіо, телебачення, інтернет) й ілюстровані засоби реклами (щити, банери, плакати). Засоби масової інформації спрямовані на великі недиференційовані аудиторії, тому їх використання має бути чітко продуманим. Саме така реклама має великий ресурс у використанні для вирішення соціальних проблем, наприклад пропаганди здорового способу життя. В той же час, вона потребує жорсткого державного контролю, особливо інтернет. Зараз, саме мережею інтернету розповсюджується велика кількість неконтрольованої інформації із пропагандою насильства та агресії. Це особливо негативно впливає на дітей та підлітків і деформує ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку [324].

Специфічна атмосфера – це спеціально створене середовище, що сприяє виникненню або закріпленню зацікавленості чи віддання переваги, у нашому прикладі, фундаментальним цінностям, які є ідеологічною основою людського розвитку перед іншими з метою спонукання до їх домінування у повсякденному житті. Так, церемонія вручення Нобелівської премії, що відбувається у присутності членів королівської сім'ї у святковій атмосфері й широко

висвітлюється у пресі викликає у науковців всього світу бажання бути причетними й прагнення зробити велике відкриття, що може бути корисним для людського розвитку [325].

Заходи подієвого характеру – це заходи, що розраховані на донесення до цільових аудиторій конкретних звернень. Комунікатори організують прес-конференції, церемонії святкового відкриття та інші події, з метою створення того чи іншого комунікаційного ефекту в аудиторії [325]. Так, наприклад, все більше розповсюдження отримують проведення тематичних свят в тих, чи інших містах України, які присвячені історії «День визволення Донбасу», українським традиціям «День вишиванки» або пропагуванню здорового способу життя «День здоров'я».

Незважаючи на те, що особиста комунікація, як правило, є більш ефективною, ніж масова, використання ЗМІ може виявитись основним засобом стимулювання особистої комунікації. Масова комунікація впливає на особисті відносини й поведження завдяки дворівневому процесу протікання комунікацій, тобто, на першому рівні через ЗМІ звернення потрапляє від відправника до отримувача за допомогою безособової комунікації, далі отримане звернення, як показано на рис. 5.1, розшифровується отримувачем. Якщо зміст, структура та форма звернення були дієвими, то воно стимулює отримувача до особистісної комунікації.

Необхідно зазначити, що використання як особової, так і безособової комунікації при формуванні державної ідеології людського розвитку має «побічний» ефект – призводить до формування та ретранслявання ідеологічних стереотипів і міфів, про що йшла мова у підрозділі 4.2. Зважаючи на значний вплив стереотипів і міфів на суспільну свідомість та роль ЗМІ у їх формуванні, діяльність засобів розповсюдження інформації має контролювати як держава так і громадськість.

Підсумовуючи, зазначимо, що виявлення цільової аудиторії для кожного типу та виду інформації; визначення бажаної реакції у відповідь; вибір звернення залежно від бажаної реакції; добір засобів розповсюдження

інформації залежно від її типу, виду та цільової аудиторії дозволяє виконати третій етап налагодження комунікативного зв'язку – розробку механізму комунікативного зв'язку.

У результаті роботи над третім етапом розробник механізму комунікативного зв'язку повинен:

1) навести опис механізмів дії запропонованого комунікативного зв'язку, які безпосередньо мають привести до розв'язання визначеної на першому етапі проблеми;

2) описати організаційні заходи, які мають здійснити органи влади для впровадження цього зв'язку.

Четвертим етапом налагодження комунікативного зв'язку є його реалізація. Як правило, реалізуються лише адекватні та реалістичні альтернативи, тобто такі, які, по-перше, здатні розв'язати наявну проблему; по-друге, можуть бути реально виконані на практиці. Тому, ті з комунікаційних механізмів, що не відповідають означеним критеріям мають бути відкинуті ще на етапі розробки. Реалізація ж запропонованого механізму передбачає моніторинг ситуації за такими питаннями:

1. Чи відповідає процес реалізації механізму комунікативного зв'язку запланованому?

2. Чи приносить реалізація механізму комунікативного зв'язку очікуваний результат?

3. Якщо є відхилення від запланованих параметрів, то в чому полягає їх причина?

4. Що необхідно зробити, щоб повернутися до запланованих параметрів?

Принципова схема реалізації комунікаційного механізму представлена на рис. 5.2.

Як видно з наведеної схеми функціонування механізму може призвести до наступних варіантів:

розроблений механізм реалізує намічені цілі, частково або повністю вирішує проблему, функціонування механізму відповідає запланованим параметрам, відхилень не спостерігається;

розроблений механізм частково вирішує проблему, між тим, реалізація намічених цілей супроводжується відхиленнями від запланованих параметрів;

функціонування розробленого механізму супроводжується значними відхиленнями від запланованих параметрів, що ставить під сумнів реалізацію намічених цілей та можливість вирішення проблеми.

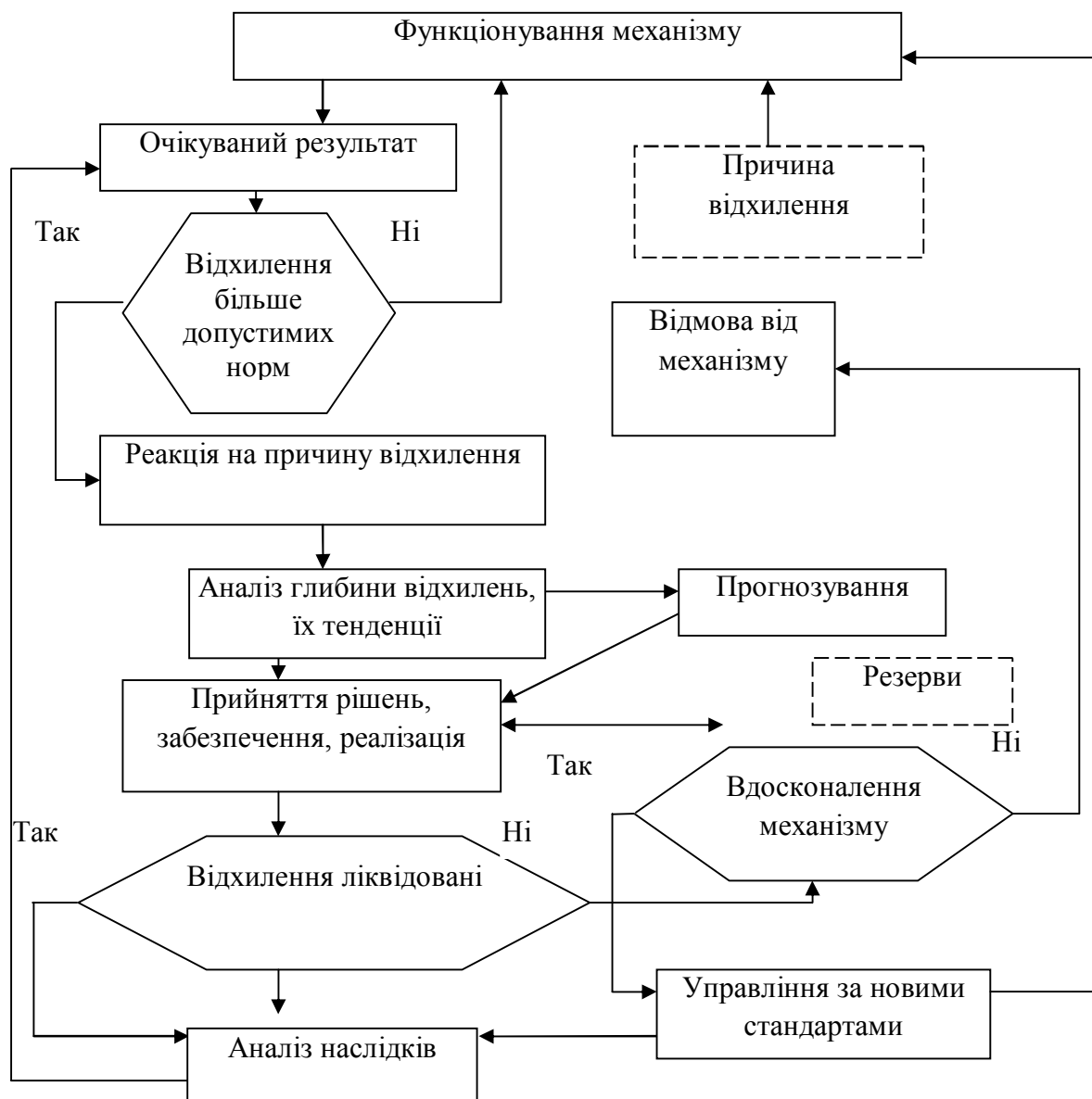

Рис. 5.2. Принципова схема реалізації комунікаційного механізму

Зрозуміло, що серед всіх перерахованих варіантів перший – є найкращим, оскільки повністю дозволяє реалізувати цілі налагодження комунікаційного зв'язку та вирішити намічену проблему. Другий варіант є більш реалістичним, оскільки, навіть найкраще прогнозування та планування, має певні похибки,

тому реалізація механізму може супроводжуватись відхиленнями від запланованих параметрів. Якщо ці відхилення не перевищують допустимих, то у функціонування механізму можна не втручатись. У випадку, коли вони значно більше за допустимі, комунікаційний механізм потребує вдосконалення. Можливо необхідно змінити форму або зміст звернення, зробити їх більш дієвими чи переорієнтуватись на інші комунікаційні канали.

Останнім, *п'ятим етапом* налагодження комунікативного зв'язку є: відстеження результативності комунікативного впливу. Після реалізації комунікаційного механізму в ідеальному варіанті необхідно його оцінити шляхом проведення аналізу вигод і втрат від його реалізації. Він передбачає дослідження змін у цільовій аудиторії в результаті використання комунікаційних технологій, вивчення сприятливих і негативних чинників, що впливають на ефективність системи комунікацій. Для цього налагоджується *зворотний зв'язок*, за допомогою якого має відбутись накопичення інформації про результати взаємодії основних елементів системи комунікації. Відстеження реакції у відповідь має проходити на регулярній основі. Найбільш ефективним є визначення організаційних заходів відстеження реакції у відповідь ще на етапі підготовки комунікативного заходу. Проведення відстеження реакції у відповідь передбачає наступні етапи:

- 1) добір методу проведення відстеження (статистичний чи соціологічний);
- 2) визначення переліку даних (статистичних, емпіричних), які використовуватимуться для проведення відстеження;
- 3) обґрунтування вибірки та критеріїв її відбору, у разі використання соціологічного опитування [324].

Для відстеження реакції у відповідь можуть проводитись наступні організаційні заходи:

- аналіз офіційної статистичної інформації;
- проведення досліджень цільових аудиторій (у разі, коли немає достатньо деталізованої офіційної статистичної інформації);

проведення соціологічних досліджень (у тому числі опитувань серед громадян або суб'єктів комунікаційного впливу);

проведення експертної оцінки деяких показників тощо.

Безпосереднім виконавцем відстеження реакції у відповідь є суб'єкт комунікативного впливу, який розробив та здійснив цей вплив на цільову аудиторію. У разі необхідності проведення соціологічного опитування суб'єкт комунікативного впливу може самостійно організувати і провести таке опитування або, на власний розсуд, залучати спеціалізовані організації та (або) фахівців з проведення соціологічних досліджень.

Якщо залучаються спеціалізовані організації та(або) фахівці з проведення соціологічних досліджень, державними установами використовуються такі критерії відбору:

досвід з проведення соціологічних досліджень має бути не менше як дворічним;

доступ до налагодженої мережі інтерв'юерів у регіонах, на які поширюється комунікативний вплив;

навички обробки та аналізу соціологічних даних за допомогою спеціальних комп'ютерних програм (бажано SPSS, OCA – Обробка соціологічних анкет);

досвід аналізу соціологічних досліджень та підготовки аналітичних звітів;

позитивні відгуки попередніх замовників стосовно якості проведення соціологічних досліджень [324].

Підходи до проведення моніторингу, що використовується для відстеження реакції у відповідь дуже варіативні й залежать від вибору стратегії, методик, особливостей процесу і видів діяльності. Надійність має забезпечуватись інформаційно-пошуковою, інформаційно-аналітичною та експертною системами.

Цикл обробки інформації в системі моніторингу характеризується блоками, наведеними на рис. 5.3.

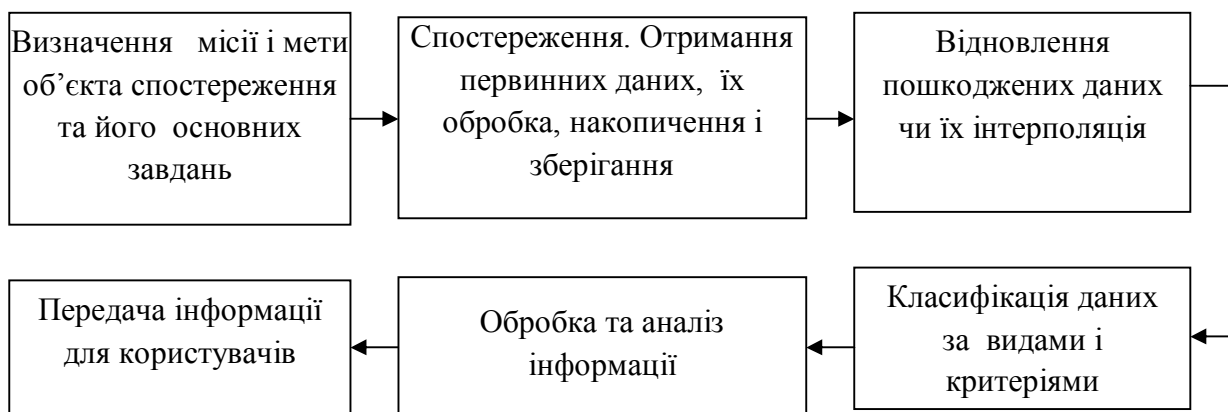

Рис. 5.3. Цикл обробки інформації в системі моніторингу

Джерело: П.В. Іванюта [327].

«Під циклом обробки інформації в системі моніторингу слід розуміти послідовність дій щодо збору, групування, обробки, аналізу та передачі інформації про об'єкт моніторингу» [327, с. 31]. Головним є те, що під час проведення моніторингу необхідно зібрати та проаналізувати інформацію яка дозволить дійти висновку про ефективність та результативність налагодженого комунікаційного зв'язку. Головним критерієм ефективності та результативності є вирішення проблеми, що була означена на першому етапі налагодження комунікаційного зв'язку.

Таким чином, налагодження ефективного комунікаційного зв'язку дозволяє вирішувати як окремі проблеми людського розвитку на регіональному та державному рівні, так і формувати державну ідеологію людського розвитку, що створює ціннісно-мотиваційне підґрунтя для людського розвитку.

5.2. Вдосконалення організаційного механізму розвитку та реалізації людського потенціалу

Державне управління людським розвитком як вироблення та впровадження дій щодо цілеспрямованого свідомого впливу на формування передумов, умов, підстав для розвитку людського потенціалу та його реалізації шляхом самоактуалізації особистості є складною та багаторівневою проблемою. Процес розвитку та реалізації потенціалу відбувається протягом всього життя людини.

Його початковий етап проходить у рамках сім'ї та освітніх закладів, а решта у межах певної організації, де людський потенціал трансформується у кадровий потенціал й містить у собі певний рівень спільних можливостей групи людей при досягненні заданих цілей. Тому управління людським розвитком передбачає, між іншим й організаційне забезпечення розвитку та реалізації людського потенціалу.

Кадровий потенціал залежить від потенціалу кожного працівника цієї організації, але не є їх сукупності. Він має властивість цілісності, але принципово відмінний від властивостей, характерних потенціалу кожного із працівників окремо [317]. В основі розвитку кадрового потенціалу лежить система безперервної освіти, підготовки і перепідготовки кадрів, удосконалення організаційних структур, стилю управління, а також управління кар'єрою. Кар'єру розуміють як узгодження потреб, мотивів, інтересів і життєвих цілей індивіда з організаційною (соціальною) еволюцією [там само]. З нашої точки зору, в організації саме управління кар'єрою надає можливості для самореалізації та самоактуалізації особистості.

Цей висновок було сформульовано на основі попередніх досліджень, які були проведені автором у грудні 1999 – серпні 2000 рр. У результаті соціологічних досліджень було опитано 436 респондентів, працівників підприємств Донецької області. Для підвищення ступеня обґрунтованості дослідження умов розвитку кар'єри, підприємства були розподілені на дві групи: підприємства з чітким детермінуванням кар'єрного процесу (де правила і критерії кар'єрного зростання загальновідомі); підприємства з обмеженою можливістю детермінування (де критерії і правила кар'єрного зростання чітко не визначені). Об'єктом дослідження були обрані останні. В ході досліджень серед іншого аналізувалось: уявлення про кар'єру і «кар'єризм»; місце кар'єри в системі цінностей особистості; кар'єрна мотивація.

Для того щоб визначити, який зміст респонденти вкладають у поняття «кар'єра», їм були запропоновані сім варіантів визначень із проханням вибрати не більше двох. Результати представлені на рис. 5.4.

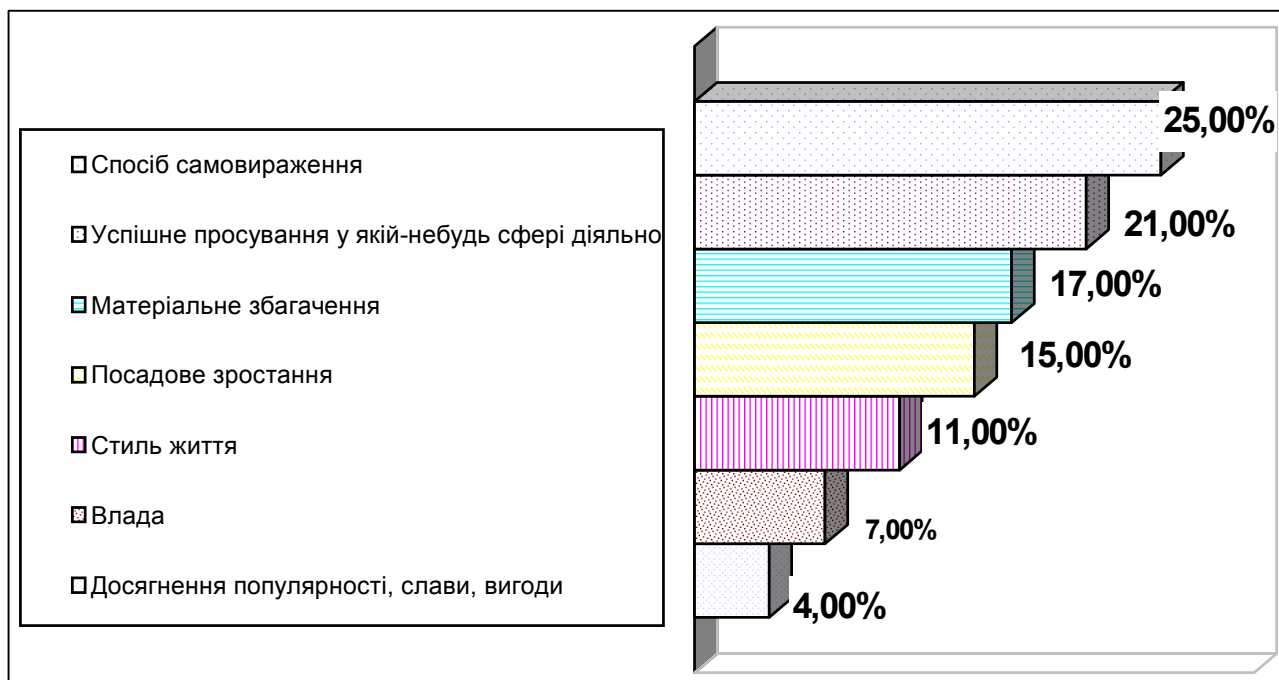

Рис. 5.4. Уявлення про кар'єру

Як бачимо, більшість респондентів вважають кар'єру способом самовираження. З одного боку, це відповідає сучасним світовим тенденціям формування постіндустріального суспільства, де ключовими цінностями є самореалізація особистості та розвиток її потенціалу, а з іншого – таке розуміння відходить від традиційного визначення кар'єри як успішного переміщення службовими сходами.

Несподіваним для 1999-2000 рр. виявилось і ставлення до «кар'єризму». Результати відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, кар'єризм – це добре чи погано?» представлені на рис. 5.5.

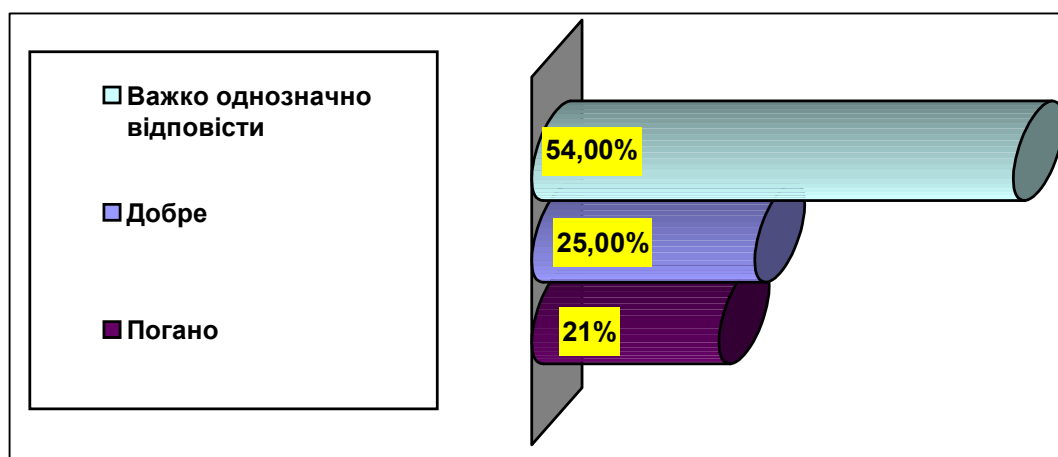

Рис. 5.5. Ставлення респондентів до кар'єризму

Якщо за тлумаченням Володимира Даля [328, с. 253] і словника радянських часів [329, с. 554] у визначенні цього поняття був присутнім суворо негативний оцінний компонент, то у відповідях респондентів переважає помірковане ставлення. Вважаємо, що якби опитування відбувалось у наш час, то, можливо, що результати відповідей були б ще більш нейтральними, або навіть позитивними.

Дослідження мотиваційного «ядра» кар'єрних устремлінь, що формується під впливом індивідуальних потреб і цілей життя та впливає на задоволеність (чи незадоволеність) кар'єрою і роботою в організації та розуміється як сукупність спонукальних причин, що змушують людину діяти і поводити себе певним чином для досягнення кар'єрних цілей [317], показало, що воно представлено здебільшого: прагненням до самореалізації; вищої заробітної плати; більшої соціальної безпеки, стабільності та привілеїв і має гендерні розбіжності (рис. 5.6).

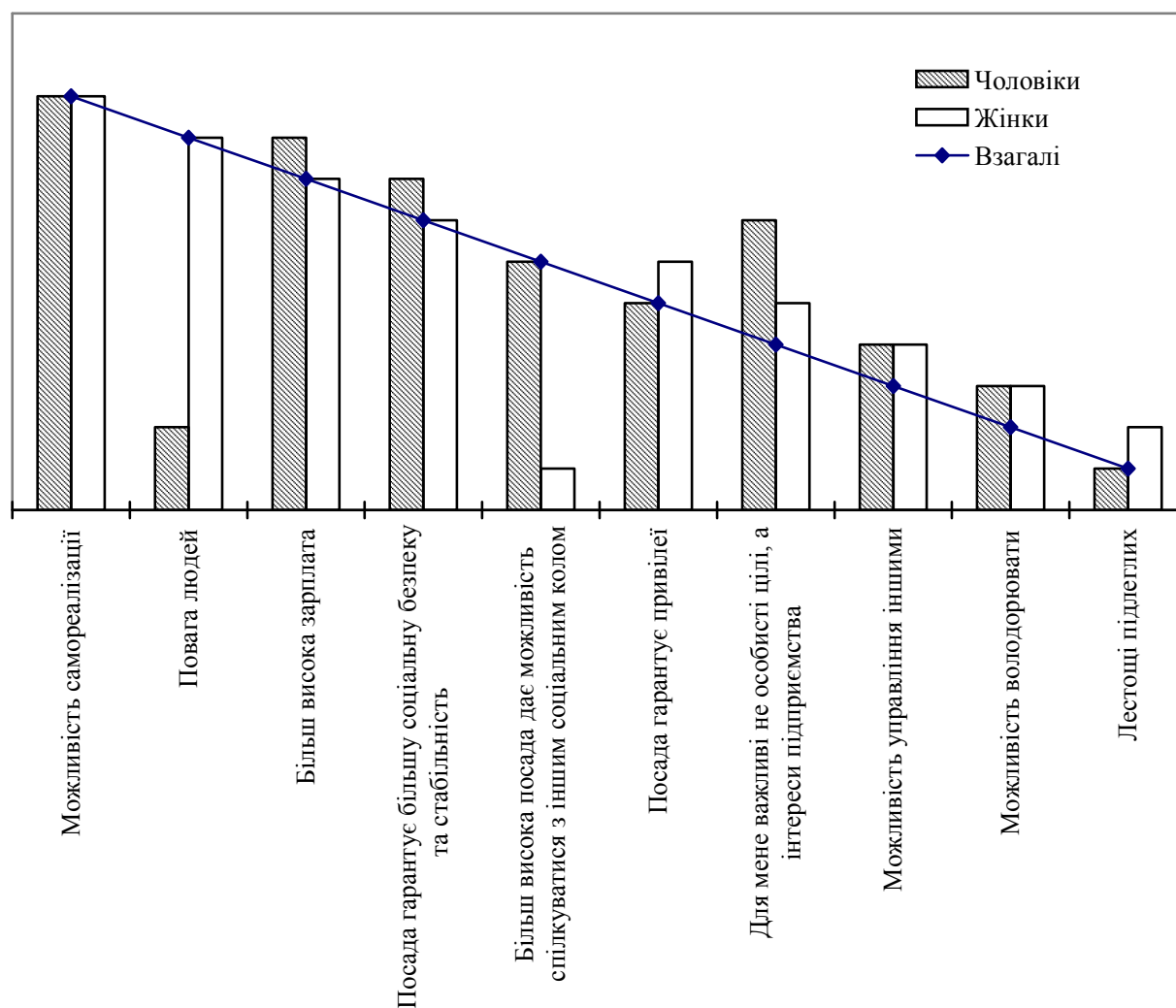

Рис. 5.6. Мотиви кар'єрного зростання

Як видно з рис. 5.6, повага людей у жінок, розташовується на другому місці серед десяти, а в чоловіків – на дев'ятому. Привілеї та лицемірство підлеглих, за результатами дослідження, для жінок мають більше значення, ніж для чоловіків. Таким чином, підтверджуються попередні припущення про те, що жінки в кар'єрі шукають суспільного визнання і поваги людей. Кар'єра, на їх думку, явище позитивне і прагнення особистості до неї здатне викликати повагу оточуючих.

Проблемі гендерних розбіжностей у кар'єрних устремліннях Т.П. Хохлова присвятила окреме дослідження [330]. Вона стверджує, що життя чоловіка наповнене проблемами кар'єри і роботи, він високо цінує позасімейні відносини, наприклад, спілкування в колі колег чи друзів. У той же час, жінки мають рухливішу мотиваційну структуру, вони здатні на ширший і яскравіший діапазон реакцій порівняно з чоловіками. Наприклад, якщо жінка відчуває себе соціально захищеною, щаслива у шлюбі, сім'ї, то вона надає менше значення своїм відносинам із колегами по роботі і, як правило, не прагне до лідерства в організації. Однак, вона ж може прагнути до завоювання самостійного статусу з метою самоактуалізації та підтвердження власної «повноцінності».

Позиція жінки міняється, якщо вона самотня чи працює через матеріальну необхідність. У цих випадках яскравіше виявляється прагнення до стабільності, впевненості в майбутньому, забезпеченні коштів для існування, реалізації своїх потреб і можливостей. Отже, особливості кар'єрної мотивації у жінок відбивають скоріше своєрідність особистості, а не загальні закономірності [330]. Це актуалізує необхідність індивідуального підходу до планування кар'єри.

Наведені результати дослідження підвели автора до висновку, про необхідність створення умов як в окремої організації, так і в державі в цілому для самореалізації та самоактуалізації особистості та стали поштовхом для дослідження проблем людського розвитку в Україні.

На рівні організації, створити умови для самореалізації можливо шляхом управління кар'єрою. При цьому об'єктом управління є виявлення потреб, мотивів, інтересів і життєвих цілей індивіда, які є підґрунтям побудови кар'єри, і вплив на них з метою розвитку кар'єри відповідно до інтересів організації та особистості.

Узагальнення всіх відомих теорій мотивації дозволило припустити, що задоволеність чи незадоволеність кар'єрою та роботою в організації визначається сукупною дією чотирьох основних мотиваційних блоків: сприйняттям і оцінкою змісту роботи; відносинами між працівниками у процесі кар'єрної реалізації; величиною матеріальної винагороди; доцільністю кар'єрних зусиль і трудової діяльності. Впливаючи на той чи інший мотиваційний блок, організація може коригувати ставлення персоналу до кар'єри та роботи. При задовільній кар'єрній мотивації працівники виконують той мінімум, який прийнятний для керівництва. На рівні відмінної – робота в організації стає частиною життя і дозволяє людині задовольнити повний спектр кар'єрних потреб, що покращує її ставлення до організації. Якщо в першому випадку формується незадоволеність кар'єрою та роботою, то в другому – навпаки. Ця гіпотеза була перевірена в ході соціологічного дослідження. Більш докладно ознайомитись з ним можна в інших публікаціях автора [331].

У теорії та практиці відомі різні методи і форми управління кар'єрою. Особливий інтерес, з цього погляду, становить зарубіжний досвід, оскільки у вітчизняних організаціях управління кар'єрою як видом діяльності почало формуватися тільки із середини 90-х років ХХ ст.

Вивчення теоретичних і практичних надбань фахівців інших країн дало змогу відокремити найбільш цікаві форми управління кар'єрою з погляду їхнього застосування у вітчизняних організаціях, а саме: гармонія і узгодженість інтересів (японський досвід); безособова конкуренція

(американський); концепція самостійного вибору кар'єри (британський); формальне і неформальне консультування (канадський). Більш докладно про зарубіжний досвід управління кар'єрою див. [332]. Для виявлення можливості поєднати названих вище методів управління кар'єрою у практичній роботі вітчизняних організацій досліджувалися чинники, що впливають на розвиток кар'єри (рис. 5.7).

Рис. 5.7. Чинники, що впливають на розвиток кар'єри в організації

Особистісні чинники залежать від працівника, але і організація і держава можуть опосередковано впливати на них. Організація шляхом налагодження процесу управління кар'єрою. Держава шляхом формування ідеології людського розвитку й введення курсів із «Самоактуології» в національну

систему освіти. Організаційні чинники контролюються організацією. Чинники зовнішнього впливу контролюються державою, тобто держава також опосередковано впливає на розвиток кар'єри, а відповідно й на створення можливостей для самореалізації та самоактуалізації на рівні окремої організації. Оскільки, чим ефективніша система освіти та охорони здоров'я, тим вищий трудовий потенціал у кожної окремо взятої особистості, а відповідно й більші можливості для реалізації кар'єри; сприятлива ситуація на ринку праці та сприятливі соціально-економічні умови надають можливості для трудової мобільності у випадку, якщо організація не створює умов для розвитку кар'єри; належне правове забезпечення запобігає правопорушенням у трудовій сфері. Аналіз передумов і сучасного стану державного управління людським розвитком, що був проведений у третьому розділі підводять до висновку, що на сьогоднішній день зовнішні чинники, які контролюються державою, негативно впливають на розвиток кар'єри в організації.

В той же час, був виконаний також і аналіз особистісних та організаційних чинників шляхом проведення двох соціологічних досліджень за самостійно розробленою програмою, про що йшлося вище й більш докладно представлено в інших публікаціях [333]. Емпіричну базу становили згруповані й узагальнені соціальні факти, зібрані за такими напрямками: дослідження ціннісно-мотиваційного змісту кар'єри (тобто потреби та уявлення особистості стосовно кар'єри) і практичних аспектів її реалізації на підприємстві.

У результаті досліджень було виявлено, що уявлення персоналу про кар'єру змінюються, вимоги до неї підвищуються, у той час як організаційний менеджмент не враховує цих змін. Організація управління кар'єрою на підприємстві не задовольняє працівників. За сучасними тенденціями організаційний менеджмент повинен надавати персоналу можливість для самореалізації. Отримані результати а також ситуація, що склалася із розвитком

кар'єри в організаціях на сьогоднішній день підвели до висновків про необхідність вдосконалення організаційного механізму розвитку та реалізації людського потенціалу. Це можна здійснити у випадку індивідуально орієнтованої кадрової політики шляхом використання ефективних методів управління кар'єрою, що потребує організації консультувань з питань розробки та реалізації кар'єрних стратегій індивіда.

Трансформація у сфері ціннісно-мотиваційних установок особистості, умови розвитку кар'єри у вітчизняних організаціях обумовлюють необхідність виокремити управління кар'єрою як особливу самостійну функцію менеджменту персоналу. Основу процесу управління кар'єрою становлять відносини між індивідом та організацією. Об'єкт управління – кар'єра, яка є способом узгодження інтересів організації й індивіда, тому суб'єктом управління може виступати або сам працівник, або організація в особі спеціальної організаційної підструктури.

Дослідження практичних аспектів розвитку кар'єри [331] показало, що незважаючи на готовність персоналу займати активну позицію з питань планування та реалізації кар'єри. В організаціях здебільшого відсутні відповідні умови для підтримки і використання цієї активності, оскільки в їх організаційних структурах відсутні відповідні підрозділи з питань управління кар'єрою, а наявні не мають відповідних знань, повноважень і можливостей.

Отже, вдосконалення організації управління кар'єрою полягає, по-перше, в удосконаленні організаційної структури з метою побудови організаційної одиниці, яка займатиметься вивченням ціннісно-мотиваційних орієнтацій персоналу й умов розвитку кар'єри в організації, консультуваннями з питань кар'єри, коригуванням кар'єрних переміщень відповідно до інтересів як організації, так і особистості; по-друге, у підготовці умов для реалізації організаційної структури, а саме: розподілу задач, прав і відповідальності в системі управління кар'єрою, горизонтального і

вертикального узгодження їх через посадові зв'язки та систему інформаційного й методичного забезпечення. Модель організації управління кар'єрою персоналу в організації представлена на рис. 5.8.

Рис. 5.8. Модель організації управління кар'єрою в організації

Як бачимо на рис. 5.8, служба управління кар'єрою в організації представлена трьома відділами. Між тим, залежно від розміру організації це можуть бути як окремі відділи, так і окремі фахівці, або ж взагалі функції одного фахівця, тобто розмір служби не має значення, принциповими є напрями її діяльності та функції [317].

Запропонована модель дозволяє досліджувати інтереси, мотиви та цілі особистості щодо кар'єрного розвитку в організації (що входить до функціональних обов'язків відділу досліджень й аналізу). Підтримувати і використовувати зацікавленість персоналу в кар'єрній реалізації і більшою

мірою розкривати кар'єрний потенціал працівників (консультаційний відділ). Забезпечувати дотримання інтересів підприємства та особистості, контролюючи напрямок розвитку кар'єри, цілі, способи, відповідність кваліфікації та професіоналізму працівника (відділ розвитку кар'єри).

Методичним та інформаційним забезпеченням моделі можуть бути: соціологічні дослідження щодо виявлення ціннісно-мотиваційного змісту кар'єри і практичних аспектів її розвитку в організації; процедури розробки індивідуальної кар'єрної стратегії; системи коефіцієнтів (рівнів). Анкети для проведення соціологічних досліджень використовувалися при оцінці умов розвитку кар'єри на вітчизняних підприємствах й наведені у дод. 2 [317].

Процедура формування індивідуальної кар'єрної стратегії представлена у вигляді алгоритму (рис. 5.9). Де кар'єрну стратегію розуміють перспективну систему взаємопов'язаних дій, що містить у собі задачі ефективного використання всіх видів ресурсів, максимальну адаптацію до умов ділового внутрішнього та зовнішнього середовища і гнучкість індивіда [там само].

Стратегічний план описує майбутній стан кар'єри, отже, він формується на основі уявлень індивіда про майбутнє, передбачення можливих змін параметрів ділового середовища, аналізу власних знань, умінь і навичок та вивчення попиту на них. Формування індивідуальної кар'єрної стратегії передбачає шість етапів [331].

Перший етап – формулювання кар'єрної місії, тобто вираження бачення індивідом змісту і смислу кар'єри, її основної мети. Як правило, саме під час формулювання кар'єрної місії індивід визначається з напрямом розвитку кар'єри (вертикальний, горизонтальний чи доцентровий) і мотиваційним «ядром» кар'єрних устремлінь. Традиційно ідеальною формою кар'єрного процесу, вважається його розвиток по висхідній або вертикальній кар'єрі, коли робітник поступово переміщується з нижчої посади на вищу. При горизонтальній кар'єрі, кожна наступна стадія відрізняється від попередньої вищим рівнем знань, умінь, навичок, повноважень та відповідальності, але не позначається зміною посади. При подібності процесів, які при цьому розрізняються рівнем складності, можна говорити, що процес йде по спіралі [333].

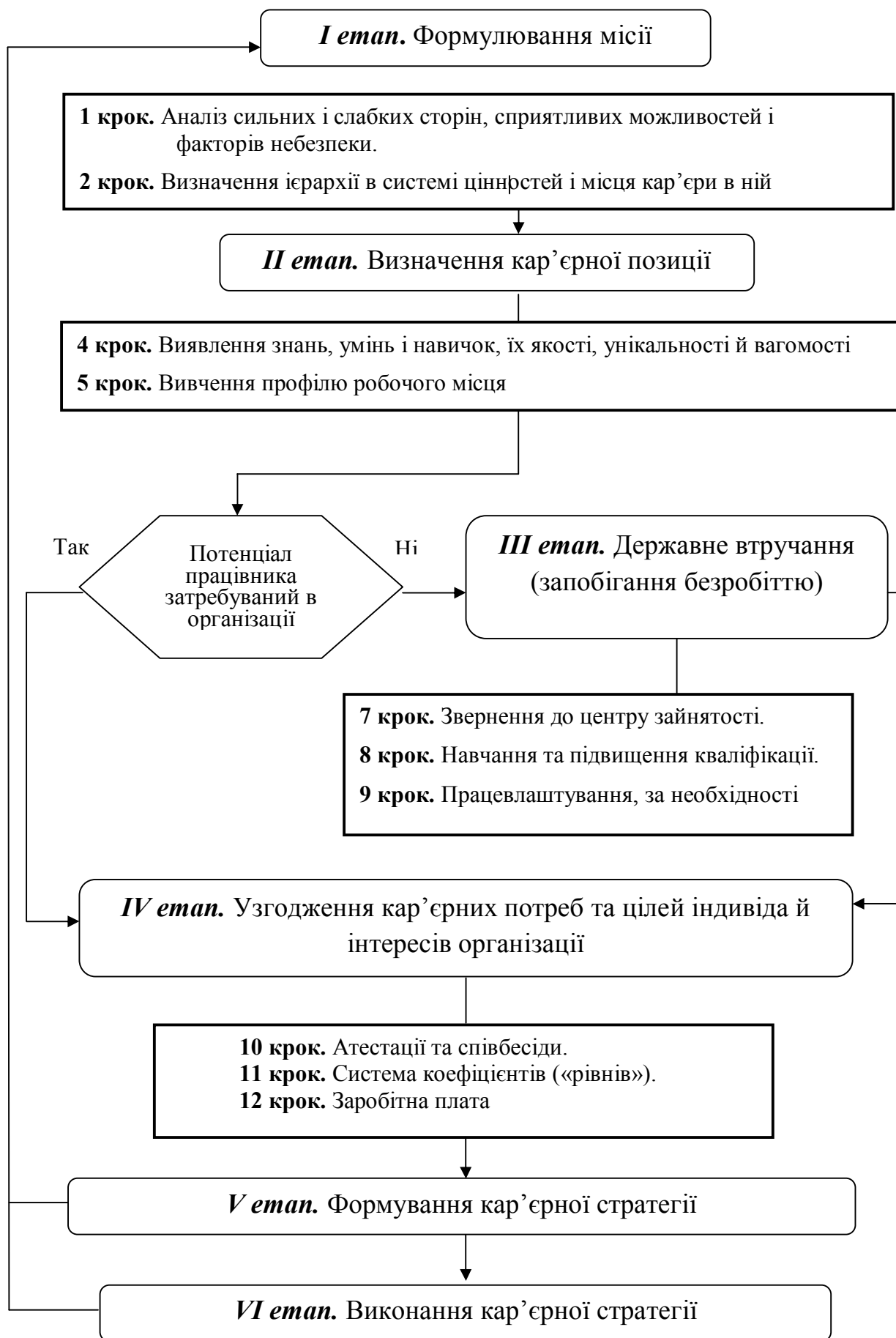

Рис. 5.9. Розробка та реалізація індивідуальної кар'єрної стратегії

Як показали результати досліджень, далеко не всі робітники прагнуть до вертикальної кар'єри, для більшості важливіше, щоб кар'єра надавала можливості для самореалізації, а це досягається і при горизонтальному кар'єрному рості. Визначення на цьому етапі з напрямом розвитку кар'єри й мотиваційним «ядром» кар'єрних устремлінь дозволяє враховувати індивідуальні потреби працівника при розробці кадрової політики [331].

Другий етап полягає у визначенні кар'єрної позиції, тобто аналізі особистісного потенціалу (знань, умінь, навичок) індивіда з точки зору їх значущості для організації. Іншими словами, для визначення кар'єрної позиції й можливих перспектив росту необхідно проаналізувати ступінь затребуваності особистісного потенціалу в організації з точки зору особистості [317].

Кар'єрну позицію можна вважати сильною, коли наявний особистісний потенціал може бути повністю затребуваний в організації – це найкраща ситуація, яка дуже рідко зустрічається на практиці. Повсюдно поширеним є варіант, коли особистісний потенціал працівника може бути частково затребуваним в організації як через його надмірність, так і через його недостатність. У цьому випадку, служба управління кар'єрою має розробити можливі напрями підвищення використання потенціалу працівника в організації. Між тим, можлива й ситуація із дуже слабкою кар'єрною позицією, коли працівник свого часу не пройшов профорієнтацію і «випадково» обрав спеціальність, а тому працює не за покликанням. У результаті особистісний потенціал практично не затребуваний. За наявності такої ситуації передбачено третій етап стратегічного планування кар'єри.

Третій етап припускає державне втручання, а саме: перенавчання на іншу спеціальність та допомогу із працевлаштуванням у разі необхідності. Для цього потрібно до функцій служби зайнятості додати нову – *запобігання безробіттю*. На сьогоднішній день до служби зайнятості може звернутися лише та людина, що фактично опинилася без роботи. Тому працівник, який не задоволений

своєю спеціальністю або роботою має спочатку звільнитися, а вже потім звертатися по допомогу. Між тим, якщо внести відповідні зміни у законодавство і дозволити звертатися по допомогу й тим працівникам, які незадоволені роботою та хотіли б її змінити, але поки що працюють, то можна отримати наступні переваги:

запобігати безробіттю тобто знижувати його рівень шляхом завчасного пошуку роботи;

економити на витратах, пов'язаних із виплатою допомоги з безробіття, оскільки людина протягом перенавчання та пошуку нової роботи була б працевлаштована;

підвищувати рівень використання трудового потенціалу та сприяти людському розвитку;

знижувати соціальне напруження та сприяти соціальному залученню шляхом запобігання безробіттю;

організувати перенавчання та підвищення кваліфікації коштом підприємств у тому випадку, якщо підприємство зацікавлене у збереженні своїх працівників.

Четвертий етап найбільш відповідальний як для організації, так і для працівника. На цьому етапі працівники проходять систему співбесід і атестацій, мета яких виявити їх можливість відповідати вимогам посад (що передбачені кар'єрною стратегією) з точки зору організації [317].

Для всебічної атестації працівників пропонуємо проводити її за трьома показниками: знання, вміння й навички персоналу, особистісні якості, комплексно-ситуаційна оцінка (рис. 5. 10).

Атестація за першим показником передбачає вивчення ступеня відповідності наявних у робітника знань, умінь й навичок необхідному рівню.

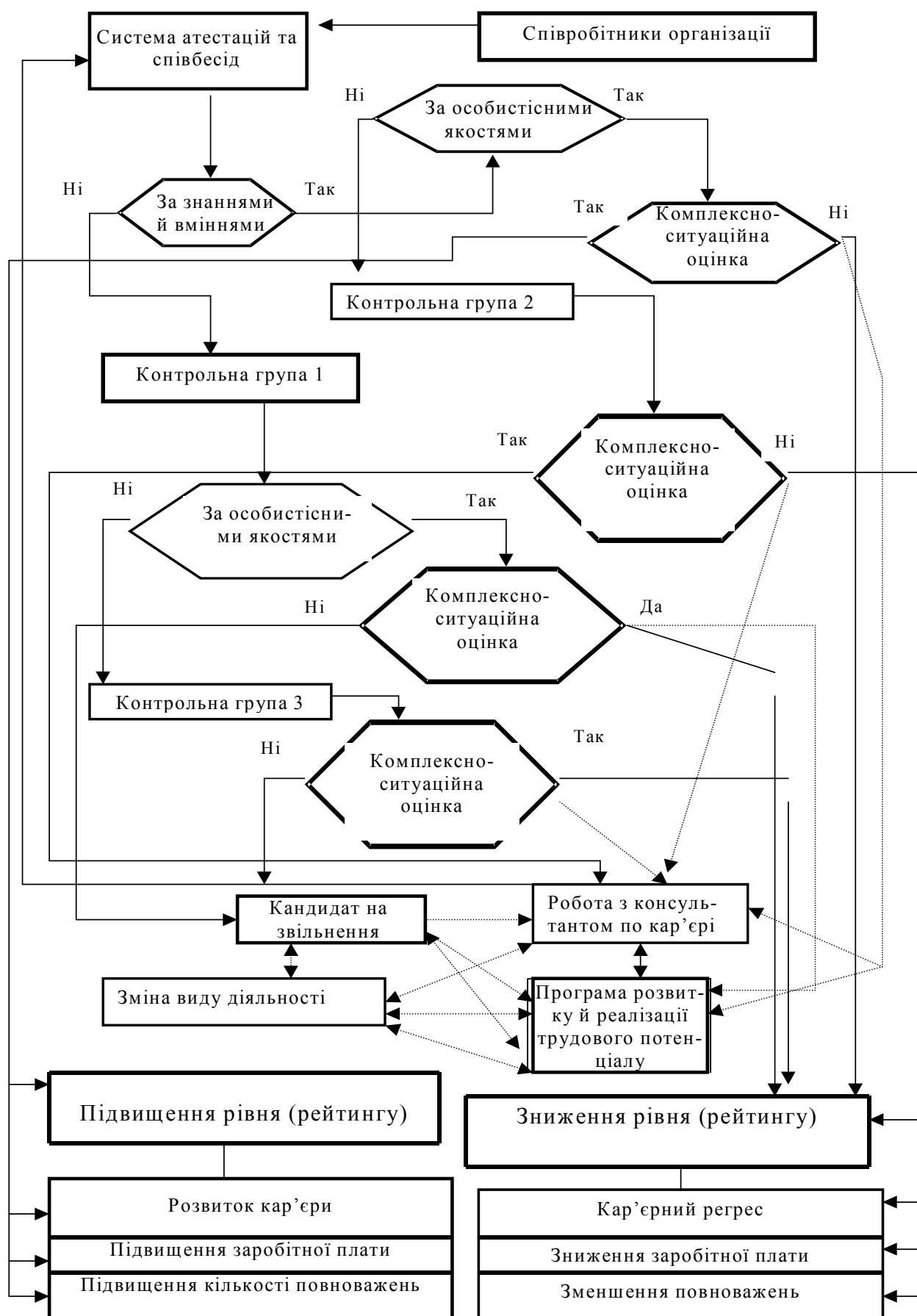

Рис. 5.10. Механізм управління кар'єрою в організації

Атестація за другим показником спрямована на виявлення ступеня відповідності особистісних якостей працівника, його характерологічних рис організаційній культурі підприємства, морально-психологічному клімату колективу. Комплексно-ситуаційна оцінка аналізує вміння працівника використовувати наявні знання, вміння й навички у конкретній ситуації, приймати оптимальні рішення, знаходити вихід зі складної ситуації.

За результатами співбесід і атестацій працівникам присуджуються коефіцієнти, або «рівні», тобто дається оцінка їх знань, умінь і навичок за десятибальною шкалою. На основі коефіцієнта підвищується або знижується заробітна плата, збільшуються або зменшуються повноваження. Так, якщо працівник успішно проходить атестацію, то його рівень підвищується. У випадку незадовільної оцінки для нього розробляють програму підвищення кваліфікації, навчання, та (або) зміни виду діяльності, а потім повторно атестують. Якщо результат знову незадовільний – він може бути звільненим [333].

У результаті атестації у працівника може бути виявлений різний ступінь розриву у знаннях й навичках (рис 5.11). Залежно від характеру розриву у знаннях й навичках працівника програми спрямовані на підтримку й розвиток трудового потенціалу класифікувала й докладно проаналізувала С.І. Сотнікова. Вони полягають в наступному:

підготовка як процес заповнення розриву між знаннями і навичками, які спостерігаються у працівника й тими, які йому необхідні для виконання роботи на сьогоднішній день;

підвищення кваліфікації як процес заповнення розриву між наявними знаннями і навичками працівника, й тими які йому потрібні у майбутньому;

перепідготовка як процес заповнення розриву між наявними знаннями і навичками працівника й тими, які йому потрібні для виконання нової роботи;

навчання персоналу як процес накопичення трудового потенціалу шляхом безпосередньої передачі професійних знань і навичок працівникам підприємства з метою заповнення розриву між наявними знаннями і навичками, й тими якими вони повинні володіти на сьогоднішній день, у найближчому майбутньому або для засвоєння та виконання іншої (нової) роботи [334, с. 118].

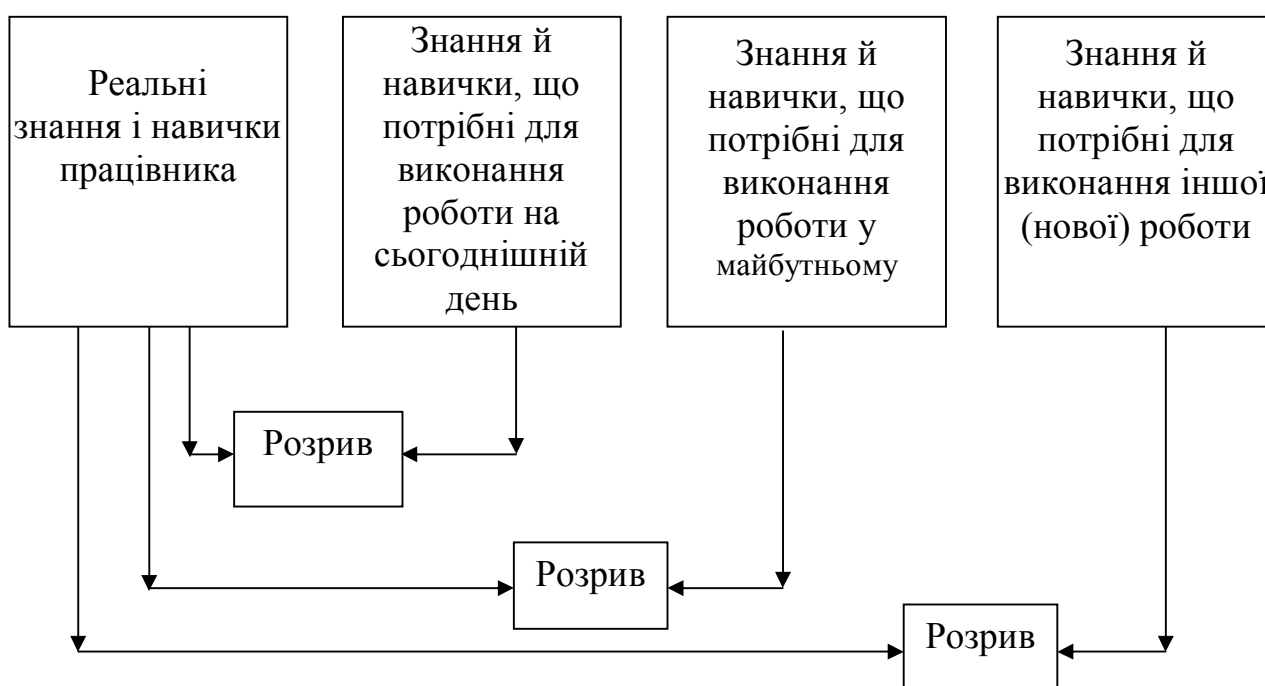

Рис. 5.11. Можливі розриви у знаннях і навичках персоналу, що виявляються у ході атестацій

Наведена класифікація корисна для систематизації процесу організації управління кар'єрою в організації. Залежно від результатів атестацій та індивідуальної кар'єрної стратегії, розробленої працівником при співробітництві із консультативним відділом, служба розвитку кар'єри приймає рішення про необхідність навчання, підготовки, підвищення кваліфікації або перепідготовки, присвоєння рівнів працівникові, формування заробітної плати. При формуванні заробітної плати необхідно дотримуватись таких принципів:

заробітна плата, що виплачується працівникові, повинна відповідати його очікуванням винагороди за виконану роботу;

конфіденційність розміру оплати праці кожного працівника [317].

Перераховані принципи органічно доповнюють модель організації управління кар'єрою в організації. Розроблені програми соціологічних досліджень, дозволяють виявити, наскільки заробітна плата відповідає очікуванням працівника. В той же час, відсутність відомостей про розмір заробітної плати інших працівників обмежує можливість порівнянь й необґрунтованих претензій [333].

Порівняння самооцінки з оцінкою підприємства стає базою для формування стратегічного плану розвитку кар'єри, тобто виконання *п'ятого етапу*, який може полягати у підвищенні рівня або його зменшенні, зміні посади чи організації. Головна задача організації на цьому етапі – не втрачати зворотний зв'язок з індивідом і коригувати його дії [317].

Шостий етап – виконання стратегічного плану. Мета кожної стратегії полягає у виборі тих тактичних рішень, які будуть сприяти розвитку кар'єри відповідно до інтересів як організації, так і робітника. Між тим, найкраща стратегія виявиться неефективною, якщо не буде підкріплена тактичними діями з її реалізації. Суть співробітництва працівників та організації з питань розробки та реалізації кар'єрної стратегії полягає в активізації персоналу, оптимальному використанні його знань, навичок і можливостей та організації кар'єри так, щоб спосіб і напрямок просування задовольняв потреби й інтереси як організації, так і персоналу.

Для досягнення цієї мети розроблену процедуру доцільно покласти в основу консультувань персоналу з питань кар'єри. Використання пропонованого алгоритму дозволить узгоджувати інтереси організації та

персоналу з питань розвитку кар'єри я якомога повно використовувати кадровий потенціал організації [317].

Таким чином, удосконалення організаційного механізму розвитку та реалізації людського потенціалу шляхом впровадження механізму управління кар'єрою в організації, що передбачає узгодження інтересів як організації, так і персоналу з питань кар'єрного розвитку забезпечить: для особистості – можливість підвищення рівня самореалізації та самоактуалізації; для організації – можливість більш повного використання кадрового потенціалу; на рівні держави сприятиме людському розвитку.

ВИСНОВКИ

Вивчення наукових підходів до закономірностей та причин трансформаційних процесів у суспільстві протягом історичного розвитку, дозволило висунути наступну гіпотезу: першопричиною трансформаційних процесів у суспільстві є людський розвиток, що відображається перш за все у зміні домінуючих цінностей у суспільстві. Більшу частину історії людства домінуючими були матеріалістичні цінності та мотиви діяльності. Постматеріалістична система почала формуватись не так давно і характеризує здебільшого економічно розвинені суспільства. Між тим, сам по собі економічний розвиток не гарантує постматеріалістичної мотивації. Відомо багато прикладів, коли людина у міру збільшення свого доходу, продовжує задовольняти базові потреби все більш коштовними речами. Не останню роль у цьому процесі відіграють і засоби масової інформації. Завдяки рекламі – двигуну торгівлі, формується суспільство споживачів зі споживацьким ставленням до навколишнього світу. Відбувається штучне «гальмування» людського розвитку, пропагування здебільшого матеріальних цінностей.

Проте сучасні глобальні проблеми та тенденції, які спостерігаються протягом еволюції суспільства підводять до висновку, що стійкий розвиток можливий лише за умови, якщо наступною фазою буде перехід від постіндустріального суспільства до гуманістичного, де домінуючими цінностями стануть самоактуалізація особистості і повний розвиток її потенціалу.

Людський потенціал являє собою інтегральну характеристику життєздатності суспільства (країни, держави) як суб'єкта власного відтворення, розвитку й взаємодії з іншими суспільствами. Він визначається як «цілісна характеристика, що відображає найважливіший чинник життєздатності суспільства, а саме: *готовність і здатність національної спільноти до активного саморозвитку*, своєчасної й адекватної відповіді на численні

виклики зовнішнього середовища й успішної конкуренції з іншими суспільствами» [96, с. 10].

Отже, при формуванні концепції державного управління людським розвитком необхідно враховувати як ступінь *здатності*, так і *готовності* національної спільноти до активного саморозвитку. Зважаючи на сказане, можна дійти висновку, що людський розвиток залежить від двох груп чинників: суспільних та особистісних. Першу групу чинників умовно можна назвати «зовнішніми», вони характеризують умови, які створюються у суспільстві для розвитку, збереження та використання людського потенціалу. Друга група – це, умовно кажучи, «внутрішні» чинники, які характеризують ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку. В першу чергу, від людини: її цінностей, потреб, бажань та прагнень, залежить чи використає вона повною мірою свою якісну освіту, міцне здоров'я та фінансові можливості. Саме від ціннісно-мотиваційної складової залежить, буде людина використовувати свій потенціал на користь суспільству чи ні. Тому важливим є врахування як першої групи чинників, так і другої. Між тим, повсюдно поширені підходи здебільшого зосереджують увагу на першій [105].

Людський розвиток зазвичай розглядається, з одного боку, як *процес* розширення людського вибору, з іншого – як досягнутий *рівень* добробуту людей. Що стосується розширення вибору, то у цьому випадку передбачається, що фактично доводиться обирати серед безмежного набору варіантів, вибір яких впливає на життя людей. Як було показано вище, протягом розвитку людства кількість варіантів збільшується, що на сьогоднішній день викликало ряд глобальних проблем як екологічного, так і психологічного характеру, тобто розширення можливостей людського вибору без якісних змін у ціннісно-мотиваційній системі людини супроводжується значними проблемами.

Що стосується досягнутого рівня добробуту, то, з нашої точки зору, він також не може слугувати надійним показником людського розвитку, оскільки

згідно з «теорією скарг» А. Маслоу задоволення матеріальних потреб має відносний і тимчасовий характер, та згодом приносить відчуття ще більшого незадоволення. Зважаючи на сказане, доцільно було б розглядати рівень людського розвитку за рівнем домінуючих у суспільстві ціннісно-мотиваційних настанов.

Отже, можна зазначити, що ключовими елементами в системі державного управління людським розвитком є людський потенціал, самоактуалізація особистості, соціальний характер, державна політика та державне управління, де державна політика людського розвитку – це стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо формування продуктивного типу соціального характеру та умов для розвитку людського потенціалу і його реалізації шляхом самоактуалізації особистості. Державне управління є владним механізмом впровадження державної політики людського розвитку. Державне управління людським розвитком ми розуміємо як вироблення та впровадження дій щодо цілеспрямованого свідомого впливу на формування умов, передумов, підстав для розвитку людського потенціалу та його реалізації шляхом самоактуалізації особистості.

Інституційний підхід до проблем людського розвитку показав, що інституційне середовище представлено трьома складовими: формальні правила; неформальні правила; самоорганізаційні атрактивні структури. Кожна складова має вагомий вплив на людський розвиток. Найкращою є ситуація, коли всі складові резонують і мають односпрямовані вектори. В цьому випадку держава витрачає менше зусиль на управління. У ситуації, коли вектори розвитку не збігаються, домінують самоорганізаційні форми, державне управління стає неефективним і діяльність інститутів людського розвитку набуває дисфункціонального характеру.

Проведений аналіз нормативно-правової бази показав, що в Конституції України гарантовано як право на вільний розвиток особистості, так і задекларовано необхідні для нього умови: право на гідний рівень життя, довголіття, освіченість. Ці норми Конституції знайшли подальший розвиток у конституційних законах. Між тим, необхідно зазначити, що деякі закони залишились у спадок від Радянського Союзу, інші розроблялись у період переходу до ринкової економіки, тому не відповідають на запити сучасності. Крім того, нормативно-законодавча база України переобтяжена великою кількістю законодавчих актів, які, іноді, суперечать один одному або мають декларативний характер. Бракує єдиного законодавчого реєстру, який дозволяв би орієнтуватись у правовому полі. За цих умов, доцільно було б спростити законодавчу базу шляхом прийняття кодифікованих єдиних нормативно-правових актів, які б охоплювали всі матеріальні та процесуальні норми за основними напрямками людського розвитку, були б зручним у користуванні та інтегрованим у загальний масив нормативно-правових актів України.

Такими кодифікованими нормативно-правовими актами могли б бути: оновлений Кодекс законів про працю, Основи підприємницької діяльності в Україні, Кодекс із соціального захисту, Медичний кодекс України, Кодекс законів про освіту. Така зміна нормативно-правової бази, відповідала б інституційним змінам, що відбулися в Україні, а також стандартам ЄС, оскільки багато правових актів України не відповідають міжнародним вимогам.

Крім того, аналіз нормативно-правового забезпечення показав, що актуальні правові відносини в нашій державі йдуть у розріз із законотворенням та самоорганізаційною стороною інституційного середовища, що виникло після розпаду СРСР. З точки зору дослідників [148-150], організаційний каркас правових відносин, оформлений у законодавчих актах, контроль за яким здійснюється різними силовими структурами, – це, по суті, організаційна оболонка, що зберегла в основі той каркас, який існував ще в СРСР.

Організаційні трансформації правових відносин не збігаються з тими процесами, які відбуваються на самоорганізаційному рівні. Нові самоорганізаційні форми виникли значно раніше й незалежно від прийняття або неприйняття нових законів, та існують у вигляді різних неформальних правових норм і порядків. Це право не закріплено законами, але воно є визначальним. Такі, «альтернативні» правовим, самоорганізаційні процеси характерні не лише для підприємницьких відносин, але й для всіх складових людського розвитку: зайнятості, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Вищезазначене не може залишатися поза увагою державного управління, а тому потребує формування методології державного управління людським розвитком, що базується на врахуванні як організаційних, так і самоорганізаційних процесів людського розвитку. У зв'язку з цим, сучасна методика оцінки людського розвитку потребує вдосконалення шляхом введення додаткових показників, що характеризують ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку, та самоорганізаційних процесів, отриманих на основі проведення соціологічних спостережень. В той же час, найбільш ефективним напрямом інституційних перетворень, з нашої точки зору, є формування державної ідеології людського розвитку.

Згідно з методологією розрахунку індексу людського розвитку ПРООН ключовими показниками, які його характеризують, є: демографічна ситуація, матеріальний добробут, стан ринку праці і рівень освіченості населення. Відповідно до національної методики до цих показників додано ще шість, серед яких найбільш вагомими є соціальне середовище. Для оцінки стану людського розвитку в Україні нами було проаналізовано ці показники за 1999-2010 рр.

Аналіз демографічної ситуації за цей період виявив наявність демографічної кризи, першопричини якої сформувалися ще у минулому столітті, а її поглиблення зумовлюється затяжною соціально-економічною кризою трансформаційного періоду. Депопуляція, старіння населення та інші

демографічні структурні диспропорції загрожують погіршенням перспектив забезпечення та солідарної підтримки працездатним населенням непрацездатних. Унаслідок інертності демографічних процесів та їхньої слабкої керованості з боку держави, якщо не розпочати роботу зі збереження людського потенціалу країни сьогодні, ситуація надалі погіршуватиметься, загрожуючи стабільному та незалежному існуванню самої держави.

Рівень матеріального добробуту населення в Україні за останні десять років поступово погіршується. Спостерігається підвищення бідності як за доходами, так і за фізичними характеристиками людини (людська бідність), яку ООН визначає як втрату базових людських можливостей. Недоїдання – одна з таких значних проблем. Бідні сім'ї скорочують вживання таких важливих продуктів, особливо для дітей і вагітних, як молоко, м'ясо, овочі та переходять на використання продуктів низької якості. Дефіцит заліза, яке вміщується у вилучених із раціону продуктах, загальна тенденція в Україні. Означені тенденції підривають можливості нормального відтворення людського потенціалу. Низька заробітна плата та її сумнівна диференціація – один із суттєвих чинників, який негативно впливає на цей процес.

Розвиток ринку праці в Україні характеризується негативними тенденціями пов'язаними із: деформацією структури економіки, соціально-економічною кризою, наслідками економічної глобалізації, недоліками у галузевій диференціації заробітної плати, низьким рівнем заробітної плати, знеціненням людського потенціалу.

Аналіз стану освіти в контексті людського розвитку та демократичного розвитку суспільства показав: по-перше, стан освіти в Україні є незадовільним (у 19 регіонах із 27 за 1999-2009 рр. індекс освіченості є нижчим за 0,5, у шести регіонах він ледь перевищує 0,5 і тільки у двох значно вищий за 0,5); по-друге, відбувається поступове погіршення ситуації із рівнем освіченості в Україні (якщо в 1999 р. середній індекс по Україні дорівнював 0,457, то у 2009 р. –

0,437, а в 2007 р. взагалі мав значення 0,417); по-третє, спостерігається значне регіональне розшарування відповідно до рівня освіченості за регіонами України (різниця між найкращим, м. Київ, та найгіршим, Луганська область, регіонами за досліджуваний період становить 3,4 рази). Наведені висновки сформульовані на основі аналізу кількісних показників, відібраних за національною методикою, які характеризують охоплення всіма рівнями освіти за віковими групами. Для оцінки якісного стану освіти необхідно ввести до аналізу якісні показники.

Аналіз стану за рівнями освіти показав, що всі рівні освіти в Україні: дошкільна, середня, професійно-технічна та вища мають серйозні проблеми, пов'язані як з об'єктивними причинами, так і з прорахунками державного управління. Основними недоліками державної політики у сфері освіти є такі: орієнтація на короткострокові переваги всупереч стратегічним пріоритетам розвитку держави; брак виваженої довгострокової програми реформування, яка не залежить від зміни політичних еліт; залишковий принцип фінансування; відсутність адресних регіональних програм, що призводить до значного регіонального розшарування за рівнем освіченості. Подолання цих недоліків є пріоритетними завданнями державного управління у сфері освіти.

Стан соціального середовища характеризується мірою соціальної безпеки, соціально-психологічним кліматом у країні та її регіонах, ризиком захворювань на так звані соціальні хвороби і викликає серйозне занепокоєння. Основним індикатором неблагополуччя стало розповсюдження таких «соціальних» хвороб, як наркоманія та алкоголізм, у тому числі й серед дітей. Слабким місцем українського суспільства також є рівень криміногенності. Протягом досліджуваного періоду стан соціального середовища поступово погіршується як в цілому по Україні, так і по регіонах. Його покращення виходить за вузькі межі правоохоронних органів і має стати одним зі стратегічних напрямів державної політики, спрямованої на подолання бідності, пропаганду здорового

способу життя та підвищення ефективності державного управління розвитком людини, становлення громадянського суспільства.

Серед основних причин погіршення стану соціального середовища можна назвати: підвищення бідності та нездоровий спосіб життя, руйнацію ціннісно-мотиваційного підґрунтя людського буття, недовіру до влади та відчуття втрати справедливості. Все це призводить до поширення протестних настроїв у суспільстві та їх радикалізації.

Аналіз людського розвитку в регіональному розрізі показав порушення базового принципу людського розвитку – рівності можливостей. В Україні спостерігається значне регіональне розшарування за всіма показниками людського розвитку. Забезпечення людського розвитку здебільшого залишається прерогативою держави, що визначає особливу важливість розробки та здійснення взаємопов'язаних державних і регіональних програм, які б враховували значне розшарування між регіонами. Це, в свою чергу, актуалізує розвиток та поглиблення місцевого самоврядування, що дозволить наблизити розв'язання актуальних соціальних задач людського розвитку безпосередньо до його носіїв.

Демократичному об'єднанню суспільства повинні служити стійкі міжособистісні зв'язки, організаційні форми участі у суспільній діяльності і позитивне ставлення до громадянської активності.

Аналіз напрямів реформування системи державного управління людським розвитком показав, що при розробці програм з реформування суспільства: по-перше, людський розвиток зазвичай не розглядається як самостійний та ключовий напрям реформування, а людина як головна цінність держави; по-друге, не враховуються напрями та особливості трансформаційних процесів, що спостерігаються в українському суспільстві; по-третє, людський розвиток здебільшого розглядається як похідний від економічного, тому у більшості

підходів увага зосереджується на створенні умов для людського розвитку, в той час як його ціннісно-мотиваційне підґрунтя залишається поза увагою.

Більшість експертів головним недоліком українського суспільства вважають недосконале інституційне середовище, його перетворення повинно стати ключовим завданням з реформування. Реформування системи державного управління людським розвитком в умовах трансформації українського суспільства передбачає вдосконалення інституційного середовища не лише шляхом покращення нормативно-правової бази (або формальних правил), але й пошуку шляхів впливу на неформальні правила та самоорганізаційні атрактивні структури.

Д. Норт у своїх дослідженнях виокремлював два напрями інституційних перетворень, одним із яких є ідеологія. Під її впливом формується структура переваг людей, а відповідно відбувається і вплив на самоорганізаційні атрактивні структури.

У концентрованому вигляді державна ідеологія є не лише обґрунтуванням ідеї держави та державності, визначенням основних принципів будівництва та функціонування держави, пошуком шляхів взаємодії суспільства та держави, але вона є і системою цінностей та ідеалів, що об'єднує людей у громадян, а суспільство у державу.

Формування державної ідеології в межах гуманістичної парадигми підводить нас до формулювання державної ідеї як ідеї людського розвитку, а основної державної цінності – людини, особистості. Такий підхід відповідає інтересам більшості у суспільстві, оскільки, науковці з різних галузей знань стверджують, що в кожній людини є потреба у самореалізації та самоактуалізації, що підштовхує людину до постійного розвитку. Згідно з теорією самоактуалізації, необхідним фактором повноцінного розвитку людини є усвідомлене прагнення до максимально можливого розкриття свого людського потенціалу і його реалізації в практичній життєдіяльності на благо суспільства

шляхом самоактуалізації. Відповідно за умов формування державної ідеології людського розвитку головною стратегічною метою розвитку суспільства має стати самоактуалізація кожної особистості.

Між тим, впровадження державної ідеології людського розвитку потребує використання механізмів запобігання маніпулятивним технологіям, що передбачає:

відкрите дискусування у ЗМІ проблемних питань людського розвитку, з презентацією альтернативних точок зору;

раціональну аргументацію з проблеми, а не стереотипи, міфи, навіювання та чутки;

завчасне інформування громадськості про наявні маніпулятивні технології, їх засоби, механізми та цілі можливого використання;

громадську участь в управлінні державою.

Перераховане можливе лише за умов інтерактивної взаємодії між органами державної влади, громадянами, їх інститутами.

Дослідженню проблеми створення умов для людського розвитку присвячені, зокрема, численні наукові розробки, що проводяться Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України. Зважаючи на сказане, пропонуємо концепцію, що фокусує увагу на ціннісно-мотиваційному підґрунті людського розвитку. Метою Концепції є визначення напрямів стабільної, організованої й цілеспрямованої діяльності державних інституцій, здійснюваних ними безпосередньо чи опосередковано щодо формування продуктивного типу соціального характеру та умов для розвитку людського потенціалу і його реалізації шляхом самоактуалізації особистості. Завданнями Концепції є:

розробка науково-теоретичних засад державної ідеології людського розвитку, як основи для формування продуктивного типу соціального характеру;

моделювання процесу формування державної ідеології людського розвитку, визначення його комунікаційних складових;

ідентифікація шляхів формування «самоактуалізованої особистості», їх інституційне оформлення;

розробка механізму формування мотиваційної сфери особистості.

Стратегічними складовими концепції державного управління людським розвитком є:

формування системи суспільного виховання як інституційного вираження державної ідеології людського розвитку через систему заходів, спрямованих на формування продуктивного типу соціального характеру;

розвиток нового напрямку знань – *самоактуології*, що трактуватиметься як наука про закономірності, особливості, умови та механізми виявлення і реалізації людського потенціалу;

вдосконалення національної системи освіти з метою використання її інституційних ресурсів для виявлення особистісного потенціалу кожної дитини та формування навичок його реалізації;

вдосконалення організаційного механізму розвитку та реалізації людського потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яковец Ю. В. История цивилизаций / Ю. В. Яковец. – М.: ВладДар, 1995. – 459 с.
2. Сергейчик Е. М. Философия истории / Е.М. Сергейчук; Санкт-Петербургский ун-т. – СПб.: Лань, 2002. – 606 с. – (Мир философии).
3. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Междунар. ин-т Питирима Сорокина – Николая Кондратьева. – М.: Экономика, 2001. — 345, [1] с.: табл.
4. Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное: материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 622 с.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевский. – Москва: Ин-т русской цивилизации, 2008. – 812, [1] с. – (Русская цивилизация).
6. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды / Н.Д. Кондратьева; Международный фонд Н.Д. Кондратьева; Междунар. ин-т Питирима Сорокина – Николая Кондратьева; Ин-т эконом. РАН. – М.: Экономика, 2002. – 767 с. – Библиогр.: с. 751-763.
7. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; общ. ред., сост. и предисл., с. 5-24, А. Ю. Согомонова. – М.: Политиздат, 1992. – 542, [1] с. – (Мыслители XX века). – Библиогр. в примеч.: с. 536-539.
8. Яковец Ю. В. У истоков новой цивилизации / Ю. В. Яковец; Междунар. фонд Н.Д. Кондратьева, Ассоц. «Прогнозы и циклы», Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – М.: Дело , 1993. – 137 с.

9. Дьяконов И. М. Пути истории: от древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. – 2-е изд. испр. – Москва: URSS, 2007. – 380, [2] с.
10. Иноземцев В. Л. Пределы «догоняющего» развития / В. Л. Иноземцев. – М.: Экономика, 2000. – 295 с. – (Экономические проблемы на рубеже веков).
11. Психология и психоанализ характера: Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2005. – 640 с.
12. Семенов Ю. И. На заре человеческой истории / Ю. И. Семенов. – М.: Мысль, 1998. – 319 с.
13. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол.: Т. И. Фролов и др.; сост. П. С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991. – 462 с.
14. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий; пер с пол. – М.: Высш. шк., 1990. – 351 с.
15. История средних веков: Хрестоматия [Пособ. для учителя]. – в 2 ч. Ч. 1 (V–XV века) / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. – 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1988. – 287 с.
16. История средних веков: Хрестоматия [Пособ. для учителя]. – в 2 ч. Ч. 2 (XV–XVII века) / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. – 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1988. – 271 с.
17. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд.; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с. – (Мастера психологии).
18. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton (NJ) / Inglehart R. – 1990. – P. 171
19. Петраков Б. Д. Основные закономерности распространенности психических болезней в современном мире и в Российской Федерации / Б. Д. Петраков // Материалы XII съезда психиатров России. – М., 1995. – С. 98-99.

20. Фром Э. Здоровое общество / Эрих Фром; пер. с англ. Т. Банкетовой. – М.: АСТ МОСКВА; ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 539, [5] с. – (Философия. Психология).
21. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 13-14.
22. Украина в глобальных изменениях устойчивого развития [Электронный ресурс]: электрон. ст. (1 файл 62,8 Кб). – Вільний доступ з мережі Інтернет. – <http://www.zip.org.ua>. – Дата доступу: вер. 2008. – Назва з екрана.
23. Устойчивое развитие [Электронный ресурс]: материал из Википедии — свободной энциклопедии. – Електрон дан. – Режим доступу: <http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>. – Дата доступу: вер. 2008. – Назва з екрана.
24. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1998. – С. 520.
25. Ігнатов П. Моделі нового світогляду у контексті дій сучасних альтернативних соціальних рухів / П. Ігнатов // Вісник ОНУ. – Т. 14. – Вип. 13. – 2009. – С. 520-525. – (Соціологія і політичні науки).
26. Нагорний Б. Глобалізація і формування нової ідентичності / Б. Нагорний // Вісник ОНУ. – Т. 12. – Вип. 6. – 2007. – С. 603-606. – (Соціологія і політичні науки).
27. Петти В. Классика экономической мысли: Сочинения / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, Дж. Кейнс, М. Фридмен. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 896 с. – (Антология мысли).
28. Кочума І. Ю. Людський розвиток як чинник економічного зростання в Україні: дис. ...кандидата екон. наук: 08.09.01 / Кочума Інна Юріївна. – К., 2005. – 206 с.

29. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 11. – С. 109-119.

30. Климко С.Г. Формування людського капіталу та механізм його використання в умовах ринкових перетворень: дис. ... кандидата екон. наук: 08.01.01; – Захищена 30.09.20.04. – К., 2004. – 254 с.: іл. – Бібліогр.: С. 205-226.

31. Томчук Н.В. Система соціально-економічного забезпечення людського розвитку в умовах трансформаційної економіки: дис. ... кандидата екон. наук: 08.01.01/ Томчук Наталія Володимирівна. – К., 2009. – 213 с.

32. Psacharopulos G. The Contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons // International Comparisons of Productivity and Causes of the Slowdown. – New York: Ballinger, 1984. – P. 335-360.

33. Psacharopulos G. Returns to Education: A Further International Update and Implications // Journal of Human Resources. – 1985. – № 20. – P. 583-604.

34. Psacharopulos G. The economic impact of Education: Lessons Policymakers. – San-Francisco, 1999. – P.8-15.

35. Romer P. Human capital and growth: theory and evidence // Carnegie Rochester Conference Series on Public Policy. – 1990. – № 32. – P. 151-286.

36. Майер Дж. М. Основні проблеми економіки розвитку / Дж. М. Майер, Дж. Е. Раух, А. Філіпенко. – К.: Либідь, 2003. – 688 с.

37. Griffin K., Knight I. Human Development and International Development Strategy for 1990s: London and Basingatoke. – 1990. – P. 42.

38. Хенди Ч. Личность в информационном обществе [Электронный ресурс] Ч. Хенди – Режим доступа: URL.: [http //www. mindof.net/ru](http://www.mindof.net/ru) – Название с экрана.

39. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл. – М.: Academia, 1986. – С. 330-342.

40. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 237с.
41. Sen A. Development and Capability Expansion / A. Sen // Journal of Planing. – 1989. – № 19. – P. 41-58 .
42. Sen A. Development as Freedom / A. Sen – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 268 p.
43. Економічна енциклопедія: у 3 т. / Б. Д. Гаврилишин (гол. ред.). – К.: Академія, 2000. – 864 с. – ISBN 966-580-074-4.
44. Українська економічна думка. Хрестоматія / упор., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. – К.: Знання, 1998. – 448 с.
45. Сковорода Г. С. Алфавит или букварь мира / Г. С. Сковорода // Твори: у 2 т. – К.: Либідь, 1989. – Т. 1. – С. 318–362.
46. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 697 с. – (Славетні постаті). – ISBN 966-346-021-0.
47. Грішнова О. А. Людський розвиток: навчальний посібник / О. А. Грішнова. – К.: КНЕУ, 2006. – 308 с.
48. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України (політико-економічний аналіз): дис. ...доктора екон. наук: 08.00.01/ Стефанишин Ольга Василівна. – Львів, 2007. – 500 с.
49. Франко І. Твори: У 50-ти т. / І. Франко. – К., 1976. – Т. 7. – 588 с.
50. Вольский М. Задача политической экономии и отношение ее к прочим наукам / М. Вольский. – Одесса, 1872. – С. 5.
51. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ / І. Витанович. – Нью-Йорк: ТУК – Тов-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.

52. Вернадский И. В. Проспект политической экономии / И. В. Вернадский // Українська економічна думка. Хрестоматія / упор., наук. ред., пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. – К.: Знання, 1998. – С. 93-104.

53. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / И. В. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 270 с.

54. Поспелова Т. В. Людський розвиток: еволюція наукових підходів / Т. В. Поспелова // Менеджер. – 2010. – № 3. – С.128-132.

55. Human Development Report 1990: Concept and Measurement of Human Development. – New York: Oxford University Press for the United Nations Development Programme, 1990. – 64 p.

56. Human Development Report 1994 / Published for the United Nations Development Programme – N.Y.: Oxford University Press, 1994. – 334 p. – ISBN 0-19-522146-X.

57. Human Development Report 1999 / Published for the United Nations Development Programme – N.Y.: Oxford University Press, 1999. – 437 p. – ISBN 0-19-521562-1.

58. Human Development Report 2002 / Published for the United Nations Development Programme – N.Y.: Oxford University Press, 2002. – 425 p. – ISBN 0-19-521915-5.

59. Human Development Report 2003 / Published for the United Nations Development Programme – N.Y.: Oxford University Press, 2003. – 368 p. – ISBN 0-19-521915-5.

60. Human Development Report 2004 / Published for the United Nations Development Programme – N.Y.: Oxford University Press, 2004. – 312 p. – ISBN 0-19-522146-X.

61. Human Development Report 2006 / Published for the United Nations Development Programme – N.Y.: Oxford University Press, 2006. – 421 p. – ISBN 0-230-50058-7.

62. United Nations Statistics Division / Організація об'єднаних націй – [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://unstats.un.org>.

63. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: Монографія / О. Ф. Новікова, О. У. Амоша, В. П. Антонюк та ін. // НАН України. Ін-т економіки пром.-сті. – Донецьк, 2008. – 468 с.

64. Богиня Д. П. Основи економіки праці / Д. Богиня, О. Грішнова. – К.: Знання-Прес, 2000. – 313 с.

65. Вовканич С. Людський вимір інноваційного потенціалу розвитку: глобальний і регіональний аспекти / С. Вовканич, Х. Копистянська // Регіональна економіка. – 2002. – № 3. – С. 25-41.

66. Геєць В. Доктрина економіки знань / В. Геєць, В. Семиноженко. – Х.: Константа, 2005. – 40 с.

67. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти та професійної підготовки: Монографія. – К.: Знання, 2003. – 256 с.

68. Задорожна С. М. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформації регіональних соціально-економічних систем: дис. ...кандидата екон. наук: 08.09.01/ Задорожна Світлана Миколаївна. – Київ, 2006. – 267 с.

69. Злупко С. М. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навчальний посібник / С. М. Злупко, Й. І. Радецький // Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 192 с.

70. Інноваційний розвиток та людський потенціал: Монографія / Д. Є. Козенков, В. Вашкелєвич, К. М. Солошенко, Е. П. Якубова. – Дп.: Системні технології, 2004. – 156 с.

71. Кендюхов О. Гносеологія інтелектуального капіталу / О. Кендюхов // Економіка України. – 2003. – № 4. – С. 29-33.

72. Кендюхов О. Мотивація творчої інтелектуальної праці: дослідження основних підходів / О. Кендюхов // Економіка України. – 2005. – № 3. – С. 49-56.

73. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій: колективна науково-аналітична Монографія / за ред. Е. М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України; Держ. ком. статистики України. – К.: [б. в.], 2006. – 355 с.

74. Лібанова Е. М. Ринок праці: Соціально-демографічні аспекти / Е. М. Лібанова; Державний центр зайнятості; Ін-т підготовки кадрів Державної служби зайнятості. – К., 1996. – 132 с. – ISBN 966-95010-2-4.

75. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, О. С. Власюк, І. В. Калачова, О. В. Макарова; Рада з вивч. продукт. сил України НАНУ; ПРООН. – К.: СПД Савчина, 2002. – 123 с. – ISBN 966-96016-4-9.

76. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір: Монографія / Л. К. Семів; НАН Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2004. – 390 с.

77. Стефанишин О. Людський потенціал економіки України: Монографія / О. Стефанишин. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 315 с.

78. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К.: Логос, 2003. – 631 с.

79. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: Монографія / Л. В. Шаульська; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2005. – 501 с.

80. Левченко О. М. Професіональний потенціал: регуляторні механізми інноваційного розвитку: Монографія / О. М. Левченко. – Кіровоград: КОД, 2009. – 375 с.

81. Розвиток людського ресурсу адміністративної реформи в Україні: стан і перспективи: Монографія / за заг. ред. М. І. Мельника, 2002. – 160 с.

82. Колот А. М. Мотивація персоналу: підручник / А. М. Колот. – К.: КНЕУ, 2002. – 338 с

83. Куценко В. І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення / В. І. Куценко, Г. І. Євтушенко // Зайнятість та ринок праці: міжвідом. наук. збірник. – 1999. – № 10. – С. 136-145.

84. Онікієнко В. В. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення / В.В. Онікієнко, Н. І. Коваленко. – К.: Принт-Експрес, 1999. – 50 с.

85. Пирожков С. И. О концепции трудового потенциала населения / С. И. Пирожков// Современная концепция трудового потенциала. – Киев, 1990. – С. 4-21.

86. Ажажа М. А. Людський капітал як фактор сталого економічного розвитку регіону / М. А. Ажажа // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Вип. 215: в 4 т. – Т. I. – Дп.: ДНУ, 2006. – С. 30-38.

87. Дунаєв І. В. Механізми державного регулювання розвитку людського капіталу: дис. ... кандидата наук з держ. упр.: 25.00.02/ Дунаєв Ігор Володимирович. – Харків, 2008. – 249 с.

88. Голікова Н. В. Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки: дис. ... кандидата екон. наук: 08.01.01 / Н. В. Голікова. – Захищена 28.04.2004. – К., 2004. – 190 с.: іл. – Бібліогр.: С. 181-190.

89. Кіреєва О. Б. Державне управління розвитком інтелектуальних ресурсів в Україні: теоретико-методологічний аспект: автореф. дис. ... кандидата

наук з держ.упр. / О. Б. Кіреєва; Дніпропетр. регіонал. ін-т Нац. акад. держ. управління. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.

90. Stiglitz J. Quis custodiet ipsos custodies (Who is to guard the guards themselves) // Challenge. Nov. – Dec. 1999. Vol. 42. – № 6.

91. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 768 с. – Т. 2.

92. Новейший философский словарь / сост.: А. А. Грицанов. – Мн.: Изд-во В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

93. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 863 с. – Т. 1.

94. Indicators of Sustainable Development: Framework and Methodology. N.Y.: United Nations, 1996. – 428 p.

95. Интеллектуальный потенциал личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/ashmarin_chelovecheskiy/00.aspx.

96. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 5-16. – Библиогр.: с. 16.

97. Генисаретский О. И. Концепция человеческого потенциала: основные положения / О. И. Генисаретский, Н. А. Носов, Б. Г. Юдин // Человеческий потенциал: опыт комплексного подхода. М., 1999.

98. Сидорчук О. Г. Механізми формування соціального капіталу: державно-управлінський аспект: дис. ...кандидата наук з держ. упр.: 25.00.02/ Сидорчук Орестлава Григорівна. – Львів, 2007. – 215 с.

99. Солнцева Б. Г. Человеческий потенциал: размышление о смысле понятия / Б. Г. Солнцева, Г. Л. Смолян // Человеческий потенциал: опыт комплексного подхода. – М., 1999. – С. 60-72.

100. Келле В. Ж. Человеческий потенциал и человеческая деятельность / В. Ж. Келле // Человеческий потенциал: опыт комплексного подхода. – М., 1999. – С. 72-80.

101. Бурега В. В. Управленческая деятельность: теория и практика профессиографического исследования: Монография / В. В. Бурега. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2000. – 139 с.

102. Вахромов Е. Е. Розвиток теорії самоактуалізації у вітчизняній педагогіці й психології / Е. Е. Вахромов. – [Електронний ресурс] електрон. ст. (1 файл 84,5 Кб). – Вільний доступ з мережі Інтернет. – <http://hpsy.ru/public>. – Дата доступу: верес. 2008. – Назва з екрана.

103. Вахромов Е. Е. Самоактуалізація спеціаліста, менеджера в професійній діяльності: проблеми і можливості / Е. Е. Вахромов. – [Електронний ресурс] електрон. ст. (1 файл 199 Кб). – Вільний доступ з мережі Інтернет. – <http://hpsy.ru/public>. – Дата доступу: вер. 2008. – Назва з екрана.

104. Поспелова Т. В. Стійкий розвиток суспільства на основі концепції самоактуалізації особистості / Т. В. Поспелова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. праць – Донецьк: ДонДУУ, Східний видавничий дім, 2009. – С. 61-66. – (Державне управління).

105. Поспелова Т. В. Категорії державного управління розвитком людського потенціалу: теоретичні підходи та визначення / Т. В. Поспелова // Державне управління регіонами і підприємствами: зб. наук. праць. – Т. X. – Вип. 144. – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – С. 154-160. – (Державне управління).

106. Поспелова Т. В. Державна політика щодо управління людським потенціалом / Т. В. Поспелова // Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю «Демократичне врядування: наука, освіта, практика». – Київ: НАДУ, 2009. – 304 с. – Т. 2.

107. Англійсько-український словник термінів і понять з державного управління / уклад. Г. Райт та ін.; пер. В. Івашко. – К.: Основи, 1996. – 128 с.

108. The New Encyclopedia Britannica. – Founded 1768. – 15-th edition. – Inc., Chicago, 1993. – Vol. 9. – 777 p.

109. Нижник Н. Системний підхід в організації державного управління: навчальний посібник / Н. Нижник, О. Машков. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.

110. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізації взаємодії: Монографія / В. В. Токовенко. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 256 с.

111. Мескон М. Х. Основы менеджмента: учебник / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – 3-е изд. – М.: Вильямс, 2006. – 672 с.

112. Механізми ефективного розвитку економіки аграрної сфери АПК України: Монографія / Л. М. Анічин, Г. О. Андрусенко, Г. І. Мостовий; ХарРІДУ НАДУ. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. – 296 с.

113. Воротін В. Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій: Монографія / В. Є. Воротін. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 392 с.

114. Нагребельний В. П. Юридична енциклопедія: в 6 т. / В. П. Нагребельний, М. В. Оніщук; Акад. прав. наук України; за заг. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 1999. – 736 с. – Т. 2.

115. Корецький М. Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці: Монографія / М. Х. Корецький. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 260 с.

116. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций: утвержд. Резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи ООН от 8.09.2000 г. // Экология – XXI век. – 2002. – № 1-2. – С. 24.

117. Цілі розвитку тисячоліття. Україна. – К.: Мін-во економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. – 58 с.

118. Концепція гуманітарного розвитку України (Проект) / авт. колектив: М. Г. Жулинський, Ю. Г. Рубан та ін. – [Електронний ресурс]. – Вільний доступ з мережі Інтернет. – <http://www.zip.org.ua>. – Дата доступу: вер. 2008. – Назва з екрана.

119. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: дис. ... доктора наук з держ. упр.: 25.00.01/ Тертичка Валерій Володимирович. – Київ, 2004. – 392 с.

120. Lasswell H.D. The Policy Sciences // The Encyclopedia of the Social Sciences. – New York, 1968. – Vol. 12.

121. Гриценко В. В. Структурна та теоретико-методологічна еволюція класичного інституціоналізму наприкінці XIX – у другій половині XX ст. / В. В. Гриценко // Наук. праці Донецького національного технічного університету. – Вип. 36-2. – Донецьк: ДонНТУ, 2009. – С. 38-45. – (Економічна).

122. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций [Текст] / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 365 с.

123. Veblen T. Why Is Economics Not An Evolutionary Science? / T. Veblen // Quarterly Journal of Economics. – 1898. – Vol. 12. – № 4 – P. 373-397.

124. Вільямсон О. Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів / О. Е. Вільямсон. – К.: Артек, 2001. – 472 с.

125. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт; пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Н. Н. Иноземцева, С. М. Меньшикова, А. Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1969.

126. Commons, J. Institutional Economics: Its Place in Political Economy / J. Commons. – New York: McMillan, 1934.

127. Commons, J. The Legal Foundations of Capitalism / J. Commons. – New York: McMillan, 1924 (repr. – Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1968).

128. Коуз Р. Г. Нобелівська лекція (1991): Інституціональна структура

виробництва / Р. Г. Коуз // Природа фірми: походження, еволюція і розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінера; пер. з англ. А. В. Куликова; наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. – К.: А.С.К., 2002.

129. Митчелл У. Экономические циклы: проблема и ее постановка / У. Митчелл; пер. с англ. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1930.

130. Юхименко П. І. Історія економічних учень: навчальний посібник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К.: Знання-Прес, 2005. – 583 с.

131. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М.: Фонд эконом. кн. «Начала», 1997. – 180 с.

132. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц; пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільського. – К.: Основи, 1998. – 854 с.

133. Samuels W. J. Institutional Economics – Companion to Contemporary Economic Thought / W. J. Samuels; Ed. by D. Greenaway, M. Bleaney, Jan Stewart. – London; New York, 1991.

134. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон; пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с. – ISBN 5-7449-0307-9.

135. Амоша О. Інституціональне та ресурсне забезпечення економічного розвитку України / О. Амоша, Б. Буркінський // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 89-91.

136. Ананьин О. Исследовательская программа Торстейна Веблена: 100 лет спустя / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 1999. – № 11.

137. Бренделева Е. А. Неинституциональная экономическая теория: учебное пособие / Е. А. Бренделева; под общ. ред. А. В. Сидоровича. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 352 с. – (Ученики Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова).

138. Герасимчук З. В. Трансформація інституціонального механізму природокористування в умовах глобалізації: екологічні імперативи та системні суперечності: Монографія / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович, В.А. Голян, А.О. Олексюк. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 228 с.

139. Гайдай Т. В. Еволюція та структурна диференціація інституційної теорії / Т. В. Гайдай // Вісник Донецького державного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2005. – № 3. – С. 4-14. – (Економічні науки).

140. Горожанкіна М. Є. Економічні теорії і школи. Події. Імена. Ідеї: Монографія / М. Є. Горожанкіна, Є. Крихтін. – Донецьк: Дон-ДУЕТ, 2001. – 198 с. – ISBN 966-7634-53-1.

141. Дементьев В. В. Что мы исследуем, когда исследуем институты? / В. В. Дементьев // Экономический вестник Ростовского гос. ун-та. – 2009. – № 1. – С. 13-30. – Т. 7.

142. Нуреев Р. М. Курс микроэкономики: учеб. для вузов / Р. М. Нуреев; 2-е изд. изм. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 572 с.

143. Постсоветский институционализм: Монография / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – 480 с.

144. Садченко. Е. В. Институциональные аспекты международного экономико-экологического права / Е. В. Садченко, С. К. Харичков, Н. В. Скорик, Н. В. Андерсон // Науч. труды ДонНТУ. – Вып. 31-2. – С. 135-140. – (Экономика).

145. Ткач. А.А. Институціональні основи ринкової інфраструктури: Монографія / А.А. Ткач; НАН України; Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – К. – 295 с.

146. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: Монографія / О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та

ін.; Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – К. – 540 с.

147. Хвесик М. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика: Монографія / Х. Хвесик, В. Голян. – К: Книжкове вид-во НАУ, 2006. – 260 с.

148. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2002. – С. 193–243.

149. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22.

150. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливість становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 3-24.

151. Заславская Т. И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова / Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 5-24.

152. Капелюшков Р. «Где начало того конца?» (К вопросу об окончании переходного периода в России) / Р. Капелюшков // Вопросы экономики. – 2000. – № 1. – С. 143.

153. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.: ил. – (Мастера психологии). ISBN 5-318-00687-6.

154. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К., 1999. – 600 с.

155. Дюркгейм Э. Социология / Э. Дюркгейм. – М, 1995.

156. Стратегії розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.

157. Лола В. В. Формування державної ідеології виховання людини в

умовах трансформації суспільства: теоретико-методологічний аспект: дис. ... кандидата наук з держ. упр.: 25.00.01 / Лола Вікторія Василівна. – Дніпропетровськ, 2007. – 211 с.

158. Блау П. М. Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель / П. М. Блау // Американская социологическая мысль. – М., 1994. – С. 8-29.

159. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М., 1995.

160. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6.

161. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12.

162. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации в сложных системах / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М., 1994.

163. Аршинов В. И. Синергетическое знание: между сетью и принципами / В. И. Аршинов, В. Э. Войцехович // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М., 2000. – С. 107-124.

164. Буданов В. Г. Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики / В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М., 2000. – С. 285-305.

165. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? / Г. Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 93.

166. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества / Г. И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-73.

167. Степин В. Ф. Философская антропология и философия науки / В. Ф. Степин. – М.: Высш. шк., 1992. – 191 с.

168. Добронравова І. С. Наукове бачення місця людини у світі: курс лекцій / І. С. Добронравова, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, Г. І. Горак та ін. // Філософія. – К.: 1993. – С. 330-349.

169. Добронравова І. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К., 1990.

170. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В. В. Василькова. – СПб., 1999. – С. 124. – (Синергетика и теория социальной самоорганизации).

171. Концепция самоорганизации в исторической ретроспективе. – М., 1994. – С. 4.

172. Крон В. Самоорганизация: генезис научной революции / В. Крон, Г. Кюпперс, Р. Паслак // Концепция самоорганизации в исторической ретроспективе. – С. 90.

173. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М., 1987.

174. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К., 1997.

175. Самоорганизация в природе и обществе: тезисы докладов и сообщений / науч. конф., Ленинград 28-30 ноября 1988 г.; отв. ред. В. Д. Комаров, В. Н. Михайловский. – Ленинград, 1988.

176. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры / А. П. Назаретян. – М., 1995. – (Синергетика социального процесса).

177. Бевзенко Л. Д. Глубинно-психологический фактор как основа самоорганизационного анализа динамики социальных систем / Л. Д. Бевзенко // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 5-6. – С. 36-75.

178. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд. – М.: Современные проблемы, 1926. – 45 с.

179. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс /

С. Московичи. – М., 1996. – С. 26.

180. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер. – С. 171.

181. Комарова Ю. Деякі аспекти аналізу структурної самоорганізації політичної системи / Ю. Комарова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 97-112.

182. Малинецкий Г. Г. Хаос. Структуры. Вычислительный эксперимент / Г. Г. Малинецкий. – М., 2000.

183. Чаадаев П. Я. Статті й листи / П. Я. Чаадаев. – М., 1989.

184. Пірен М. І. Основи політичної психології: навчальний посібник / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.

185. Стражний А. С. Украинский менталитет / А. С. Стражний. – К.: Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.: ил.

186. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Микола Міхновський та його «Самостійна Україна»; Київ; Всеукр. наукове та проф. тов. ім. М. Міхновського, 1998. – С. 24.

187. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський // Політологічні читання. – 1994. – № 1-2. – С. 217.

188. Белл Д. Конец идеологий / Д. Белл // Новое время. – 1992. – № 29. – с. 41.

189. Вебер М. Протестантська етика та дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 259 с.

190. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит. – 1958. – 628 с. – Т. 21.

191. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит. – 1955. – 530 с. – Т. 3.

192. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит. – 1959. – 520 с. – Т. 39.

193. Lemberg E. Ideologie und Gesellschaft. – Stuttgart, 1971. – 396 p.
194. Мангейм К. Идеология та утопия / К. Мангейм. – М., 1992. – 490 с.
195. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе // <http://www.u-f-a.org.ru>.
196. Матц У. Идеологии как детермината политики в эпоху модерна / У. Матц // Полис. – 1992. – № 1-2. – С. 130-142.
197. Рікер П. Идеологія та утопія / П. Рікеор; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 386 с.
198. Алексеева Т. А. Перспективы интегративной идеологии / Т. А. Алексеева, Б. Г. Капустин, И. К. Пантин // Полис. – 1997. – № 3. – С. 16 – 22.
199. Андрущенко В. П. Культура. Идеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Ін-т соціології НАН України; Ін-т вищої освіти АПН України. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
200. Войтович Р. В. Взаємозв'язок ідеології, технології та стилю у державному управлінні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Р. В. Войтович; Українська академія державного управління при Президентові України. – К., 2000. – 19 с.
201. Войтович Р. В. Идеологія, технологія та стиль у державному управлінні: навчально-методичний посібник / Р. В. Войтович. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 192 с.
202. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / В. Воловик // Віче. – 2001. – № 12. – С. 22-31.
203. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держави / П. Демчук // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 13-18.
204. Гавриленко І. Идеологічні альтернативи. У дзеркалі інтересів / І. Гавриленко // Віче. – 1997. – № 3. – С. 3-19.

205. Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: Монографія / В. М. Козаков. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.

206. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект: Монографія / Ю. О. Куц. – Х.: Вид-во ХарІ УАДУ «Магістр», 2002. – 204 с.

207. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології / О. Лановенко // Віче. – 2000. – № 3. – С. 3-9.

208. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.

209. Максимець Б. Політична ідеологія сучасного українського суспільства та системні чинники її формування / Б. Максимець // Вісник НАДУ. – 2005. – № 1. – С. 319-326.

210. Михальченко М. Чи можлива інтегративна ідеологія в Україні? / М. Михальченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 195-199.

211. Метельова Т. Нація у чотирьох вимірах сучасної ідеології, або тоталітаризм і демократія проти нації / Т. Метельова // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 279-286.

212. Міщенко М. Яка ж ідеологія нам потрібна? / М. Міщенко // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 75-79.

213. Пірен М. Національна ідея – стрижнева основа інтегративної суспільної ідеології в Українській державі / М. Пірен, І. Смагін // Вісник УАДУ. – 1999. – № 2. – С. 117-123.

214. Пойченко А. М. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: навчальний посібник / А. М. Пойченко, В. А. Ребкало, О. І. Хворостяний. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 96 с.

215. Слюсаревський М. Ідеологія як рівень суспільної психології та проблеми

її «взаємин» з освітою і психологічною науковою / М. Слюсаревський // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методологічного семінару АПН України, 12 листопада 1998 року. – К.: Гнозис, 1998. – С. 17-27.

216. Смагін І. І. Інтегративна ідеологія та її роль у системі адміністративного реформування: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Українська Академія державного управління при Президентові України. – К., 2002. – 20 с.

217. Сурмин Ю. П. Идеология: сущность, проблемы и роль в обществе / Ю. П. Сурмин // Грані. – 1999. – № 1. – С. 72-81.

218. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні): Монографія / В. О. Таран. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с.

219. Тимцуник В. І. Ідеологічне підґрунтя державно-управлінських реформ 50-60-х років / В. І. Тимцуник // Вісник УАДУ. – 2002. – № 4. – С. 24-32.

220. Чукут С. А. Генеза духовної культури (управлінський вимір): Монографія / С. А. Чукут. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 256 с.

221. Новицкий М. Что такое права человека: Справочник для правозащитных организаций / М. Новицкий. – Варшава: Изд-во Хельсинкской федерации прав человека, 1997. – С. 17.

222. Михайлова Л. І. Економічні основи формування людського капіталу в АПК: Монографія / Л. І. Михайлова; Сумск. нац. аграрн. ун-т. – Суми: Довкілля, 2003. – 326 с.

223. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под. ред. Л. Г. Мельника (Украина) и Л. Хенса (Бельгия). – 2-е изд., стер. – Сумы: Университет. кн., 2008. – 1120 с.

224. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. зі змін., внесен. Законом України від 8 груд. 2004 р.: Офіц. текст

зі змін. станом на 1 січ. 2006 р. / Мін-во юстиції України. – К.: Мін-во юстиції, 2006. – 126 с.

225. Кодекс законів про працю України. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 108 с.

226. Про охорону праці: закон України від 14.10.1992 р., № 2694-ХІІ, зі змінами та доповненнями, внесеними згідно із Законом № 345-VI від 02.09.2008 р. – К.: Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – С. 668.

227. Про оплату праці: закон України від 24.03.1995 р., № 108/95-ВР. – К.: Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – С. 121.

228. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: закон України від 07.10.1997 р., № 554/97-ВР, зі змінами та доповненнями, внесеними згідно із Законом № 3270-17 від 21.04.2011 р. – К.: Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 44. – Ст. 459. – (Зі змін. та допов.).

229. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р., № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144. – (Зі змін. та допов.).

230. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р., № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-17. – Ст. 112. – (Зі змін. та допов.).

231. Соціальний захист населення України: зб. стат. / Держкомстат України. – К., 2008. – 125 с.

232. Абетка законодавства Європейського співтовариства: пер. з англ. – Офіц. вид. – К.: Вірксам, 2001. – 112 с.

233. Основи законодавства України про загальнообов'язкове соціальне страхування від 14.01.1998 р., №16/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121. – (Зі змін. та допов.).

234. Про загальнообов'язкове державне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: закон України від 23.09.1999 р., № 1105-XIV // Відомості

Верховної Ради України. – 1999. – № 46-47. – Ст. 403. – (Зі змін. та допов.).

235. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: закон України від 02.03.2000 р., № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171. (Зі змін. та допов.).

236. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням: закон України від 18.01.2001 р., № 2240-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 14. – Ст. 71. (Зі змін. та допов.).

237. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: закон України від 09.07.2003 р., № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49. – Ст. 376. – (Зі змін. та допов.).

238. Про недержавне пенсійне забезпечення: закон України від 9.07.2003 р., № 1057 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47-48. – Ст. 372. – (Зі змін. та допов.).

239. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсії, та інвалідам: закон України від 18.05.2004 р., № 1727-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 33-34. – Ст. 404. – (Зі змін. та допов.).

240. Про ратифікацію Конвенції про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів: закон України від 06.03.2003 р., № 624-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 175. – (Зі змін. та допов.).

241. Про соціальні послуги: закон України від 19.06.2003 р., № 966-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358. – (Зі змін. та допов.).

242. Халецька А. А. Соціальний захист населення в Україні: теорія та практика державного управління: Монографія / А. А. Халецька. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 430 с.

243. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: закон

України від 01.06.2000 р., №1768 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290. – (Зі змін. та допов.).

244. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: закон України від 16.11.2000 р., №2109-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 1. – Ст. 2. – (Зі змін. та допов.).

245. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: закон України від 21.11.1992 р., №2811-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 5. – Ст. 21. – (Зі змін. та допов.).

246. Про мінімальний споживчий бюджет: закон України від 3.07.1991 р., № 1284-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 42. – Ст. 55. – (Зі змін. та допов.).

247. Про межу малозабезпеченості: закон України від 4. 10. 1994 р., № 190/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 42. – Ст. 382. – (Зі змін. та допов.).

248. Про прожитковий мінімум: закон України від 15.07.1999 р., № 966-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348. – (Зі змін. та допов.).

249. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 р., № 2017-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409. – (Зі змін. та допов.).

250. Основи законодавства України про охорону здоров'я / Закон України від 19.11.1992 р., № 2801-XII. – К.: Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – С. 19. – (Зі змін. та допов.).

251. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: закон України від 24.02.1994 р., № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218. – (Зі змін. та допов.).

252. Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту

(СНІД) та соціальний захист населення: закон України від 23.12.2010 р., № 2861-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 30. – Ст. 274. – (Зі змін. та допов.).

253. Про захист населення від інфекційних хвороб: закон України від 06.04.2000 р., № 1645-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 29. – Ст. 228. – (Із змін. та допов.).

254. Закон від 24.02.1994 р., № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218. – (Зі змін. та допов.). – 2001. – № 30. – Ст. 142. – (Зі змін. та допов.).

255. Про дитяче харчування: закон України від 14.09.2006 р., № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218. – (Зі змін. та допов.).

256. Наука і освіта в Україні-Русі [Електронний ресурс]: матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – Електронні данні. – Режим доступу: <http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>. – Дата доступу: січ. 2011. – Назва з екрана.

257. Андрейчук С. К. Державне управління реформуванням вищої освіти в Україні в контексті болонського процесу: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / С. К. Андрейчук; Регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентіві України, Львів, 2007. – 21 с.

258. Про освіту, Про освіту УРСР: закон України від 04.06.1991 р. // Закони України. – К., 1996. – С. 414–434. – Т. 1.

259. Про професійно-технічну освіту: закон України від 10.02.1998 р., № 103/98. – К.: Офіційний вісник України. – 1998. – № 9. – С. 3.

260. Про вищу освіту: закон України від 17.01.2002 р., № 2984-III // Голос України. – 2002. – № 43. – С. 31.

261. Про загальну середню освіту: закон України від 13.05.1999 р., № 651-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218. – (Зі змін. та

допов.).

262. Про дошкільну освіту: закон України від 11.07.2001 р., № 2628-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259. – (Зі змін. та допов.).

263. Про позашкільну освіту: закон України від 22.06.2000 р., № 1841-III. – К.: Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – С. 3.

264. Підсумковий моніторинг розвитку соціальної сфери за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://www.vesmirbooks.ru](http://www.vesmirbooks.ru).

265. Проект Закону «Про вищу освіту». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.zakon1.rada.gov.ua](http://www.zakon1.rada.gov.ua).

266. Бова А. Социологическая интерпретация инфраправа / А. Бова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 23.

267. Новіков В. М. Соціальна інфраструктура як фактор збереження демографічного потенціалу України / В. М. Новіков // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – № 1-2. – С. 27-36.

268. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол. В. Литвин, В. Андрущенко, С. Довгий та ін. – К: Навч. книга, 2003. – 640 с.

269. Лібанова Е. М. Тривалість життя населення / Е. М. Лібанова – К.: Наук. думка, 1991. – 200 с.

270. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) // Щорічна науково-аналітична доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – С. 31-32.

271. Ільющенко В. Г. Регіональні особливості людського розвитку в Україні / В. Г. Ільющенко, Т. В. Поспелова // Пріоритетні напрями та сучасний зміст державного управління: зб. наук. праць – Т. XII. – Вип. 198. – Донецьк: ДонДУУ, 2011. – С. 62-78. – (Державне управління).

272. Поспелова Т. В. Соціальне середовище в Україні як фактор впливу та

результат людського розвитку в системі формування ефективної взаємодії суспільних інститутів / Т. В. Поспелова, А. В. Халецький // Механізми державного управління економікою України: зб. наук. праць – Т. XI. – Вип. 173. – Донецьк: ДонДУУ, 2010. – С. 207-224. – (Державне управління).

273.Поспелова Т. В. Матеріальний добробут населення як базова умова розвитку людського потенціалу / Т. В. Поспелова // Фінансово-економічні аспекти євроінтеграції України: зб. наук. праць – Т. XII. – Вип. 200. – Донецьк: ДонДУУ, 2011. – С. 217-227. – (Економіка).

274.Поспелова Т. В. Демографічні чинники формування людського потенціалу в Україні: стан та перспективи / Т. В. Поспелова // Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами: зб. наук. праць – Т. XII. – Вип. 187. – Донецьк: ДонДУУ, 2011. – С. 359-367. – (Державне управління).

275.Новікова О. Ф. Соціологічний моніторинг розвитку людського потенціалу регіонів України: проблеми та можливості запровадження / О. Ф. Новікова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. праць ДонДУУ. – Т. X. – Вип. 115. – «Соціальні аспекти державного управління». – Донецьк: ДонДУУ, Східний видавничий дім, 2009. – 347 с. – (Державне управління).

276.Людський розвиток регіонів України: Методика оцінки та сучасний стан. – К.: СПД «Савчина», 2002. – 121 с.

277.Шевченко Л. С. Заробітна плата як ринкова оцінка праці / Л. С. Шевченко // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки / наук. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 19-20 вересня 2000 р. – К., 2000. – С. 333-339. – Т. 1.

278.Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.

279.Смертність населення України у трудоактивному віці: Монографія /

відп. ред. Е. М. Лібанова. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 211 с.

280. Малиновська О. А. Міжнародні міграції та суспільні трансформації / О. А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 5-19.

281. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков // Вибрані наукові праці: у 2 т. – Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. – К.: КНТЕУ, 2008. – С. 8-122.

282. Стешенко В. С. Сімейна складова демографічної політики в теоретико-методологічному контексті / В. С. Стешенко // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 2. – С. 46-55.

283. Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

284. Потенціал України та його реалізація: спільний аналіт. звіт Мін-ва екон. України, Мін-ва фінансів України та НБУ / Міжнар. центр персп. дослідж. та ін. – К.: [б.в.], 2008. – 56 с.: табл., графіки. – Б.ц.

285. Потенціал України та його реалізація: аналіт. звіт Міжнар. центру персп. дослідж. / Міжнар. центр персп. дослідж.; кер. проекту О. Романюк. – К.: [б.в.], 2008. – 56 с.: табл., графіки. – Б.ц.

286. Global Competitiveness Index 2007-2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gcr.weforum.org/css/images/>.

287. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості: навчальний посібник / В. С. Васильченко. – К.: КНЕУ, 2003. – 252 с.

288. Поспелова Т. В. Ринок праці як фактор розвитку та реалізації людського потенціалу в Україні: стан та перспективи / Т. В. Поспелова // Державне регулювання економіки: зб. наук. праць – Т. XI. – Вип. 174. –

Донецьк: ДонДУУ, 2010. – С. 99-106. – (Державне управління).

289. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. Губерський, В. Андрущенко. – К.: МП «Леся», 2008. – 516 с.

290. Підсумковий моніторинг розвитку соціальної сфери за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://www.vesmirbooks.ru](http://www.vesmirbooks.ru).

291. Поспелова Т. В. Нормативно-правове забезпечення здобуття освіти в Україні як основного фактору людського розвитку / Т. В. Поспелова // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології: зб. наук. праць. – Херсон: ХНТУ, 2011. – № 1. – С. 94-100. – (Державне управління).

292. Поспелова Т. В. Трансформаційні процеси у суспільстві: закономірності та тенденції в контексті державного управління / Т. В. Поспелова // Держава та економіка: розподіл функцій та особливості сучасної взаємодії: зб. наук. праць. – Т. Х. – Вип. 135. – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – С. 319-328. – (Державне управління).

293. Петраков Б. Д. Основные закономерности распространенности психических болезней в современном мире и в Российской Федерации / Б. Д. Петраков // Материалы XII съезда психиатров России. – М., 1995. – С. 98-99.

294. Предложения для Украины: 2010 – время для реформ: украинская программа реформ для нового Президента [Електронний ресурс]. – Вільний доступ з мережі Інтернет. – <http://bigyalta.com.ua>. – Дата доступу: листопад. 2011. – Назва з екрана.

295. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

296. Стратегія розвитку України. До програми діяльності Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань майбутнього (Проект) //

Наука та інновації: Наук.-практ. журнал. – К.: НАН України, Видав. дім «Академперіодика». – 2005. – № 3. – С. 4-18. – Т. 1.

297. Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції» / авт. колектив: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

298. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

299. Національна доповідь про людський розвиток 2011: Україна: на шляху до соціального залучення / авт. колектив: Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова, В. Котигоренко та ін. [Електронний ресурс]. – Вільний доступ з мережі Інтернет. – www.undp.org.ua. – Дата доступу: серпень. 2011. – Назва з екрана.

300. Чудинова И. М. Идеология и политика / И. М. Чудинова // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 4. – С. 122-134.

301. Арцишевский Р. А. Мироззрение: сущность, специфика развития / Р. А. Арцишевский. – Львов: Вища шк., 1986. – 196 с.

302. Волков Ю. Г. Манифест гуманизма. (Идеология и гуманистическое будущее России) / Ю. Г. Волков. – М.: АНО РЖ «Соц.–гуманит. знания», 2000. – 138 с.

303. Рябцев Г. Інформаційне маніпулювання як інструмент регулювання ринку нафтопродуктів в Україні / Г. Рябцев // Держава та економіка: розподіл функцій та особливості сучасної взаємодії: зб. наук. праць. – Т. X. – Вип. 135. – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – С. 360-368. – (Державне управління).

304. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномен, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М.: Речь, 2003. – 304 с.

305. Тимофеева Л. Н. Связи органов государственной власти с общественностью: учебно-методическое пособие / Л. Н. Тимофеева. – М.: Изд-

во РАГС, 2009. – 52 с.

306. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 383 с.

307. Ананьев Б. Г. Структура личности. / Б. Г. Ананьев // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2004. – С. 91-95.

308. Антонова Н. А. Особливості ціннісних орієнтацій студентів непедагогічних ВНЗ / Н. А. Антонова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка – К.: Гнозис, 2003. – Т. 5. – Ч. 7. – С. 12-20.

309. Антонова Н. А. Ценностные ориентации в структуре личности студентов: Монография / Н. А. Антонова. – Славянск: Канцеляр, 2001. – 135 с.

310. Бех В. П. Саморегуляційна парадигма освіти в епоху становлення світового громадянського суспільства / В. П. Бех, Ю. В. Бех // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. – № 4 (додаток 1): тематичний випуск «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи, – 2008. – С. 14-20.

311. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 144-150.

312. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – № 1. – 2007. – С. 1-13.

313. Любчук О. К. Механізм управління духовним розвитком особистості студентів на рівні вищого навчального закладу в умовах функціонування неперервної освіти в Україні / О. К. Любчук // Вища освіта України: теоретичний та науково-методологічний часопис. – 2008. – № 4 (додаток). – С. 115-117.

314. Поважний С. Ф. Динаміка ціннісних орієнтацій у студентів-менеджерів у

процесі навчання у вищих школах управління / С. Ф. Поважний, О. К. Любчук // Філософські та психолого-педагогічні засади управління: зб. наук. праць Донецького державного університету управління. – Т. 6. – Вип. 2. – Донецьк: ДонДУУ, 2006. – С. 21-28.

315. Яблонко В. Я. Психолого-педагогічні основи формування особистості: навчальний посібник / В. Я. Яблонко. – К.: Центр навч. літ., 2008. – 220 с.

316. Любчук О. К. Теоретико-методологічні засади функціонування та розвитку механізму державного управління неперервною освітою в Україні та її регіонах: дис. ... доктора наук з держ. упр.: 25.00.01 / Ольга Костянтинівна Любчук. – Донецьк, 2011. – 522 с.

317. Поспелова Т. В. Організація управління кар'єрою на підприємстві: дис. ... кандидата екон. наук: 08.06.01 / Тетяна Вадимівна Поспелова. – Донецьк, 2003. – 180 с.

318. Басов М. Я. Личность и профессия / М. Я. Басов. – М., Л., 1926. – С. 48.

319. Борисова Е. М. Диагностика управленческих способностей / Е. М. Борисова, Г. П. Логинова // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 112-121.

320. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического поведения / В. В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.

321. Кудрявцев В. Т. Преемственность ступеней развивающего образования: замысел В. В. Давыдова / В. Т. Кудрявцев // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 59-68.

322. Бурега В. В. Социально-адекватный менеджмент: Монография / В. В. Бурега. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2000. – 379 с.

323. Любчук О. К. Вміння самостійно вчитися професії – ключова компетентність суб'єкта управління / О. К. Любчук // Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами: зб. наук. праць Донецького державного

університету управління. – Т. 10. – Вип. 119. – Донецьк, 2009. – С. 246-256. – (Державне управління).

324. Почепцов Г. Г. Теорія комунікацій / Г. Г. Почепцов. – 2-е вид. – К.: Київський ун-т, 1999. – 308 с.

325. Сопильняк И. С. Маркетинг: Курс лекцій: в 2-х Ч. – Ч. 1 / И. С. Сопильняк. – Донецк: ДИЭХП, 2000. – 28 с.

326. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М.: Добросвет, 2001. – 596 с.

327. Іванюта П. В. Формування моніторингової системи державного управління національною економікою на засадах якості: дис. ... доктора наук з держ. упр.: 25.00.02 / Павло Васильович Іванюта. – Миколаїв, 2011. – 441 с.

328. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Прогресс; Универс, 1994. – Т. 2: И-О. – 912 с.

329. Словарь современного литературного русского языка. – М., Л.: Изд. АН СССР, 1956. – Т. 5. – С. 847.

330. Хохлова Т. П. Выявление гендерных аспектов менеджмента – фактор повышения эффективности управления / Т. П. Хохлова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 3. – С. 67-74.

331. Поспелова Т. В. Практические аспекты развития карьеры на современном предприятии (опыт социологического исследования) / Т. В. Поспелова // Економіка. Менеджмент. Підприємництво: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Вип. 10. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – 2003. – С. 276-286.

332. Поспелова Т. В. Зарубежный опыт управления профессиональной карьерой в условиях глобализации экономики / Т. В. Поспелова // Прометей: Регион. сб. науч. тр. по экономике. – № 3. – Донецк: Юго-Восток, ЛТД. – 2003. –

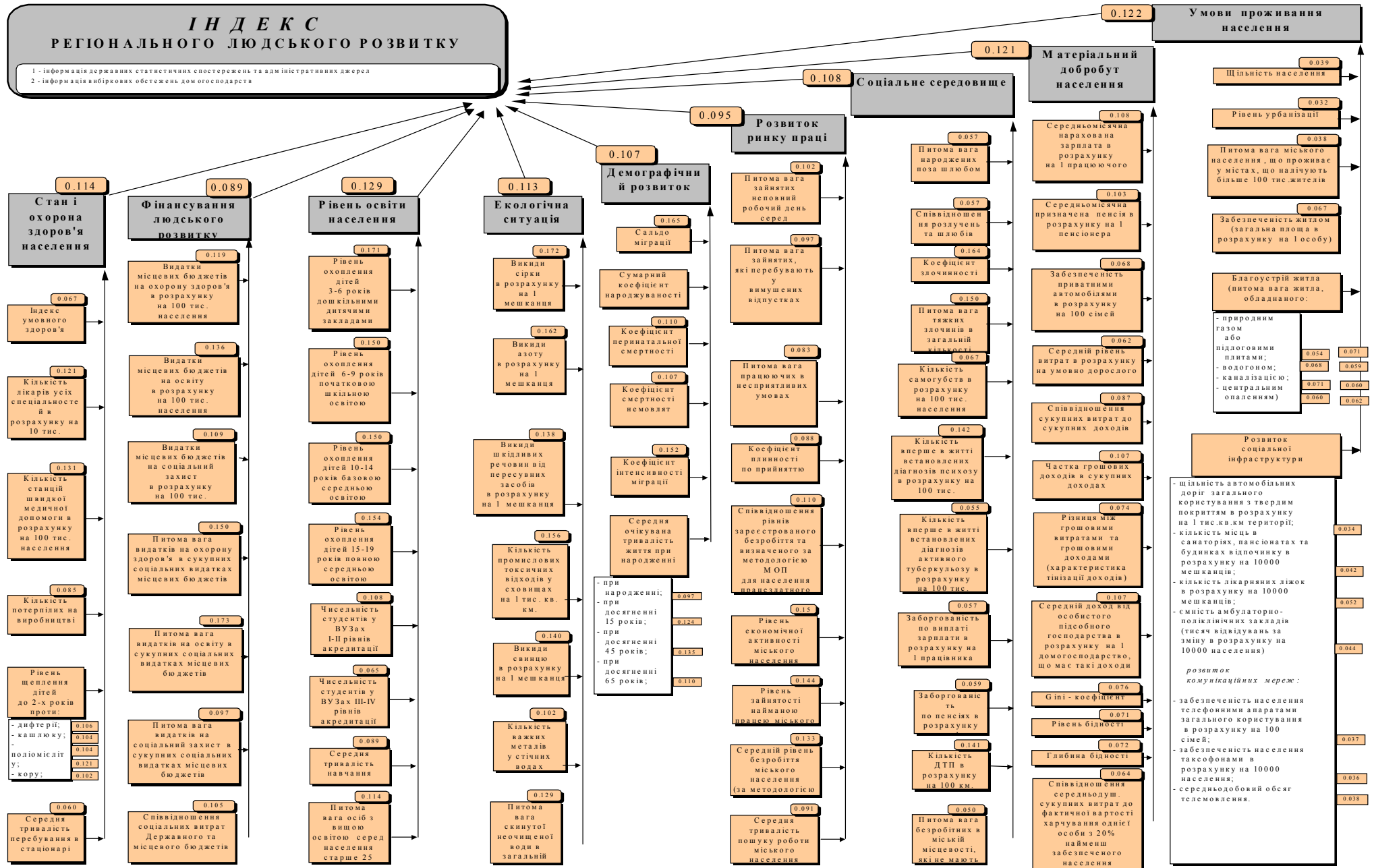
С. 397-409.

333.Єськов О. Л. Організація управління кар'єрою на сучасному підприємстві / Л. О. Єськов, Т. В. Поспелова // Вісник Донецького університету економіки та права: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонУЕП, 2005. – № 2. – С. 92-96. – (Економіка та управління).

334.Сотникова С. И. Управление карьерой: учебное пособие / С. И. Сотникова. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 408 с. – (Высшее образование).

335. Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//http://www.vesmirbooks.ru](http://www.vesmirbooks.ru).

ДОДАТКИ

Анкета

«Карьера в системе ценностей личности»

Просим Вас принять участие в научном исследовании, цель которого состоит в разработке системы развития карьеры на предприятии. Для того, чтобы наше сотрудничество было плодотворным Вам необходимо внимательно прочесть предложенные вопросы и обвести кружочком тот вариант ответа, который кажется Вам наиболее верным. Конфиденциальность гарантируем и обещаем использовать Ваши ответы анонимно и только в научных целях. Благодарим за сотрудничество!

1. Как Вы считаете, сделали ли Вы карьеру?

001. да

002. не уверен.

003.нет.

2. Стремились ли Вы сделать карьеру? Ставили ли Вы перед собой такую цель?

004. да.

005. нет.

006. затрудняюсь ответить.

Удовлетворены ли Вы своей работой?

007. Вполне удовлетворен

008. Не совсем удовлетворен

009. Скорее неудовлетворен, чем удовлетворен.

010. Совсем не удовлетворен.

4. Насколько полно, на Ваш взгляд, оценены Ваши способности на предприятии?

011. В полной мере.

012. Не в полной мере (я способен на большее).

013. Совсем не оценены.

5. Какое из определений карьеры кажется Вам наиболее удачным (выделите не более 2).

014. Карьера - это стиль жизни.

015. Карьера – должностной рост.

016. Карьера – это способ самовыражения.

017. Карьера – это власть.

018. Карьера – это материальное обогащение.

019. Карьера – это успешное продвижение в какой-либо сфере деятельности.

020. Достижение известности, славы, выгоды.

Как Вы считаете карьеризм это «хорошо» или «плохо»?

021. Да хорошо.

022. Плохо.

023. Трудно однозначно ответить.

Есть ли у Вас хобби?

024. Да, есть.

025. Нет.

026. Есть желание, но нет времени.

027. Если это не секрет, напишите какое у Вас хобби. _____

8. Этот вопрос для тех, чья должность предполагает управленческие функции. Если к Вам это не относится, Вы можете его пропустить.

Кто передавал Вам управленческий опыт?

028. Сослуживцы.

029. Начальник.

030. Родители.

031. Другой вариант. _____

В связи со сложностью данного вопроса, просим обратить на него особое внимание. Ниже Вам будут предложены 10 причин, по которым стоит делать карьеру. Определите, пожалуйста, степень важности каждой для Вас. 1 – самая

важная, 10 – самая незначительная. Прежде чем делать пометки, просим Вас внимательно прочитать все до конца.

	Причины	Степень важности
032	Более высокая заработная плата	
033	Уважение людей	
034	Возможность самореализации	
035	Возможность управления другими людьми	
036	Возможность властвовать	
037	Лесть подчиненных	
038	Более высокая должность дает возможность вращаться в других социальных кругах	
039	Должность дает определенные привилегии	
040	Должность гарантирует большую социальную безопасность и стабильность	
041	Для меня важны не столько личные цели, сколько интересы предприятия (Лучше меня это никто не сможет сделать)	

Что в Вашем представлении составляет счастье и благополучие? Расставьте предложенные Вам варианты ответов по степени важности: 1 – самое важное, 10 – самое незначительное.

	Счастье и благополучие – это...	Степень важности
042	Жизнь, здоровье	
043	Здоровье и благополучие близких и родных	
044	Личная комфортность и удовлетворенность в жизни	
045	Спокойствие и уверенность в благополучии и обеспеченности семьи в настоящем и будущем	
046	Много денег	
047	Возможность заниматься любимым делом	
048	Более престижная и оплачиваемая профессиональная деятельность	
049	Высокие результаты труда и их признание	
050	Дружба, любовь	
051	Удовлетворенность профессией, статусом и реальным положением в обществе	

11. Как Вы считаете, достижение карьеры – это Ваша семейная традиция?

052. Да, мои родители сами делали карьеру и подавали пример мне.

053. Не совсем так, мои родители «простые» люди.

054. Нет, мои родители настраивали меня на другое.

055. Другой вариант, напишите какой _____

Из всех, предложенных ниже, отрицательных сторон карьерного роста выберете, пожалуйста, несколько самых важных или предложите свои, не отмеченные нами.

056. Необходимость отвечать за здоровье и жизни других людей.

057. Материальная ответственность.

058. Нервное напряжение.

059. Невозможность реализовать отпуск.

060. Ненормированный рабочий день.

061. Угроза уголовной ответственности.

062. Работа отрывает от семьи.

063. Мало времени остается для детей.

064. Не регламентированы четко права и обязанности.

065. Высокая степень ответственности.

066. Не вижу никаких отрицательных сторон.

067. Другие: _____

Укажите, пожалуйста, ориентировочные расходы Вашей зарплаты (в процентах) по следующим пунктам. Если на что-то хотелось бы тратить, но не хватает поставьте, пожалуйста, «галочку».

068. Питание и одежда. _____

069. Коммунально-бытовые и иные услуги. _____

070. Приобретение предметов быта и материальных ценностей. _____

071. Удовлетворение желаний в развитии и совершенствовании. _____

072. Удовлетворение культурных потребностей. _____

073.Сбережения. _____

074.Вклады в бизнес, предпринимательство и т.п.

075.затраты на хобби. _____

076 .Другие виды затрат, укажите какие _____

Сообщите, пожалуйста, некоторые сведения о себе.

14.Ваша должность: _____

15.Образование:

077. Среднее;

078. Средне специальное;

079.Неполное высшее;

080.Высшее.

16.Где получили профессиональное образование? _____

---

17. Возраст: _____

18.Пол:

081.Мужской;

082.Женский.

19.Социальное происхождение:

083.Рабочие;

084.Сельскохозяйственные рабочие;

085.Служащие;

086.Интеллигенция.

Благодарим за сотрудничество!

Анкета
«Деловая карьера на предприятии»

Деловая карьера – это процесс и результат согласования потребности работника в самовыражении и интересов предприятия в максимальном использовании его трудового потенциала.

Просим Вас принять участие в научном исследовании, цель которого состоит в разработке системы развития карьеры на предприятии. Для того чтобы наше сотрудничество было плодотворным Вам необходимо внимательно прочесть предложенные вопросы и обвести кружочком тот вариант ответа, который кажется Вам наиболее верным. Конфиденциальность гарантируем и обещаем использовать Ваши ответы анонимно и только в научных целях. Благодарим за сотрудничество!

1. Как Вы считаете, сделали ли Вы карьеру?

1.1. да

1.2. не уверен

1.3.нет

2. Если вы не удовлетворены своей карьерой, то по какой причине?

2.1. Плохая организация материального стимулирования

2.2. Плохие условия труда

2.3. Нет возможности для самореализации

2.4. Я не вижу возможности карьерного роста на этом предприятии

2.5. Недостаточные знания и умения руководителя

2.6. Другие причины (укажите, какие именно) _____

Определите, насколько приведенные положения соответствуют вашему мнению.

Возле каждого варианта ответа вам необходимо поставить одну из четырех цифр: 1 – полностью соответствует, 2 – почти соответствует, 3 – частично соответствует, 4 – абсолютно не соответствует.

3. Что могло бы побудить Вас к переходу на другое место работы?

3.1. Повышение по службе

3.2. Более высокий доход

3.3. Менее нервная и ответственная работа

3.4. Лучшие взаимоотношения между сотрудниками

3.5. Более интересная, разнообразная работа

3.6. Лучшие взаимоотношения с руководством

3.7. Меньшие затраты времени на дорогу между домом и работой

3.8. Более удобный режим работы

3.9. Большее признание личных достижений

3.10. Больше возможностей для профессионального роста

3.11. Возможность работать без указаний сверху

3.12. Работа больше соответствует моей квалификации

3.13. Большая безопасность рабочего места

3.14. Лучшие возможности для развития

4. Довольны ли вы признанием и вниманием, которые вы имеете в вашем коллективе?

4.1. Очень доволен

4.2. Доволен

4.3. Отчасти доволен

4.4. Недоволен

4.5. Совсем недоволен

5. Соответствует ли ваша нынешняя работа вашим профессиональным интересам?

5.1. Полностью соответствует

5.2. Почти соответствует

5.3. Частично соответствует

5.4. Абсолютно не соответствует

6. Какое из определений карьеры кажется Вам наиболее удачным (выделите не более 3).

6.1. Карьера - это стиль жизни

6.2. Карьера – должностной рост

6.3. Карьера – это способ самовыражения

6.4. Карьера – это власть

6.5. Карьера – это материальное обогащение

6.6. Карьера – это успешное продвижение в какой-либо сфере деятельности

6.7. Достижение известности, славы, выгоды

В связи со сложностью данного вопроса, просим обратить на него особое внимание. Ниже Вам будут предложены 10 причин, по которым стоит делать карьеру. Определите, пожалуйста, степень важности каждой для Вас. 1 – самая важная, 2 – менее важная, чем 1, но более важная, чем 3 и т.д. до 10 – (самая незначительная). Прежде чем делать пометки, просим Вас внимательно прочитать все до конца.

	Причины	Степень важности
7.1	Более высокая заработная плата	
7.2	Уважение людей	
7.3	Возможность самореализации	
7.4	Возможность управления другими людьми	
7.5	Общественное признание	
7.6	Лесть подчиненных	
7.7	Более высокая должность дает возможность вращаться в других социальных кругах	
7.8	Должность дает определенные привилегии	
7.9	Должность гарантирует большую социальную безопасность и стабильность	
7.10	Для меня важны не столько личные цели, сколько интересы предприятия. (Лучше меня это никто не сможет сделать.)	

8. Считаете ли вы, что ваше предприятие благоприятствует развитию деловой карьеры?

8.1. Да

8.2. Нет

8.3. Только ограниченного круга людей

8.4. Если нет, то почему? _____

9. Что, на ваш взгляд, представляет собой карьера на вашем предприятии?

(Выбрать не более трех).

9.1. Должностной рост

9.2. Должностной рост и рост заработной платы

9.3. Способ самовыражения

9.4. Рост заработной платы и ответственности

9.5. Увеличение властных полномочий

9.6. Увеличение нервного напряжения, нагрузки и ответственности

9.7. Рост признания значительности работника начальством

9.8. Рост признания значительности работника сослуживцами

10. На ваш взгляд, в чем заключаются интересы вашего предприятия в процессе достижения цели?

10.1. В получении прибыли

10.2. Интересы предприятия слагают интересы людей, работающих на нем

10.3. Интересы предприятия – это интересы людей, его возглавляющих

11. Есть ли на вашем предприятии «незаменимые работники»?

11.1. Да

11.2. Нет

11.3. Может быть, и есть, но мне об этом не известно

11.4. «Незаменимых» не бывает

12. Часто ли Вас посещают мысли о смене места работы?

12.1. Да, особенно в последнее время

12.2. Да, но еще не принял/а окончательного решения

12.3. Да, но нет достойных альтернатив

12.4. Да, думаю постоянно

12.5. Да, но только когда сильно разозлюсь

12.6. Да, однажды давно

12.7. Нет, у меня нет на это никаких причин

13. Определите, насколько приведенные положения соответствуют вашему мнению:

1 – полностью соответствует, 2 – почти соответствует, 3 – частично соответствует, 4 – абсолютно не соответствует. Напротив каждого предложения Вы должны поставить одну из четырех цифр.

Я способен на большее и если я пойму, что занимаю несоответствующую должность то:

13.1. Я тактично намекну на это своему начальнику

13.2. Подумаю о том, чтобы сменить работу

13.3. Подумаю о том, что недостаточно проявил/а свои способности и буду искать способы, как исправить недостаток

13.4. Обращусь за консультацией в отдел кадров

13.5. Обращусь в отдел кадров с просьбой подыскать мне другую должность

13.6. Подумаю о том, как можно расширить свои полномочия в рамках занимаемой должности.

13.7. Буду ждать, пока это несоответствие не заметит начальник, справедливость должна восторжествовать

13.8. В этом нет ничего удивительного, я практически не встречал/а людей, которые могли бы полностью реализовать себя на предприятии.

Какими, с вашей точки зрения, качествами должен обладать человек, чтобы на вашем предприятии его считали незаменимым работником?

Ниже Вам будут предложены 10 качеств. Определите, пожалуйста, степень важности каждого. 1 – самое важное, 2 – менее важное, чем 1, но более важное,

чем 3 и т.д. до 10 – самое незначительное. Прежде чем делать пометки, просим Вас внимательно прочитать все до конца.

	Качества	Степень важности
14.1	Обладает уникальными знаниями, умениями и навыками	
14.2	Большой опыт работы на предприятии	
14.3	Преданность интересам предприятия	
14.4	Высокий профессионализм	
14.5	Умение общаться с людьми	
14.6	Умение прислуживаться перед начальством	
14.7	Приятная внешность	
14.8	Инициативность	
14.9	Исполнительность	
14.10	Стремление к нововведениям	

15. Сообщите, пожалуйста, некоторые сведения о себе.

15.Ваша должность

15.1. Руководитель высшего уровня.

15.2. Руководитель среднего уровня.

15.3. Руководитель низшего уровня.

15.4. Специалист.

15.5. Служащий.

16. Как долго вы работаете в этой должности? _____

17. Общий стаж работы на этом предприятии. _____

18.Образование:

18.1. Среднее;

18.2. Средне специальное;

18.3. Неполное высшее;

18.4. Высшее.

19. Соответствует ли ваша работа полученному вами образованию?

19.1. Да.

19.2. Нет.

19.3. Отчасти.

20. Возраст: _____

21.Пол:

21.1.Мужской;

21.2.Женский.

Благодарим за сотрудничество!

Стан регіонального людського розвитку за 1999-2010 роки

регіони	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
АР Крим	0,523	0,577	0,565	0,558	0,546	0,519	0,493	0,495	0,474	0,515	0,537	0,494
Вінницька	0,563	0,551	0,544	0,531	0,517	0,497	0,440	0,441	0,418	0,423	0,440	0,435
Волинська	0,522	0,485	0,496	0,490	0,488	0,505	0,463	0,484	0,475	0,469	0,526	0,475
Дніпропетровська	0,476	0,496	0,481	0,483	0,499	0,475	0,484	0,484	0,478	0,478	0,500	0,480
Донецька	0,440	0,450	0,425	0,421	0,413	0,418	0,397	0,397	0,392	0,401	0,408	0,401
Житомирська	0,515	0,496	0,481	0,470	0,474	0,487	0,452	0,460	0,466	0,469	0,470	0,438
Закарпатська	0,555	0,547	0,524	0,516	0,558	0,557	0,505	0,507	0,492	0,511	0,504	0,488
Запорізька	0,527	0,508	0,512	0,488	0,480	0,502	0,457	0,489	0,466	0,480	0,504	0,463
Івано-Франківська	0,523	0,509	0,482	0,490	0,499	0,489	0,482	0,484	0,476	0,494	0,513	0,487
Київська	0,568	0,539	0,538	0,503	0,518	0,509	0,483	0,489	0,493	0,547	0,542	0,532
Кіровоградська	0,490	0,501	0,487	0,485	0,490	0,464	0,419	0,437	0,432	0,422	0,436	0,423
Луганська	0,422	0,412	0,413	0,390	0,414	0,400	0,412	0,412	0,420	0,421	0,433	0,428
Львівська	0,550	0,555	0,530	0,530	0,534	0,529	0,502	0,521	0,484	0,509	0,497	0,483
Миколаївська	0,479	0,468	0,482	0,452	0,461	0,472	0,466	0,485	0,482	0,489	0,495	0,472
Одеська	0,498	0,507	0,476	0,468	0,466	0,465	0,468	0,469	0,464	0,474	0,480	0,455
Полтавська	0,599	0,576	0,559	0,563	0,530	0,553	0,506	0,528	0,515	0,521	0,528	0,510
Рівненська	0,549	0,482	0,520	0,499	0,514	0,513	0,504	0,516	0,503	0,519	0,508	0,465
Сумська	0,492	0,474	0,462	0,463	0,465	0,466	0,446	0,471	0,461	0,465	0,459	0,444
Тернопільська	0,564	0,533	0,527	0,521	0,523	0,489	0,466	0,469	0,475	0,501	0,506	0,486
Харківська	0,525	0,549	0,554	0,553	0,553	0,558	0,537	0,556	0,559	0,556	0,579	0,561
Херсонська	0,500	0,482	0,477	0,461	0,455	0,476	0,447	0,468	0,462	0,478	0,481	0,468
Хмельницька	0,560	0,537	0,523	0,527	0,518	0,513	0,508	0,496	0,507	0,527	0,523	0,516
Черкаська	0,569	0,548	0,535	0,522	0,504	0,517	0,492	0,493	0,491	0,500	0,497	0,485
Чернівецька	0,530	0,521	0,511	0,476	0,516	0,513	0,437	0,489	0,471	0,489	0,486	0,479
Чернігівська	0,514	0,523	0,509	0,489	0,489	0,469	0,466	0,450	0,435	0,465	0,482	0,475
м. Київ	0,689	0,717	0,699	0,688	0,691	0,711	0,659	0,695	0,698	0,693	0,697	0,698
м. Севастополь	0,556	0,588	0,560	0,599	0,605	0,570	0,565	0,579	0,548	0,593	0,584	0,598

Стан екологічної ситуації по регіонах України за 1999-2010 роки

Регіони	Індекс												Ср. індекс	Ср. ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,972	0,974	0,965	0,963	0,982	0,951	0,931	0,930	0,855	0,851	0,691	0,655	0,893	16
Вінницька	0,966	0,960	0,959	0,965	0,889	0,899	0,956	0,947	0,893	0,911	0,793	0,783	0,910	12
Волинська	0,911	0,898	0,976	0,980	0,989	0,997	0,995	0,994	0,958	0,962	0,817	0,816	0,941	5
Дніпропетровська	0,743	0,682	0,673	0,656	0,677	0,534	0,785	0,774	0,639	0,648	0,552	0,502	0,655	25
Донецька	0,465	0,511	0,497	0,543	0,532	0,474	0,337	0,274	0,143	0,213	0,345	0,269	0,384	26
Житомирська	0,917	0,910	0,911	0,898	0,928	0,904	0,923	0,966	0,950	0,961	0,818	0,816	0,908	13
Закарпатська	0,961	0,960	0,953	0,952	0,957	0,952	0,940	0,960	0,928	0,919	0,764	0,771	0,918	10
Запорізька	0,912	0,907	0,898	0,838	0,853	0,811	0,645	0,660	0,610	0,631	0,558	0,532	0,738	24
Івано-Франківська	0,825	0,812	0,807	0,781	0,785	0,772	0,788	0,766	0,739	0,752	0,704	0,672	0,767	22
Київська	0,978	0,978	0,972	0,965	0,972	0,966	0,970	0,967	0,867	0,864	0,739	0,754	0,916	11
Кіровоградська	0,893	0,880	0,891	0,876	0,892	0,872	0,929	0,945	0,896	0,886	0,704	0,706	0,864	18
Луганська	0,826	0,807	0,820	0,805	0,812	0,690	0,721	0,752	0,697	0,696	0,651	0,624	0,742	23
Львівська	0,919	0,928	0,904	0,925	0,904	0,898	0,827	0,831	0,713	0,817	0,669	0,671	0,834	19
Миколаївська	0,879	0,873	0,875	0,869	0,875	0,927	0,913	0,942	0,892	0,904	0,754	0,749	0,871	17
Одеська	0,864	0,877	0,911	0,907	0,868	0,867	0,887	0,900	0,804	0,790	0,667	0,652	0,833	20
Полтавська	0,972	0,976	0,978	0,984	0,989	0,977	0,989	0,988	0,933	0,941	0,801	0,803	0,944	4
Рівненська	0,951	0,967	0,957	0,941	0,941	0,943	0,946	0,957	0,950	0,931	0,786	0,813	0,924	8
Сумська	0,965	0,964	0,958	0,956	0,949	0,958	0,936	0,940	0,875	0,875	0,714	0,705	0,900	14
Тернопільська	0,982	0,985	0,986	0,987	0,993	0,992	0,991	0,989	0,973	0,975	0,834	0,834	0,960	1
Харківська	0,944	0,959	0,945	0,943	0,952	0,958	0,942	0,937	0,861	0,867	0,747	0,733	0,899	15
Херсонська	0,997	0,997	0,998	0,950	0,962	0,999	0,997	0,956	0,950	0,969	0,825	0,824	0,952	2
Хмельницька	0,986	0,982	0,984	0,985	0,981	0,970	0,980	0,977	0,952	0,958	0,815	0,818	0,949	3
Черкаська	0,972	0,976	0,974	0,971	0,976	0,971	0,972	0,975	0,939	0,945	0,797	0,797	0,939	6
Чернівецька	0,944	0,945	0,945	0,947	0,966	0,968	0,964	0,976	0,954	0,945	0,800	0,809	0,930	7
Чернігівська	0,946	0,945	0,947	0,941	0,955	0,954	0,956	0,956	0,940	0,937	0,795	0,796	0,922	9
м. Київ	0,220	0,360	0,429	0,400	0,405	0,416	0,341	0,385	0,440	0,409	0,366	0,412	0,382	27
м. Севастополь	0,832	0,848	0,792	0,937	0,893	0,837	0,778	0,809	0,788	0,801	0,643	0,611	0,797	21
Україна	0,879	0,884	0,885	0,884	0,884	0,869	0,864	0,869	0,820	0,828	0,709	0,701	0,840	

Фінансування людського розвитку по регіонах України 1999-2010 рр.

Регіони	Індекс												Ср. індекс	Ср. ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,463	0,593	0,638	0,543	0,538	0,491	0,487	0,440	0,426	0,613	0,569	0,565	0,530	3
Вінницька	0,356	0,305	0,333	0,309	0,374	0,352	0,319	0,339	0,339	0,435	0,384	0,383	0,352	20
Волинська	0,287	0,223	0,288	0,311	0,360	0,381	0,329	0,340	0,338	0,465	0,400	0,375	0,341	23
Дніпропетровська	0,406	0,433	0,447	0,486	0,503	0,472	0,489	0,382	0,527	0,598	0,545	0,523	0,484	5
Донецька	0,453	0,504	0,516	0,496	0,486	0,436	0,451	0,349	0,437	0,507	0,463	0,445	0,462	6
Житомирська	0,379	0,293	0,343	0,341	0,371	0,379	0,351	0,361	0,381	0,475	0,439	0,422	0,378	17
Закарпатська	0,312	0,274	0,268	0,274	0,347	0,321	0,290	0,289	0,309	0,392	0,339	0,352	0,314	24
Запорізька	0,491	0,538	0,530	0,501	0,521	0,504	0,462	0,426	0,438	0,543	0,511	0,496	0,497	4
Івано-Франківська	0,330	0,227	0,240	0,273	0,302	0,327	0,294	0,302	0,326	0,323	0,371	0,382	0,308	25
Київська	0,368	0,358	0,346	0,385	0,421	0,406	0,439	0,429	0,437	0,622	0,537	0,519	0,439	8
Кіровоградська	0,299	0,284	0,341	0,353	0,376	0,348	0,374	0,360	0,379	0,488	0,451	0,43	0,374	18
Луганська	0,353	0,331	0,367	0,403	0,398	0,340	0,353	0,297	0,380	0,455	0,398	0,398	0,373	19
Львівська	0,371	0,359	0,323	0,316	0,342	0,383	0,315	0,282	0,362	0,403	0,387	0,38	0,352	21
Миколаївська	0,424	0,391	0,423	0,423	0,434	0,436	0,418	0,388	0,410	0,506	0,464	0,446	0,430	9
Одеська	0,460	0,427	0,420	0,391	0,397	0,374	0,393	0,360	0,395	0,446	0,422	0,347	0,403	12
Полтавська	0,503	0,380	0,392	0,408	0,436	0,422	0,446	0,415	0,444	0,550	0,502	0,498	0,450	7
Рівненська	0,425	0,203	0,267	0,361	0,375	0,393	0,328	0,347	0,338	0,445	0,363	0,339	0,349	22
Сумська	0,443	0,268	0,363	0,392	0,398	0,395	0,378	0,376	0,398	0,507	0,449	0,446	0,401	13
Тернопільська	0,259	0,178	0,209	0,253	0,294	0,337	0,301	0,305	0,302	0,385	0,362	0,354	0,295	27
Харківська	0,361	0,368	0,358	0,392	0,438	0,371	0,408	0,339	0,444	0,498	0,479	0,455	0,409	11
Херсонська	0,346	0,301	0,395	0,385	0,426	0,407	0,352	0,351	0,355	0,481	0,439	0,458	0,391	15
Хмельницька	0,384	0,287	0,350	0,346	0,378	0,388	0,347	0,341	0,368	0,489	0,441	0,438	0,380	16
Черкаська	0,432	0,346	0,371	0,388	0,387	0,421	0,396	0,349	0,418	0,513	0,480	0,475	0,415	10
Чернівецька	0,369	0,262	0,275	0,276	0,339	0,347	0,294	0,269	0,273	0,292	0,327	0,335	0,305	26
Чернігівська	0,387	0,306	0,333	0,372	0,372	0,384	0,385	0,392	0,401	0,518	0,481	0,468	0,400	14
м. Київ	0,674	0,724	0,645	0,767	0,747	0,788	0,617	0,742	0,755	0,720	0,746	0,75	0,723	1
м. Севастополь	0,550	0,563	0,651	0,578	0,664	0,491	0,501	0,437	0,407	0,536	0,556	0,538	0,539	2
Україна	0,403	0,360	0,386	0,397	0,423	0,411	0,390	0,371	0,399	0,489	0,456	0,445	0,411	

Табл. 4

Табл. 4

Стан охорони здоров'я за 1999-2010 рр.

Регіони	Індекс												Ср. індекс	Ср. ранг
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010		
АР Крим	0,632	0,673	0,628	0,554	0,519	0,552	0,531	0,509	0,561	0,583	0,653	0,548	0,579	19
Вінницька	0,680	0,686	0,695	0,673	0,570	0,628	0,382	0,428	0,313	0,256	0,257	0,36	0,494	24
Волинська	0,603	0,629	0,634	0,623	0,593	0,632	0,499	0,664	0,701	0,581	0,719	0,556	0,620	14
Дніпропетровська	0,565	0,610	0,542	0,576	0,580	0,588	0,524	0,622	0,639	0,665	0,654	0,608	0,598	16
Донецька	0,531	0,548	0,546	0,525	0,374	0,506	0,490	0,556	0,579	0,571	0,550	0,464	0,520	23
Житомирська	0,650	0,623	0,668	0,618	0,709	0,692	0,589	0,665	0,683	0,707	0,600	0,425	0,636	10
Закарпатська	0,772	0,777	0,716	0,650	0,657	0,741	0,767	0,737	0,758	0,769	0,712	0,685	0,728	1
Запорізька	0,604	0,560	0,610	0,564	0,539	0,590	0,489	0,647	0,661	0,593	0,662	0,532	0,588	17
Івано-Франківська	0,719	0,728	0,643	0,644	0,731	0,702	0,670	0,685	0,646	0,739	0,751	0,683	0,695	3
Київська	0,579	0,457	0,657	0,424	0,370	0,270	0,313	0,432	0,461	0,621	0,601	0,563	0,479	27
Кіровоградська	0,641	0,639	0,634	0,690	0,792	0,812	0,519	0,751	0,748	0,707	0,660	0,521	0,676	4
Луганська	0,626	0,643	0,645	0,402	0,513	0,576	0,618	0,607	0,637	0,663	0,640	0,633	0,600	15
Львівська	0,656	0,702	0,694	0,586	0,621	0,587	0,554	0,681	0,650	0,639	0,625	0,536	0,628	13
Миколаївська	0,478	0,590	0,624	0,346	0,522	0,493	0,521	0,635	0,676	0,715	0,647	0,556	0,567	22
Одеська	0,467	0,627	0,561	0,457	0,393	0,406	0,487	0,577	0,533	0,612	0,448	0,33	0,491	25
Полтавська	0,700	0,726	0,714	0,754	0,443	0,648	0,503	0,628	0,568	0,613	0,654	0,609	0,630	12
Рівненська	0,631	0,540	0,702	0,686	0,666	0,637	0,705	0,717	0,717	0,743	0,746	0,553	0,670	5
Сумська	0,586	0,568	0,548	0,470	0,544	0,565	0,540	0,644	0,653	0,637	0,569	0,513	0,570	21
Тернопільська	0,634	0,662	0,679	0,665	0,610	0,602	0,494	0,645	0,735	0,709	0,691	0,619	0,645	7
Харківська	0,379	0,671	0,668	0,632	0,638	0,613	0,582	0,652	0,676	0,702	0,697	0,672	0,632	11
Херсонська	0,596	0,654	0,644	0,467	0,435	0,555	0,467	0,640	0,627	0,675	0,609	0,535	0,575	20
Хмельницька	0,698	0,733	0,728	0,741	0,705	0,706	0,710	0,739	0,755	0,746	0,726	0,677	0,722	2
Черкаська	0,674	0,715	0,658	0,694	0,654	0,627	0,592	0,672	0,665	0,666	0,637	0,657	0,659	6
Чернівецька	0,752	0,705	0,701	0,645	0,627	0,769	0,430	0,751	0,643	0,685	0,530	0,504	0,645	8
Чернігівська	0,366	0,637	0,651	0,459	0,447	0,477	0,476	0,379	0,378	0,487	0,558	0,546	0,488	26
м. Київ	0,707	0,758	0,687	0,505	0,532	0,559	0,510	0,696	0,686	0,706	0,679	0,64	0,639	9
м. Севастополь	0,576	0,565	0,408	0,495	0,442	0,542	0,531	0,620	0,596	0,715	0,740	0,752	0,582	18
Україна	0,611	0,645	0,640	0,576	0,564	0,595	0,537	0,629	0,628	0,648	0,630	0,566	0,606	

Науково-методичне видання

Поспєлова Тетяна Вадимівна

**МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ В УКРАЇНІ**

Монографія